

Maratha Vidya Prasarak Samaj's

ARTS AND COMMERCE COLLEGE, SOYGAON

Tal: Malegaon Dist: Nashik, Pincode: 423203

Affiliated to Savitribai Phule Pune University (ID No. PU/NS/AC/75/2003)

Contact No. : (02554)250505

AISHE Code: C-41366

College Code: 0733

E-mail: srcollege.soygaon@mvp.edu.in

Website: www.mvpsoygaoncollege.ac.in

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals as notified on UGC CARE list during the last five years

UGC CARE List

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Page No
Bharatatil Digital Shetiche Bhavishya	Dr.M.V.Jagtap	Economics	Worldwide international inter disciplinary Research Journal	2022	ISSN-2454-7905	01-06
Krantiveer Raghoji Bhangre Yanche Etihashik Karye Ek Abhyas	L.K.Muthe	History	Worldwide international inter disciplinary Research Journal	2022	ISSN-2454-7905	07-13
Kisan Vimarsh: Samashya Evam Samadhan	M.B.Kale	Hindi	Worldwide international inter disciplinary Research Journal	2022	ISSN-2454-7905	14-21
Nashik Jilhyatil Bhumu Upay yojanacha abhyas	Dr.B.M.Ahire	Geography	Akshar Vangmay	2021	ISSN 2229-4929	22-32
Nashik Jilhyatil Vankshetracha Bhugalik Abhyas	Dr.B.M.Ahire	Geography	Cosmos Multidisciplanry e journals	2021	ISSN 2456-1665	33-42
Koli Uthavachi Ytehasik Parshwbhumi V Samkalin Uthavatil Prerana	L.K.Muthe	History	Ajanta	2021	ISSN 2277 - 5730	43-46
Loksahitya Vimarsh: Khandesh Ki Ahirani Boli	M.B.Kale	Hindi	Akshar Wangmay	2020	ISSN-2299-4929	47-54
Hindi Sahitya Evam Sanskruti Sanvardhan	Dr.J.D.Pawar	Hindi	Research Journey	2019	ISSN-2348-7143	55-57
Nashik Jilhyatil Jal Sichna Praklpacha Abhyas	Dr.B.M.Ahire	Geography	Research Journey	2019	ISSN-2348-7143	58-68
Nashik Jilhyatil Shetkari Atmhatya Karane V Upay	Dr.B.M.Ahire	Geography	Research Journey	2019	ISSN-2348-7143	69-76
bahujan chalavalit Maratha Samajache	P.D.Gonarkar	Political Science	Research Journey	2018	ISSN-2348-	77-86

yogadan					7143	
Problems Of Indian Tax system	Dr. H. M. Kshirsagar Dr.M.V.Jagtap	Economics	Research Journey	2018	ISSN-2348-7143	87-94
Impact of GST Indian Economy Positive and Negative	Dr.M.V.Jagtap	Economics	Research Journey	2018	ISSN-2348-7143	95-99
GST cha Bharatiy Arthvyavsthevaril Prabhav	Dr.M.V.Jagtap	Economics	Research Journey	2018	ISSN-2348-7143	100-105
Impact of GST On E Commerce Sellers and Common Man	Dr.H.M.Kshirsagar Dr.Amol Gaikwad	Economics	Research Journey	2018	ISSN-2348-7143	106-112
Impact of GST on Priority Sectors in India	Dr.H.M.Kshirsagar	Economics	Research Journey	2018	ISSN-2348-7143	113-119
Goods and Service Tax - One Tax One Nation	R.N.Sonawane	Commerce	Research Journey	2018	ISSN-2348-7143	120-122
Impact of Goods and Service Tax (GST) on India's International Trade	N.B.Nerkar	Geography	Research Journey	2018	ISSN-2348-7143	123-126
GST Ani Utpadan kshetra	S.G.Pawar	Commerce	Research Journey	2018	ISSN-2348-7143	127-131
Vastu V Seva kar Bhartiya Arthvyvasthevaril Parinam	P.S.Bagul	Economics	Research Journey	2018	ISSN-2348-7143	132-135

13
PRINCIPAL
 Arts & Commerce College
 Soygaon, Tal. Malegaon

Maratha Vidya Prasarak Samaj's
ARTS AND COMMERCE COLLEGE, SOYGAON

Tal: Malegaon Dist: Nashik, Pincode: 423203

Affiliated to Savitribai Phule Pune University (ID No. PU/NS/AC/75/2003)

Contact No. : (02554)250505

AISHE Code: C-41366

College Code: 0733

E-mail: srcollege.soygaon@mvp.edu.in

Website: www.mvpsoygaoncollege.ac.in

3.3.1.1. Number of research papers in the Journals notified on UGC CARE list year wise during the last five years

Year	2022-21	2021-20	2020-19	2019-18	2018-17
Number	03	03	01	03	10

PRINCIPAL
Arts & Commerce College
Soygaon, Tal. Malegaon

सिद्धी प्रकाशन

श्रीनगर, नांदेड.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातात.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.

संपर्क : डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर, सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेटे मो.9623979067

9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

Website : www.wiidrj.com

C/o. R.G. Umbarkar, H.No. 624, Bela Nagar, Near Maroti Mandir,

Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Email : umbarkar.rajesh@yahoo.com

shrishprakashan2009@gmail.com

Mob : +91-9623979067

9 772354 962397

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol. - II, Issue- LII, 29 March 2022

आजादी का
अमृत महोत्सव

MAH/NAN/10936/2015

ISSN : 2454-7905

SJIF 2021 - Impact Factor : 7.479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol. II, Issue- LII, 29 March 2022

- Editor -

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Address for Correspondence

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Editor in Chief : Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Reffered)
Principal, Sanskriti Public School, Nanded (MH, India) Email : shrishprakashan2009@gmail.com

Dr. Rajesh G. Umbarkar

House No. 624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (Kh.) Nanded - 431605 (India - Maharashtra)

Email - umbarkar.rajesh@yahoo.com, shrishprakashan2009@gmail.com Mob. No. 9623979067

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International Contacts only + 91-8857894082)

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management,
Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 7 . 479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. II

ISSUE – LII

Year – 7

29 March 2022

Indian Economy : Opportunities and Challenges in 21st Centure

:: Editor ::

Dr. M. V. Hiray

:: Co - Editor ::

Dr. D. N. Sonawane

Dr. B. M. Sonawane

Address for Correspondence

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Principal, Sanskriti Public School, Nanded.(MH. India)

Website: www.wiidrj.com

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India -
Maharashtra) **Email:** Shrishprakashan2009@gmil.com umbarkar.rajesh@yahoo.com

Dr. Rajesh G. Umbarkar Mob. No: +91-9623979067

23.	महाराष्ट्र राज्याची जमीन धारणा आणि तृणधान्यपीक पद्धतीचा अभ्यास	प्रा. रघुनाथ मुरलीधर आंबेकर	93
24.	जलव्यवस्थापन, जलसिंचन - काळाची गरज	राहुल मोरेश्वर लभाने	97
25.	“असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिलांचा सामाजिक, आर्थिक व आरोग्य विषयक स्थितीचा अभ्यास विशेष संदर्भ नाशिक शहर”	महेंद्र जयवंत खरे प्रा. डॉ. शामराव भगवान वायसे	103
26.	21 व्या शतकातील भारताचा औद्योगिक विकास	अहिरे पूजा मनोहर	115
27.	केंद्र – राज्य आर्थिकसंबंध : सिंहावलोकन	BIRARI TANMAY SHARAD	119
28.	आंतरराष्ट्रीय संबंधातील नवीन राजकीय अर्थव्यवस्था	प्रा. डॉ. मनिष सोनवणे	124
29.	भारतातील डिजिटल शेतीचे भविष्य	डॉ. मनोज व्ही. जगताप डॉ. हिरामण एम. क्षीरसागर	132
30.	भारतातील सहकार आणि महिला सबलीकरण	प्रा. इंद्रजित ऐवळे	135
31.	शेतमाल विक्री व्यवस्थेतील समस्या आणि उपाय	डॉ. एम. जी. थोपटे	139
32.	दारिद्र्य आणि बेरोजगारी देशाच्या आर्थिक विकासातील एक अडथळा	प्रा. पारधी प्रवीण सोमा	144
33.	केंद्र- राज्य वित्तीय संबंध Central -State Financial Relation	प्रा. डॉ. जगदीश देशमुख	150
34.	कृषि विकासामध्ये नवीन तंत्रज्ञानाची भूमिका आणि परिणामांचा अभ्यास	डॉ. विठ्ठल फुलारी पवत चुंगडे	154
35.	कृषीव्यवसाय उद्योग क्षेत्र संधी आणि आव्हाने (Agri-business Industries Opportunities & Challenges)	प्रोफेसर डॉ. सुहास आव्हाड डॉ. गणेश वाळुंज	158
36.	केंद्र-राज्य वित्तीय आणि राजकीय संबंध	बालाजी सोनबा खरोडे	162
37.	केंद्र व राज्य आपत्तीच्या स्थितीत राजकीय संबंधांचा अभ्यास	प्रा. डॉ. स्वामी विरभद्र गुरप्पा	167
38.	दारिद्र्य आणि बेरोजगारी	प्रा. डॉ. खोकले आर. के.	173
39.	“नाशिक जिल्ह्यातील शेती विकासात कृषीपर्यटनाची भूमिका”	वाघ जीवनकुमार शामराव डॉ. हिरामण मधुकर क्षीरसागर	179
40.	“शेतकरी आठवडे बाजार एक अर्थार्जन रोजगार”	प्रा. पंकजकुमार सुरेश गांगुर्डे	184
41.	शेती विकासाच्या दृष्टिकोनातून कन्नड तालुक्यातील पशुधनाचा आढावा	डॉ. सुनिल अण्णा गोरडे	189
42.	“आदिवासी समूहाच्या पर्यावरण जतन करण्याच्या परंपरा”	गुमाडे समाधान बापू	195
43.	भारतीय अर्थव्यवस्था: विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीसाठी आकर्षण केंद्र .	दिलीप आप्पा जगताप	197
44.	शिवकालीन जलव्यवस्थापन (Water Management in Chhatrapati Shivaji's Period)	प्रा. डॉ. सुनिता विजय रणाते	200
45.	महिला सक्षमीकरण – राज्य शासनाची भूमिका	प्रा. कविता किसन भोये	204
46.	भारतीय शेतीचा इतिहास	प्रा. डॉ. एम. आर. खोत	208

भारतातील डिजिटल शेतीचे भविष्य

डॉ. मनोज व्ही. जगताप

डॉ. हिरामण एम. क्षीरसागर

अर्थशास्त्र विभाग अर्थशास्त्र विभाग, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सोयगाव कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सोयगाव

प्रस्तावना -

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीचे महत्व अनन्यसाधारण असे आहे. आर्थिक सर्वेक्षण 2020-21 नुसार, 2020-21 मध्ये कृषी क्षेत्राचे GDP मधील योगदान २०.९% इतके आहे. आज पारंपरिक शेती करण्यापेक्षा आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारलेली शेती कशी करता येईल, याकडे आजचा तरुण शेतकरी सजगपणे बघतो आहे. भारताने दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेपासून शेतीबरोबरच औद्योगिकीकरणावर भर देण्यास सुरुवातकेलेली दिसते. पुढील काळात हरीतक्रांतीद्वारे शेतीतही तंत्रज्ञानाचा वापर होऊ लागला. आता तर भारतीय शेतीने संपूर्णपणे कात टाकली असून शेतीच्या बाबतीत नवनवे प्रयोगही होत आहेत. गेल्या काही वर्षांत, सरकारने नविन शेती तंत्रज्ञान आणि आश्वासक धोरणांसह कृषी क्षेत्राला मदत आणि वृद्धी करण्यासाठी मोठी पावले उचलली आहेत. शेतीतील डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या अलीकडील उत्क्रांतीमुळे पिकांचे उच्च उत्पादन सुनिश्चित करून वाढीला गती मिळेल आणि पाण्याचा वापर आणि कृषी रसायनांचा वापर कमी करून शाश्वतता वाढेल अशी अपेक्षा आहे.

कृषी क्षेत्रातील डिजिटल तंत्रज्ञान म्हणजे कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आणि मशीन लर्निंग (ML), रिमोट सेन्सिंग, बिग डेटा, ब्लॉक चेन आणि IoT, कृषी मूल्य साखळी बदलणे आणि शेतीचे आधुनिकीकरण करणे होय. जगातील नेदरलँड्स, यूएस, ऑस्ट्रेलिया आणि इस्रायल सारख्या अनेक देशांनी कृषी क्षेत्रात क्रांती घडवून आणण्यासाठी डिजिटल उपायांचा यशस्वीपणे अवलंब केला असल्याचा दिसत आहे. परंतु भारतात त्यांचा अवलंब करणे अजूनही बाल्यावस्थेत आहे. भविष्यात भारतातील डिजिटल शेतीचा अवलंब सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (PPP) अंतर्गत वाढेल यात शंकाच नाही.

भारतातील डिजिटल कृषी अंतर्गत सध्याचे उपक्रम :

भारतीय शेतीमधील डिजिटायझेशनची उपयोगिता चांगल्या प्रकारे समजली आहे आणि मान्य केली गेली आहे, त्याचप्रमाणे प्रचलित मूल्य साखळीचे डिजिटलायझेशन करण्याच्या दिशेनेही प्रयत्न केले गेले आहेत. सप्टेंबर 2021 मध्ये, केंद्रीय कृषी आणि शेतकरी कल्याण मंत्री, श्री नरेंद्र सिंह तोमर यांनी, CISCO, Ninjacart, Jio Platforms Limited, ITC सोबत पाच सामंजस्य करारांवर स्वाक्षरी करताना, डिजिटल कृषी मिशन 2021-2025 च्या सुरुवातीची घोषणा केली. लिमिटेड आणि NCDEX ई-मार्केट लिमिटेड (NeML), प्रायोगिक प्रकल्पांद्वारे डिजिटल शेती पुढे नेण्यासाठी AI, ब्लॉक चेन, रिमोट सेन्सिंग आणि GIS तंत्रज्ञान आणि ड्रोन आणि रोबोट्सचा वापर यासारख्या नवीन तंत्रज्ञानावर आधारित प्रकल्पांना समर्थन आणि गती देणे हे डिजिटल कृषी अभियान 2021-2025 चे उद्दिष्ट असणार आहे. Cisco ने ऑगस्ट 2019 मध्ये कृषी डिजिटल इन्फ्रास्ट्रक्चर (ADI) सोल्यूशन विकसित केले, जे शेती आणि ज्ञानाची देवाणघेवाण वाढवते. Jio Agri (JioKrishi) प्लॅटफॉर्म फेब्रुवारी 2020 मध्ये लाँच केले गेले, शेतकऱ्यांना सक्षम करण्यासाठी संपूर्ण मूल्य साखळीसह कृषी परिसंस्थेचे डिजिटायझेशन करते. प्लॅटफॉर्मचे मुख्य कार्य सल्ला देण्यासाठी स्टँड-अलोन ऍप्लिकेशन डेटा वापरते, प्रगत कार्ये विविध स्रोतांकडून डेटा वापरतात, डेटा AI/ML अल्गोरिदममध्ये फीड करतात आणि अचूक वैयक्तिकृत सल्ला देतात. या उपक्रमाचा पायलट प्रोजेक्ट जालना आणि नाशिक (महाराष्ट्र) येथे होणार आहे. ITC ने ITC च्या ई-चौपाल 4.0 डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर सादर केलेल्या डिजिटल क्रॉप मॉनिटरिंग प्लॅटफॉर्मचा वापर करून, पारंपरिक

पीक-स्तरीय सामान्य सल्ल्याला वैयक्तिकृत साइट-विशिष्ट पीक सल्लामसलत मध्ये बदलण्यासाठी वैयक्तिकृत 'साइट स्पेसिफिक क्रॉप अॅडव्हायझरी' सेवा तयार करण्याचा प्रस्ताव दिला आहे. या उपक्रमाचा पायलट प्रोजेक्ट सीहोर आणि विदिशा (मध्य प्रदेश) येथे होणार आहे.

डिजिटल शेतीचे फायदे-

शेतीमध्ये डिजिटल उपायांची अंमलबजावणी केल्याने शेतांचे विश्वसनीय व्यवस्थापन आणि निरीक्षण करणे शक्य होते. शेतकऱ्यांना योग्य वेळेत शेतांचे संपूर्ण डिजिटल विश्लेषण मिळत असल्याने, ते त्यानुसार कार्य करू शकतात आणि त्यांना जास्तीची कीटकनाशके, खते वापरण्याची आणि एकूण पाण्याचा वापर कमी करण्याची गरज नाही. तसेच कृषी उत्पादकता वाढते आणि उत्पादन खर्च कमी होतो, मातीची झीज रोखते, पीक उत्पादनात रासायनिक वापर कमी करते, जलस्रोतांच्या प्रभावी आणि कार्यक्षम वापरास प्रोत्साहन देते, शेतकऱ्यांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती सुधारते, पर्यावरणीय आणि पर्यावरणीय प्रभाव कमी करते, कामगारांची सुरक्षितता वाढवते इ. फायदे डिजिटल शेतीचे होतात.

भारतात डिजिटल शेतीची अंमलबजावणी -

भारतात डिजिटल शेतीच्या हळूहळू स्वीकारण्यामागील मुख्य घटक म्हणजे देशातील विभक्त लहान-धारक शेतांचे महत्त्व, यामुळे डेटा गोळा करणे गुंतागुंतीचे होते. याव्यतिरिक्त, यांत्रिकीकरण साधनांचा मर्यादित प्रवेश आणि दुष्काळ, पूर आणि अत्याधिक मान्सून यांसारख्या नैसर्गिक आपत्तींचा या क्षेत्रातील डिजिटल सोल्यूशन्सच्या तैनातीवर नकारात्मक परिणाम झाला आहे. अशाप्रकारे, एका सामान्य भारतीय लहान शेतात डिजिटल शेती लागू करण्यासाठी एक सानुकूलित दृष्टीकोन आवश्यक असेल, हे नंतर मोठे केले जाऊ शकते आणि अनेक भारतीय शेतांमध्ये उपलब्ध केले जाऊ शकते. भारतात डिजिटल शेती यशस्वी करण्यासाठी खालील उपाययोजना लागू केल्या जाऊ शकतात: -

- **कमी किमतीचे तंत्रज्ञान:** - भारतीय शेतकऱ्यांचे सरासरी वार्षिक उत्पन्न > US\$ 1,000 आहे. हे कमी उत्पन्न भारतातील एक सामान्य शेतकरी कोणत्या अनिश्चित आर्थिक परिस्थितीमध्ये काम करतो याचे स्पष्टीकरण देते. अशा प्रकारे, तंत्रज्ञानाची किंमत कमी करण्यास मदत होईल.
- **पोर्टेबल हार्डवेअर:** - सामान्य भारतीय शेतात लहान असल्याने, प्लग आणि प्ले हार्डवेअरला भारतीय बाजारपेठेत चांगली संधी आहे. तसेच, शेतजमीन भाडेतत्वावर विविध शेती व्यवस्थेअंतर्गत मोठ्या प्रमाणावर प्रचलित आहे, म्हणून विशिष्ट जमिनीवर शेती करणारा शेतकरी पुढील हंगामात दुसऱ्या शेतजमिनीवर जाऊ शकतो. अशा परिस्थितीत, पोर्टेबल उपकरणांमध्ये गुंतवणूक करणे शेतकऱ्यांसाठी चांगले आहे.
- **कृषी उपकरणे आणि यंत्रसामग्रीसाठी भाड्याने देणे आणि सामायिकरण प्लॅटफॉर्म:** - मर्यादित आर्थिक संसाधने आणि लहान शेती भूखंड या दोन्हीमुळे, डिजिटल प्लॅटफॉर्मसाठी संधी अस्तित्वात आहे जी थेट खरेदी करण्याऐवजी उपकरणे भाड्याने देणे आणि सामायिकरण सेवा देतात. फार्मकार्ट (rent4farm), EM3 AgriServices आणि Tringo सारख्या काही ऍग्रीटेक स्टार्ट-अप्स आधीच उपकरणे भाड्याने सेवा प्रदान करत आहेत.
- **शैक्षणिक समर्थन:** - स्थानिक कृषी संस्था आणि शैक्षणिक संस्था नियमितपणे विविध स्थानिक पातळीवर आयोजित कार्यक्रम आणि सरकारी उपक्रमांद्वारे शेतकऱ्यांशी संवाद साधतात. विविध शैक्षणिक संस्था आणि कृषी संस्थांद्वारे पुरविल्या जाणाऱ्या प्रशिक्षण सुविधांमुळे शेतकऱ्यांमध्ये डिजिटल अवलंब वाढेल.

भारतात सरकार मार्फत वापरले जाणारे विविध डिजिटल ॲप्लिकेशन -

- **नॅशनल ॲग्रिकल्चर मार्केट (eNAM):**-एप्रिल 2016 मध्ये लॉन्च केलेले, National Agriculture Market (eNAM) हे एक संपूर्ण भारतातील इलेक्ट्रॉनिक ट्रेडिंग पोर्टल आहे जे विद्यमान कृषी उत्पन्न बाजार समिती

(APMC) मंडईना जोडते, शेतीसाठी एक एकीकृत राष्ट्रीय बाजारपेठ तयार करण्यासाठी वस्तू eNAM शेतकऱ्यांना त्यांच्या गुंतवणुकीतून स्पर्धात्मक परतावा देऊन कोणत्याही दलाल किंवा मध्यस्थांच्या हस्तक्षेपाशिवाय उत्पादने विकण्यास मदत करते.

- **डायरेक्ट बेनिफिट ट्रान्सफर (DBT) सेंट्रल ॲग्री पोर्टल:** - जानेवारी 2013 मध्ये लॉन्च करण्यात आलेले, DBT ॲग्री पोर्टल हे देशभरातील कृषी योजनांसाठी एक एकीकृत केंद्रीय पोर्टल आहे. हे पोर्टल शेतकऱ्यांना सरकारी अनुदानाद्वारे आधुनिक शेती यंत्रे अवलंबण्यास मदत करते

भारतातील डिजिटल शेतीचे भवितव्य :

भारतात डिजिटल शेतेचे भवितव्य हे रिमोट सेन्सिंग, मृदा सेन्सर, मानवरहित हवाई सर्वेक्षण आणि बाजार अंतर्दृष्टी इत्यादींवर आधारित असून शेतीमधील तांत्रिक हस्तक्षेप शेतकऱ्यांना सोयीस्कर आणि किफायतशीर दृष्टीकोनातून उत्पादनाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांवर पीक आणि माती परीक्षण, पूर्वकल्पना आणि मूल्यांकन करण्यास प्रवृत्त करतात. शेती क्षेत्रातील संभाव्य आव्हाने ओळखण्यासाठी प्रारंभिक सूचक म्हणून कार्य करू शकतात आणि त्यांना वेळेवर हाताळण्यासाठी पर्याय प्रदान करू शकतात. कृत्रिम बुद्धिमत्ता/मशीन लर्निंग (AI/ML) अल्गोरिदम पीक उत्पादन सुधारण्यासाठी, कीटकांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी, माती तपासणीमध्ये मदत करण्यासाठी, शेतकऱ्यांसाठी कृतीयोग्य डेटा प्रदान करण्यासाठी आणि त्यांच्या कामाचा भार कमी करण्यासाठी रीअल-टाइम कृती करण्यायोग्य अंतर्दृष्टी निर्माण करू शकतात. ब्लॉकचेन तंत्रज्ञान शेत, यादी, जलद आणि सुरक्षित व्यवहार आणि अन्न ट्रॅकिंगबद्दल ब्लेडछाड-प्रूफ आणि अचूक डेटा देते. अशा प्रकारे, महत्त्वाचा डेटा रेकॉर्ड आणि संग्रहित करण्यासाठी शेतकऱ्यांना कागदपत्रांवर किंवा फायलींवर अवलंबून राहण्याची गरज नाही.

समारोप -

भारतासारख्या कृषिप्रधान देशात शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करणे आणि शाश्वत विकास यासारखी उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी भारतीय कृषी क्षेत्राला भेडसावणाऱ्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी सर्वांगीण परिसंस्थेचा दृष्टिकोन स्वीकारणे हे राष्ट्रीय हिताचे आहे. त्यासाठी आता शेतकऱ्यांनी देखील शेतीमध्ये डिजिटल उपाय स्वीकारण्याची आवश्यकता आहे. कमी खर्चात अधिक उत्पादन घेण्यासाठी शेतकऱ्यांना आता डिजिटल साक्षरता अंगीकारता आली पाहिजे. भारतातील डिजिटल शेतीचा व्यापक प्रमाणात अवलंब करण्यासाठी बहु-भागधारक दृष्टिकोन आवश्यक असेल, ज्यामध्ये सरकारला देखील महत्त्वाची सक्षम भूमिका बजवावी लागेल.

संदर्भ :

१. <https://vikaspedia.in/agriculture>
२. <https://maharashtratimes.com/article>
३. https://en.wikipedia.org/wiki/Digital_agriculture
४. <https://agricoop.nic.in/en/divisiontype/digital-agriculture-division>
५. "Technology and digital in agriculture - OECD". www.oecd.org.
६. <https://www.netafimindia.com/digital-farming/>

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2021 - Impact Factor : 7.479

***Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal***
(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol. I, Issue- LI, March 2022

- Editor -

Mrs. Pallavi Laxman Shete

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor 2022: 7 . 479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I   ISSUE - LI   Year – 7   March 2022

Editor in Chief

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Principal, Sanskriti Public School, Nanded.(MH. India)

Email: Shrishprakashan2009@gmil.com

Director

Mr. Tejas Rampurkar

(For International contact only +91-8857894082)

Address for Correspondence

Website: www.wiidrj.com

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple,

Taroda (KH), Nanded – 431605

(India -Maharashtra)

Email: Shrishprakashan2009@gmil.com

umbarkar.rajesh@yahoo.com

Mob. No: +91-9623979067

12.	SIGNIFICANCE OF PRAYER IN HUMAN LIFE	Dr. Sanjvni Nerkar	69
13.	PURIFICATION MACHINE USING AIR FILTER AND WATER WASHER (Increase 20% Oxygen level)	Tushar Sanjiv Palve	71
14.	समकालीन कविता और पर्यावरण संकट	डॉ. सरोज कुमारी शर्मा	75
15.	चोर पानी के जाड़ भोटिया जनजाति के सामाजिक आर्थिक परिवेश का चयनित अध्ययन		80
16.	आज के बदलते समाजमें स्त्री	डॉ. विशु मेघनानी	86
17.	आदिवासी कादंबरीतील जीवनसंघर्ष	डॉ. रंजना ज्योतीराम महाजन	90
18.	कळमनुरी तालुक्यातील खरीप हंगामातील पिक क्षेत्राचा अभ्यास	श्री. मारुती अरविंद विभूते	94
19.	राष्ट्र आणि राज्य संकल्पनेचा अभ्यास	डॉ. संभाजी संतोष पाटील	99
20.	"महाराष्ट्रातील सामाजिक चळवळीचे बदलते स्वरूप आणि नव्या दिशा."	प्रा. डॉ. संजय मोहन वाघ प्रा. संदीप बबन घाडगे	104
21.	कांतिवीर राघोजी भांगरे यांचे ऐतिहासिक कार्य	प्रा. मुठे लहु किसन	109
22.	प्रादेशिक पक्षाचे बदलते स्वरूप आणि आघाडीच्या शासनातील पक्षांचे राजकारण	डॉ. बी. व्ही. डोंगरे (पाटील)	113
23.	मराठीतील मुस्लिम लेखकांची आत्मचरित्रे :-लेखन प्रेरणा	प्रा. डॉ. केतकी प्रमोद भोसले	118
24.	महाराष्ट्रातील मराठा आरक्षण : एक शोध आणि बोध.	डॉ. एस. एल. मेढे	123
25.	राज्यशास्त्र: स्वरूप आणि व्याप्ती	प्रा. श्रीनिवास काशिनाथराव राठोड	126
26.	भारतीय पोस्ट ऑफिस सेवांचे व्यवस्थापकीय अध्ययन	प्रा. रामरतन भाष्कर ढोरे	130
27.	संविधानिक शासनाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास	डॉ. संभाजी संतोष पाटील	133
28.	मराठी कवितेतील आधुनिक कालखंडातील स्त्री चित्रण	साईप्रसाद मधुकर पंडीत	140
29.	घटस्फोटामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांचा तात्त्विक अन्वयार्थ	सुरेखा भालचंद्र कुलकर्णी डॉ. किर्तनकर प्रभाकर	144
30.	यशवंतराव यांची विविध भाषणे	सखाराम विलास आव्हाड	149
31.	शिंदेशाहीच्या अमलाखालील माळव्यातील जमीन महसुल व्यवस्था	सचिन अभिमन्यू ओहोळ	152
32.	मानवी हक्क व सदयस्थिती		157
33.	मध्य, मध्यका व बहुलकातील संबंध	प्रा. शेटीवार सायलू पंढरीनाथ डॉ. राजेश गं. उंबरकर	160

कांतिवीर राघोजी भांगरे यांचे ऐतिहासिक कार्य

प्रा. मुठे लहु किसन

कला व वाणिज्य महाविद्यालय सोयगाव, ता. मालेगाव जि. नाशिक

1857 च्या उठावापूर्वी आणि काँग्रेस, स्थापनेपूर्वी ब्रिटीश विरोधी प्रतिक्रिया देशभरात अनेक ठिकाणी उमटलेल्या होत्या. त्यांना जनसामान्यांच्या प्रतिक्रिया असे संबोधले जाते. महाराष्ट्रामध्ये अशा स्वरूपाच्या घटना पुणे, नगर, ठाणे आणि नाशिक या परिसरात घडून आलेल्या आहेत. परंतु आदिवासी, शेतकरी, दलित व तत्सम प्रकारच्या शोषित अंकितांचे उठाव एकतर राष्ट्रीय चळवळीच्या परिघाबाहेरचे म्हणून दुर्लक्षित केले गेले किंवा अभिजन वर्गाच्या वैचारिक नेतृत्वाअभावी झालेले उठाव म्हणून त्यांची संभावना केली गेली.

परंतु सबाल्टर्नवादी इतिहासकार अँटोनिओ ग्रामची व रणजीत गुहा यांनी या विचारधारेचे खंडण करून वंचित समाजाच्या इतिहास लेखनाला चालना दिली. व आमच्यासारख्या नव अभ्यासकांना त्यापासून प्रेरणा मिळते आहे. मी सबाल्टर्नवादी इतिहासलेखनाचा आधार घेऊन कांतिवीर राघोजी भांगरे यांच्या कार्य-कर्तृत्वाचा वेद घेण्याचा प्रयत्न करणार आहे.

परकीय सत्तेशी प्राणपणाने लढणाऱ्या आदिवासी जमातीच्या बंडखोरांनी आणि त्यांच्या नायकांनी स्वातंत्र्य चळवळीत मोठे योगदान दिले आहे. राघोजी भांगरे हा या परंपरेतील एक भक्कम, ताकतवान, धाडसी बंडखोर नेता होता. पेशवाईच्या अखेरच्या काळात बहुतेक पराकंमी तलवारी म्यान झालेल्या असतांना एकाकीपणे झुंजणाऱ्या त्र्यंबकजी डेंगळेला भिल्ल, रामोशीच साथ देत होते. त्र्यंबकजी डेंगळेच्या अपयशानंतर अकोले तालुक्यातील कोळी बांधवांनी रामजी भांगरे, रामा किरवा, गोंविंदराव खाडे इ. च्या नेतृत्वाखाली लढा दिला आणि नगर, नाशिक, ठाणे, पुणे जिल्ह्यातील डोंगराळ भागात धूमाकूळ घालून इंग्रजांना सळो की पळो करून सोडले. 1798 ते 1848 अशी तब्बल पन्नास वर्षे अकोले तालुक्याच्या कोळ्यांनी लढविलेला हा लढा खरोखरच चित्तथराक होता. परंतु दुर्दैवाने आजही तो उपक्षितच राहिला. कारण आदिवासी हा निरक्षर व मागासलेला असल्याने त्याने स्वतःचा इतिहास कधीच लिहिला नाही ही शोकांतिका आहे.

महाराष्ट्रामध्ये हिंदवी स्वराज्याची मुहुंमढ ज्या शिवाजीराजाने केली त्या शिवाजी महाराजांच्या पराक्रमाचा पाया ज्याप्रमाणे मालोजीराजे भोसले, शहाजीराजे भोसले या तीन पिढ्यांपासून घातला गेलेला होता. त्याचप्रमाणे वालजी भांगरे, रामजी भांगरे, यांच्याकडून राघोजी भांगरे कडे कांतीकार्याचा वारसा तीन पिढ्यांपासून आला होता. "पेशवा थोरले माधवराव यांच्या रोजनिशीमध्ये 1769-70 चा संदर्भ आलेला आहे. त्यामध्ये ते म्हणतात भांगरे व बांबळे व बोकड कोळी यांस दोन गाव दिल्याखेरीज कोळ्यांचा बंदोबस्त होत नाही."¹

पेशवाईच्या काळात म्हणजे 1798 मध्ये वालजी भांगरे याने एक हजार कोळी जमवून माळवात व कोकणात हल्ले केले. परंतु वालजीला पकडले. परंतु बंड शमले नाही देवगाव (ता. अकोले) येथे पाटील असणारा वालजीचा पुतण्या रामजी भांगरे याने उठावाचे नेतृत्व स्विकारले. रामा भांगरे हा मोठा कर्तबगार सेनानायक होता. तो चुलत्यापेक्षा यशस्वी ठरला दुसऱ्या बाजीरावाच्या काळात नाना फडणीसाचा तुरंगावास, सर्जेराव घाटगेचा धूमाकूळ हे प्रकार चालले होते त्याच काळात हा उठाव शमविणे अशक्य झाल्याने रामजी भांगरे याला सरकारी अधिकार देऊन तडजोड केली गेली रामजी भांगरे हे राघोजी भांगरे यांचे वडील. रामजी भांगरे यांना नाईकवाडी पोलिस जमादार म्हणून सरकारी नेमणूक मिळाली होती

रामजी भांगरे हा हक्क म्हणून सरकारी पगाराखेरीज आपल्या हद्दीतील प्रत्येक गावातून दरसाल एक रुपया, एक कोंबडी, तांदूळ शिवाय घाटातून ये-जा करणाऱ्या प्रत्येक जथ्याकडून एक मेंढी घेत असे. परंतु इंग्रजांची कारभारावर घट्ट पकड बसल्यानंतर त्याने आदेश काढले की सरकारी नोकरांनी पगाराखेरीज काही घेऊ नये. त्यामुळे रामजी भांगरेला आपली नोकरी गमवावी लागली व त्याने ब्रिटीशविरुद्ध उठाव केला. रामजी भांगरेच्या उठावाला मोठा प्रतिसाद मिळाला याला दोन कारणे होती स्थानिक कोळ्यांमधील असंतोष किल्ले, घाट आणि मुलुखाची राखण करण्याबद्दल कोळ्यांना असणारे अधिकार नेमणूका इंग्रजांनी रद्द केल्या.

रामजी भांगरेवर राजद्रोहाच्या आरोपाचा खटला होऊन त्याला जन्मठेप व काळ्यापाण्याची शिक्षा झाली. रामजी भांगरेच्या उठावापासून कोळ्यांच्या कांतीकार्याला नवी दिशा मिळाली. ती म्हणजे सावकारी करणाऱ्या वाण्यांवर हल्ले आणि त्यांच्या किर्दी, खतावण्या, कर्जरोखे जाळणे, यावरून असे दिसते की सावकार लोक आदिवासी कोळी समाजाची प्रचंड लूट करत होते रामजी भांगरेनंतर त्यांचा मुलगा राघोजी भांगरे देवगावची पाटीलकी सांभाळत होता.

“अहमदनगर जिल्ह्यातील अकोले परिसरातील रामा किरवा याला पकडून नगर येथे 1830 साली फाशी दिली. हा महाराष्ट्रातील पहिला हुतात्मा होय.”² रामा किरवाला फासी दिल्यावर महादेवकोळी कांतीकारकांना दहशत बसेल असे इंग्रजांना वाटत होते. रामजी भांगरे यांचा मुलगा राघोजी भांगरे उठावात सामील होऊ नये किंवा नवी टोळी उभाऊ नये यासाठी त्याला सरकारने बड्या नोकरीवर घेतले. त्याला बरीच आमिषे दाखविली पण सरकारी नोकरीत मानभंग, वचनभंग, कटछाट यामुळे तो चिडला व त्याने सरकारी नोकरीला लाथ मारून कांतीकार्यात उडी घेतली.

सन 1828 मध्ये शेतकऱ्यांचा शेतसारा वाढविण्यात आला तत्पूर्वी शेतकरी हा शेतसारा हा शेतीची अवजारे, बैल जोड्यांची संख्या याप्रमाणे नांगरपट्टी पध्दतीने भरत असत परंतु इंग्रजांनी ही पध्दत बदलून शेतसारा महसुली दराने वसूल करण्यास सुरुवात केली. अशा महसुल पध्दतीमुळे गरीब आदिवासींना रोख पैशाची गरज भासू लागली व ते सावकार, वाण्यांकडून भरमसाठ कर्ज घेऊ लागले. कर्जाच्या मोबदल्यात चांगल्या प्रतीच्या जमीनी घेऊन सावकार लोकांना नागवू लागले होते. यामुळे सन १८३८ मध्ये रतनगड व सनगर किल्ल्याच्या परिसरात इंग्रज व सावकारशाही विरुद्ध आदिवासी महादेव कोळी यांनी उठाव केला व उठाव दडपण्यासाठी कॅप्टन मॅकिन्टोशने हरतहेचे प्रयत्न केले पण त्याला यश आले नाही.

ठाणे गॅझेटियर्सचा जुन्या आवृत्तीमध्ये “१८४३ मध्ये राघोजी मोठी टोळी घेऊन घाटावरून खाली उतरला आणि त्याने दरोडे घातले.” असा उल्लेख आहे. अहमदनगरच्या गॅझेटियर्समध्ये राघोजीने मारवाड्यांवर छापे घातले.³ त्यांनी राघोजीविरुद्ध पोलिसांत तक्रार केली. पोलिसांनी तपास सुरु करून राघोजीच्या आईकडे राघोजीचा ठावठिकाणा विचारला तिने माहिती दिली नाही. त्यामुळे चिडून जाऊन पोलिसांनी त्याच्या आईचे निर्दयपणे हाल केले. त्यामुळे संतापलेल्या राघोजीने टोळी उभारून नाशिक, नगर जिल्ह्यामधून इंग्रजांना सळो की पळो करून सोडले हाती लागलेल्या प्रत्येक मारवाड्याचे नाक, कान कापून टाकले राघोजीच्या भयाने खेड्यातील मारवाडी गावे सोडून पळाले असा उल्लेख सापडतो.⁴

राघोजीच्या उठावाच्या आधीचा उठाव हा उमाजी नाईकाचा होता. त्याला पकडण्यासाठी दहा हजार रुपयाचे इनाम होते. राघोजीनंतर झालेल्या वासुदेव बळवंत फडकेच्या उठावासाठी तीन हजार रुपयाचे इनाम होते मात्र मात्र राघोजी भांगरेला पकडण्यासाठी चार हजार रुपयाचे इनाम सरकारने

जाहीर केले होते आजच्या हिशोवाने ते चार लाख होतील हे लक्षात घेतले तर राघोजीसाठी लावलेले चार हजार रुपायाचे इनाम किती मोठे होते आणि त्याच्या क्रांतीकार्यामुळे इंग्रजांपुढे किती मोठे आव्हान उभे केले होते. याचा अंदाज येईल असे असतांना राघोजी भांगरे यांच्यावर फारसे लिहिले गेले नाही. परंतु मौखिक रूपाने आजही अनेक वृद्ध माणसे त्यांच्या वंडाची माहिती सांगतात अनेक महिला जात्यावर दळतांनी राघोजी ज्या उठावाविषयी ओव्या गातात. "राघोजी भांगरे यांच्या उठावाविषयी माहिती घेत असतांना माझी मुलाखत गोविंद भागा गवारी यांच्या वगेवर झाली. हे सत्याऐंशी वर्षांचे रिटायर्ड पोलिस जमादार आहेत त्यांनी सांगितले की राघोजीने नाशिक शहरामध्ये लुट केली त्यावेळी त्याच्या साथीदारांनी नवरा-नवरीचे सांग करून पुढे वगत व मागे सावकारांना लूटले ते गरीब लोकांना त्रास देत नसत. जे सावकार लोकांना त्रास द्यायचे त्यांनाच लूटायचे."

नोव्हेंबर १८४४ ते १८४५ या काळात राघोजीचे क्रांतिकार्य शिंगेला पोंहचले होते. राघोजीच्या उठावानंतर २५ वर्षांनी वासुदेव बळवंतचा उठाव झाला मग वासुदेव बळवंत फडके हा आद्य क्रांतिकारक ठरला कसा यावरून लक्षात येते की इतिहास चूकीच्या पध्दतीने लिहिला गेला खरा इतिहास पुढे येणे गरजेचे आहे असे मला वाटते.

शौर्य नितीमत्ता या गुणाबरोबरच ईश्वरी शक्ती व धार्मिक श्रद्धा यावर राघोजीचा विश्वास होता देवजी आव्हाड हा त्याचा प्रमुख सल्लागार होता देवजीला दिव्यदृष्टी होती असे म्हणतात त्याने दिलेला सल्ला राघोजी मोठ्या कटाक्षाने पाळत असे मे १८४५ मध्ये झालेल्या चकमकीत देवजी आव्हाड ठार झाला. देवजीच्या मृत्युमुळे त्याचा सल्लागार व अध्यात्मिक गुरु दिवावला यानंतर राघोजीचे क्रांतिकार्य झापाटयाने मोडले गेले. त्याचप्रमाणे लोकांची एकजुट मोडण्यासाठी इंग्रजांचे हरतहेचे प्रयत्न करत होते. राघोजीला ठाऊक होते की आपल्याला आपल्याच माणसाकडून घात होऊ शकतो शेवटी तेच झाले पंढरपूर येथे इंग्रज अधिकारी कॅ. गेल यांनी राघोजीला चंद्रभागेच्या काठी अटक केले.

राघोजीला साखळ दंडाने बांधून ठाण्याला आणले तेथे स्पेशल न्यायधिशालामोर त्यांच्यावर राजद्रोहाच्या खटल्याची सुनावणी झाली. एका पारसी वकीलाने आपले आरोप पत्र व्यावे असे त्याला वाटत होते परंतु वकीलाने नकार दिल्याने राघोजीची वाजू न मांडली जाताच एकतर्फी सुनावणी झाली राघोजीला दोषी ठरविले गेले त्याला फाशीची सजा ठोठावण्यात आली. राघोजी हा वीर पुरुष होता. "फाशी देण्यापेक्षा तलवारीने किंवा बंदूकीने वीर पुरुषासारखे मरण द्या असे त्याने न्यायधिशाला सांगितले पण कंपनी सरकारने ते न ऐकता २ मे १८४८ रोजी ठाणे जिल्हा मध्यवर्ती कारागृहात या थोर क्रांतिकारक राघोजी भांगरे यांना फासावर दिले. "ठाणे मध्यवर्ती कारागृहामध्ये असणाऱ्या स्तंभावर झालेल्या हुतात्म्यांमध्ये राघोजी भांगरेचे नाव पहिल्या रांगेत कोरले आहे."

वालजी भांगरेपासून ते रामा भांगरे आणि राघोजी भांगरे अशा तीन पिढ्यांचा जाज्वल्य इतिहास हा आदिवासी महादेव कोळी समाजाचा खरा इतिहास आहे कारण त्यांनी दिलेला लढा या समाजाच्या न्याय, हक्कासाठी व अन्यायाविरुद्ध प्रतिकार होता आणि आजच्या एकविसाव्या शतकाकडे वाटचाल करत असतांना ह्या समाजाचा किती विकास झाला किंवा नाही या नव्या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी पुन्हा एकदा इतिहासाचे पुर्नलेखन होण्याची गरज आहे तरच या समाजाला आत्मभान येईल असे मला वाटते.

संदर्भ ग्रंथसूची

प्राथमिक साधने

अ) मराठी

१. वाड, ग. चि., शोरले माधवराव पेशवे यांची रोजनिशी, भाग- १ डेक्कन खर्नाययुक्त ट्रान्स्लेशन सोसायटी पुणे, १९११.

ब) मुलाखत

१. गवारी, गोविंद भागा, वय ८७, लाडगाव ता. अकोले दि. २४ जानेवारी २०१४.

क) दुर्घम साधने

१. कुलकर्णी, वि.अ., ठाणे जिल्हा स्वातंत्र्य आंदोलन (अप्रकाशित प्रबंध), २००६.

२. गजे, शां. स., धोंगडे नि. भि., वाडगीची माची, चंद्रदोय प्रकाशन, अकोले, ऑगस्ट २०१३.

३. गारे, गो. मो., सहयाद्रीतील आदिवासी महादेव कोळी, आदिम साहित्य प्रकाशन, पुणे, १९७५.

४. पिचड, न. भ., पश्चिम व उत्तर महाराष्ट्रातील महादेव कोळी समाजाच्या आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीवर त्यांच्या शैक्षणिक विकासावर होणाऱ्या परिणामांचा चिकित्सक अभ्यास, (अप्रकाशित प्रबंध), १९९३.

५. सहस्रबुध्दे, अ. न., अहिणकुल, परिमल प्रकाशन, पुणे, १९८६. ७.

६. Ghurue, G.S., The Mahadev Kolis, 1957, Popular Prakashan Bombay, Second Impression

October, 1963.

ड) नियतकालिक

१) भिडे, वरुनराज, (संपादित), डॉ. कुमार, सप्तर्षी, सहयाद्री दिवाळी अंक, १९९६.

२) शेवाळे, वि.म., उज्ज्वल उदयासाठी, त्रैमासिक क्रांतिसेनानी राघोजी भांगरे विशेषांक, जून २०१३.

**Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal**
(A Peer Reviewed)

Year - 8, Vol. I, Issue- LIII, 22 Aug. 2022

** प्रमुख संपादक **
प्राचार्य डॉ. दिनेश शिरुडे

** संपादक **

डॉ. व्ही. डी. सुर्यवंशी

** सहसंपादक **

प्रो.डॉ. अनिता नेरे
(हिंदी विभागाध्यक्ष)

Address for Correspondence

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Editor in Chief : Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred)
Principal, Sanskriti Public School, Nanded (MH, India) Email : shrishprakashan2009@gmail.com

Dr. Rajesh G. Umbarkar

House No. 624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (Kh.) Nanded - 431605 (India - Maharashtra)
Email - umbarkar.rajesh@yahoo.com, shrishprakashan2009@gmail.com Mob. No. 9623979067
Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International Contacts only + 91-8857894082)

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management,
Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- Library sci.
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by

Anupam Printers, (Subbranch: Nanded) Men Branch : Hyderabad (AP)

© **Copy Right: Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal**

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published in the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	हिंदी उपन्यासों में किसान विमर्श	डॉ. योगिता हिरे प्रा. डॉ. अनिता नेरे	01
02.	हिंदी सिनेमा में किसान विमर्श (‘धरती के लाल’ फिल्म के विशेष संदर्भ में)	पाटील सिमा दिलीपराव डॉ. बी. आर. नळे	05
03.	हिंदी कहानीयों में वर्णित किसानों की समस्याएं	डॉ. आर. एन. वाकळे	09
04.	हिंदी उपन्यास साहित्य में ‘किसान विमर्श’	प्रा. कैलास बबन माने	15
05.	उपन्यास विधामें किसान विमर्श	प्रा. कोकाटे शोभा नानाभाऊ	20
06.	‘फाँस’ उपन्यास में चित्रित किसान जीवन की त्रासदी	डॉ. प्रशांत नलवडे प्रा. अमोल मोरे	23
07.	उपन्यास विधा में किसान विमर्श	प्रा. डॉ. वाल्मीक दशरथ सूर्यवंशी	26
08.	हिन्दी साहित्य में किसान : वीरेंद्र जैन के उपन्यासों के संदर्भ में	डॉ. अशोक कुमार सिंह	29
09.	हिन्दी साहित्य में किसान	डॉ. अभय नाथ सिंह	32
10.	भूमिपुत्र उपन्यास : किसान संघर्ष एवं संस्कृति का दस्तावेज	गौरव सिंह	35
11.	प्रेमचंद के साहित्य में किसान विमर्श	प्रा. हर्षल गोरख बच्छाव	39
12.	हिंदी साहित्य में किसान विमर्श	मनीष सुरेश उघडे	42
13.	किसान विमर्श : स्वरूप एवं संकल्पना	कैलास काशिनाथ बच्छाव	45
14.	किसान और कृषि पर संकट - एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ. जयश्री राठौड़	48
15.	किसान विमर्श : समस्या एवं समाधान	प्रा. काळे मिनाक्षी बबनराव	50
16.	इक्कीसवीं सदी की हिन्दी कहानियों में किसान विमर्श की अनुपस्थिति	डॉ. सुमन पलासिया	53
17.	उपन्यास विधा में किसान विमर्श	NAWIN NATH (नवीन नाथ)	57
18.	किसान विमर्श : समस्याएँ एवं समाधान	डॉ. पूनम जिभाऊ बोरसे	60
19.	हिंदी सिनेमा में किसान विमर्श	प्रा. डॉ. योगिता दत्तात्रय घुमरे	66

20.	किसान त्रासदीकी जीवंत तस्वीर –'अकाल में उत्सव' किसान त्रासदी का आईना 'अकाल में उत्सव'	प्राजक्ता अरविंद पवार	69
21.	संजीव के 'फांस' उपन्यासमें चित्रित किसान विमर्श	प्रो. डॉ. अनिता नेरे डॉ. अनिता रोहिदास राजवंशी	73
22.	उपन्यास विधामें किसान विमर्श ('अकाल में उत्सव'- पंकज सुबीर)	प्रो. डॉ. अनिता पी. नेरे अनिता कुंभार्डे (सोमवंशी)	77
23.	आर्थिक उदारवाद के बाद किसान विमर्श	दिपक शिवाजी आहिरे प्रो डॉ जालिंदर इंगले	79
24.	राष्ट्रकवि डॉ. वृजेश सिंह की गज़लों में किसान विमर्श	श्री रविंद्र पुंजाराम ठाकरे प्रो. डॉ. अनिता नेरे	82

किसान विमर्श : समस्या एवं समाधान

प्रा. काले गिनाफ़ी बननरान

एम.ए. बी.एड. नेट.सेट (हिंदी) प.वि. प्र. समाज के कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय सोयागांव ता. मालेगांव जि. नाशिक (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना:

भारत एक कृषिप्रधान देश है। भारत की सत्तर प्रतिशत आबादी कृषि क्षेत्र पर निर्भर है। भारतीय अर्थव्यवस्था में किसान का महत्वपूर्ण योगदान है। किसान को धरतीपुत्र या अन्नदाता भी कहा जाता है। विश्व की सभी मानव जाति को जीवित रहने के लिए भोजन की आवश्यकता होती है। सभी मानव जाति को भोजन की पूर्तता तब होती है जब किसान दिन-रात मेहनत करके फसल उगाता है। मानव-जीवन सुचारू रूप से चलने में किसान की महत्वपूर्ण भूमिका है। किसान सबका पेट भरता है मगर खुद दो वक्त की रोटी ठीक से नहीं खा सकता। हमारे उद्योग और रोजगारों जीवन जीने के लिए लगनेवाली वस्तुएं हमें किसान की वजह से प्राप्त होती हैं। उसके जैसा धैर्यवान, परिश्रमी और मेहनती कोई नहीं है। वह कभी न जेड मांग की धूप देखता है न कभी कड़ाके की ठंड बस खेत में हर समय काम करता रहता है। इतनी मेहनत करने के बाद जब नैसर्गिक आपदा आती है तो उसकी सारी मेहनत पर पानी फेर जाता है। तब भी वो हिम्मत नहीं हारता अपने मान फिर से नईफसल उगाता है और नए सिरे से काम शुरू करता है। उसे खेती के काम करने में अपने बीबी और बच्चे भी सहायता करते हैं। किसान की कमाई इतनी नहीं रहती की वो अपने परिवार के लिए ठीक-ठाक कपड़े और शिक्षा का प्रबंध कर सके। देश की विकास के लिए किसान एक महत्वपूर्ण व्यक्ति हैं।

उद्देश्य :

- १) किसान के जीवन पर विवेचन करना।
- २) किसान के जीवन में आयी समस्याओं एवं समाधान पर विवेचन करना।

किसान का जीवन :

किसान की पहचान परिश्रम और मेहनत इन दो शब्दों से होती है। किसान भारत देश की रीढ़ की हड्डी है। भारत की अधिकतर जनसंख्या गाँव में निवास करती है। गाँव में सबसे अधिक व्यक्ति किसान हैं। भारतीय किसान का जीवन अत्यंत कठिन होता है। किसान त्याग और तपस्या की मूर्ति है। भारत एक कृषिप्रधान देश है इसीलिए भारतीय अर्थव्यवस्था में किसान किसान का महत्वपूर्ण स्थान है। दिनभर काम करके श्याम को घर आता है तभी थोड़ी देर आराम करके फिर उठता है और अपने गाय और बैलों की देखभाल करता है। फसल बड़ी होती है तब दिन में बिजली न होने के कारण वह रात में फसल को पानी देता है। किसान का जीवन कठिनाईयों से भरा होता है। इतने कठिन परिश्रम करने के बाद भी निर्धनता में जीवन व्यतीत करता है। आज मानव हर क्षेत्र में कामगारी हासिल करता है वो किसान की वजह से क्योंकि मानव को जीवित रहने के लिए अन्न की जरूरत है और ऐसे कई उद्योग हैं जो किसान के खेत में कच्चा माल तैयार किया जाता है उसपर निर्भर हैं। जैसे वस्त्रोद्योग कपास से ही चलता है।

किसान खेत में कपास नहीं उगाएगा तो बस के उद्योग कैसे शुरू रहेंगे इसीलिये किसान पूरी दुनिया के लिए महत्वपूर्ण व्यक्ति है फिर भी उसे अपने जीवन में तकलीफों का सामना करना पड़ता है। अपनी खेती में वह जितना पैसा खर्च करता है उतनी कीमत उसके फसल को बाजार में नहीं मिलाती इसी वजह से उसकी आर्थिक स्थिति खराब हो जाती है और वह आत्महत्या करने पर मजबूर हो जाता है। किसान सभी लोगों की भूख मिटाता है मगर खुद दो वक्त की रोटी सुख से नहीं खा सकता। वह मेहनत करके फसल उगाता है मगर अचानक नैसर्गिक अपदाकी वजह से पूरी मेहनत पर पानी फेर जाता है। बाढ़ की वजह से पूरी फसल बर्बाद हो जाती है किसान को खेती में जो लागत लगती है वह पहले सहकारियों से पैसे लेता है और आपदा के कारण जब फसल खराब हो तो उसके हाथ में कुछ नहीं रहता तो वह कर्ज में डूब जाता है फिर आत्महत्या कर लेता है। अब केंद्र सरकार और राज्य सरकार समय-समय पर किसान की दुर्दशा सुधारने का उपाय करती है। किसान के हित में अनेक योजनाओं का शुभारंभ सरकार करती है। इसीलिये किसान को थोड़ी राहत मिली है।

किसान के जीवन में आयी समस्या :

हिंदी साहित्य के उपन्यासकार प्रेमचंद जी ने 'गोदान' उपन्यास में कृषक जीवन की समस्या, दयनीय स्थिति और उनका शोषण का चित्रण किया है। 'गोदान' उपन्यास में नायक होरी जो अपने खेत में जी तोड़ मेहनत करने के बाद भी अपने परिवार वालों भरण-पोषण बड़ी मुश्किल से करता है। भारतीय समाज में सामंती मूदखोरी जैसी कुव्यवस्थाओं का शिकार होरी होता है। अंततः इन समस्याओं से झुझते हुए अपने खेत में काम करते करते प्राण त्याग देता है। ऐसी स्थिति होरी की नहीं बल्कि कई किसान होरी की तरह कर्ज भरा जीवन जी रहे हैं। 'गोदान' उपन्यास किसान के जीवन में आयी समस्याओं का चित्रण है। भारत की पहचान कृषिप्रधान देश के रूप में हो रही है मगर भारत के किसानों की हालत आज बहुत खराब हो गई है। किसान जितने पैसे खेती में खर्च करता है उतना उत्पादन नहीं होता। खेती में पैसे खर्च करने के लिए वह साहूकार या महाजनों पैसे लेता है मगर नैसर्गिक आपदा से पूरी फसल बर्बाद होती है और कभीकभी अकाल या सुखें के वजह से भी फसल खराब होती है। साहूकार और महाजनों के पैसे का अधिक व्याज देना पड़ता है। इसलिए साहूकार और महाजनों के पैसे वह नहीं लौटा पाता तो वह साहूकारों और महाजनों के पैसे नहीं लौटा पाता। फिर वह कर्ज में डूब जाता है। अधिक परेशान होकर वह आत्महत्या कर लेता है। पूरे विश्व किसान ही ऐसा व्यक्ति जिसकी दुर्दशा है और उसका काम सबसे कठीण और मेहनत का है। किसान अच्छे बीज खाद और कृषियंत्रों का उपयोग नहीं कर सकता। उसके पास सिंचाई के साधन न होने के कारण वर्षा पर निर्भर रहता है। इसी वजह से किसान की आर्थिक परिस्थिति हमेशा खराब रहती है।

लागतबढ़ना:-

किसान अपने खेतमें बीज बुआई मेलेकर फसलकी कटाईत कब हुतसी लागत लगती है। इसी कारण किसान को अधिक से अधिक समस्याओंका सामना करना पड़ता है। किसान काजितना खर्च फसल पर होता है बाजार में उससे कम कीमत उसके माल का मिलती है। इसमें किसान का नुकसान होता है। उसकी स्थिति दयनीय होती जाती है। आज कलम हंगार्ड के कारण वह अपने परिवार का खर्चा भी नहीं उठा पाता। काफी समयसे यह देखाजा रहा है की बाजार में फसल कीमतें बहुत कम होती जा रही हैं।

फसल पर सही मूल्य :-

किसानों की यह एक बड़ी समस्या है की उन्हें फसलपर सही मूल्य नहीं मिलता। उसे अपना माल बेचने के लिए कई सरकारी कार्यवाही पूरी करनी पड़ती है। उनमें जो कम पड़े-लिखे होते हैं वो बिना कागजादके ही अपने मालको बेच देता है। किसान के मालको अगर सही मूल्य मिले तो भारत में कोई किसान गरीब नहीं रहेगा। इस प्रकार किसान को खेती का काम करने से समस्या आती है।

किसान के जीवन में समस्याओंका समाधान :-

देश के विकास में किसान का महत्व पूर्ण योगदान होता है। इसी लिए सरकारको किसान के हित में अनेक कल्याणकारी योजना बनानी चाहिए। जैसे मुफ्त सिंचाई योजना मुफ्त खादयो जना आदि। देश में अनेक कृषि विश्वविद्यालयों का निर्माण करना चाहिए आजतक नी कियुग में किसान अच्छी तरह से फसल को उगाता है और उसके मालमे बढोतरी होती है। भारतके पंतप्रधान नरेंद्र मोदीजीने यह तय किया है कि 2022 तक किसानोंकी आय को दो गुना करना है। नरेंद्र मोदीजी के शासन कालमें विकासकी गंगा बहरही है। सरकारने किसान के हितमें कुछ योजना बनायी है।

किसान सम्मान निधि योजना :-

१ फरवरी २०१९ को पंतप्रधान नरेंद्र मादी जीने किसान सम्मान निधि योजना का शुभारंभ किया। इस योजना के तहत किसानों को ६००० की राशि ३ किस्तों में हरवर्ष प्रदान की जाती है। इस योजना का गरीब किसानोंको अधिकाधिक लाभ हुआ। खेत में बीज, खाद खरिदने के लिए किसान को पैसों की जरूरत पड़ती थी समय पर पैसे न होने के कारण वह इन सभी वस्तुओंको खरीद नहीं पाता मगर इस योजना का पूरा लाभ किसान को हुआ। फसल की बुआई के बाद फसल के लिए खाद, उर्वरक, किटकनाशक की आवश्यकता होती है। इसी लिए केंद्र सरकारने

किसानों के लिए क्रेडिट कार्ड योजना का शुभारंभ किया। जिससे किसान कम ब्याज का शुभारंभ किया। जिससे किसान कम ब्याज पर सालभर के लिए ऋण लेकर फसल बेचने के बाद ऋण चूका सके।

बीज योजना :-

आधुनिक खेती के प्रति जागरूकता हेतु केंद्र सरकारने बीज योजना बनायी हैं। इसमें किसान को अधिक उत्पादन के साथ रोग रहित फसल के लिए अच्छा बीज हो और आसानी से सभी जगह हो पर उपलब्ध हो इसी लिए केंद्र सरकारने बीज योजना बनायी है। इस का लाभ गरीब किसान को अधिक हुआ हैं।

प्रसार एवं प्रशिक्षण योजना :-

फसल की वुआई से लेकर कटाई तक केंद्र सरकार किसान को प्रशिक्षण देती हैं। फसल उत्पादन के बाद किसान को उनकी उपज का सही दाम मिल सके इसीलिए केंद्र सरकारने इस योजना का शुभारंभ किया। सरकारद्वारा 23 फसल का न्यूनतम समर्थन मूल्य तय किया गया हैं। जिससे किसान को कम से कम फसल की तो लागत निकल सके।

कृषियंत्रों के लिए योजना :-

आज किसान आधुनिकता की ओर चल रहा है। समय के साथ किसान ने नई तकनीक को अपनाया हैं। आज का किसान यंत्रों से खेती करता हैं। इस तकनीक की वजह से समय और पैगो की बचत होती हैं। लेकिन कृषियंत्र खरीदने के लिए किसान के पास इतने पैसे नहीं होते हैं। इसीलिए केंद्र सरकारने राज्यों की से सहायता किसानों को कृषियंत्र पर अनुदान दिया हैं। यह कृषियंत्र २५ प्रतिशत से लेकर ९० प्रतिशत की अनुदान पर उपलब्ध किया गया हैं। जिसे हर एक किसान आसानी से खरीद कर उपयोग कर सकता हैं।

पशुपालन एवं दुग्ध उत्पादन योजना :-

पशुपालन तथा दुग्ध उत्पादन को बढ़ावा देने के लिए इस योजना का शुभारंभ किया गया हैं। पशुपालन डेअरी तथा मत्स्यपालन के लिए सरकार ने किसान को चारा खरीदने पर ५०% अनुदान दिया हैं। जिससे किसान अधिकसे अधिक उत्पादन ले सके और परिवार खुश रखसके। इस प्रकार की यह सभी योजना किसान को समृद्ध और संपन्न होने के लिए सहायक होगी।

निष्कर्ष :-

किसान देशकी आत्मा हैं। किसान जितना समृद्ध शाली होगा उतना देश भी समृद्धशाली होगा। किसान के जीवन में बहुत सारी समस्या आती हैं मगर वह धैर्यवान है, परिश्रमी है, दिन-रात मेहनत करके फसल को उगाता है। एक साल में फसल खराब होने के बाद भी हिम्मत नहीं हारता दूसरे साल फिरसे नई फसल उगाता हैं। आधुनिक युग में किसान आत्मनिर्भर हुआ हैं। केंद्र और राज्यसरकार की योजनाओं का किसान को लाभ हुआ हैं। १९६५ में भारत पाक युद्ध के दौरान भारत के तत्कालीन प्रधानमंत्री लालबहादुर शास्त्रीने 'जय जवान जय किसान' यह नारा दिया था। उन्होंने जितना महत्व देश के मैनोंको दिया था उतना महत्व किसानों को दियाथा। इस प्रकार किसान पूरे विश्वके लिए महत्व पूर्ण व्यक्ति हैं।

संदर्भ :-

- 1) hi.mWikipedia.org...
- 2) गोदान - प्रेमचंद
- 3) <https://www.youthkiawaaz.com2019/06>
- 4) शब्द ब्रम्ह-भारतीय भाषाओं की अंतरराष्ट्रीय मासिक शोध पत्रिकापीअर रिव्यूडरेफ्रिड, रिसर्च जर्नल E – ISSN 2320-0871
- 5) <http://www.indianfarmer.org>Pro>
- 6) <http://www.upboard.live2022/01>
- 7) <http://www.mehtvta.com>bharatiy>

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905

**Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal**
A Peer Reviewed - Referred

Bela Nagar, Near Maroti Mandir, Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Certificate of Publication

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper / Article titled किसान विमर्श : समस्या एवं समाधान of Dr./Mr./Miss/Mrs. प्रा. काळे मीनाक्षी बबनराव it is peer reviewed and published in the issue III, Vol. I in the month Aug. 2022.

Thank You!

ISSN : 2454-7905

Indexed
SJIF

Impact
Factor 7.479

ISSN 2454-7905

9 772454 790004 >

Anita Nere

- Co- Editor -

Prof. Dr. Anita Nere

V. D. Suryawanshi

- Editor -

Dr. V. D. Suryawanshi

D. F. Shirude

- Chief Editor -

Principal Dr. D. F. Shirude

RNI MAHMAR

36829-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal

UGC-CARE LISTED

Special Issue - IV

Challenges of Higher Education in India to Compete with
Global Level

July 2021

Chief Editor:
Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Executive Editor:
Dr. Purandhar Dhanapal Nare

Principal,
Night College of Arts and Commerce,
Ichalkaranji

Co-Editor:
Dr. Madhav. R. Mundkar

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist- Latur 413515 (MS)

Chief Editor

Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Pratik Prakashan, 'Pranav, Rukmenagar, Thodga Road Ahmedpur,
Dist. Latur, -433515, Maharashtra

Executive Editor

Dr. Purandhar Dhanapal Nare

Principal

Night College of Arts & Commerce, Ichalkaranji.

Co-Editor

Dr. Madhav. R. Mundkar

Assistant Professor, Head Dept. of Hindi Night College of Arts &
Commerce, Ichalkaranji.

Editorial Board

Prof. Dr. B. U. Tupe

Prof. M. R. Dandekar

Prof. Dr. S. L. Randive

Prof. Dr. G. B. Khandekar

Prof. Dr. D. B. Birnale

Prof. Dr. R. V. Sapkal

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal

UGC CARE LISTED JOURNAL

July 2021

Special Issue, Volume-IV

On

***CHALLENGES OF HIGHER EDUCATION IN INDIA TO COMPETE WITH
GLOBAL LEVEL***

Chief Editor

Dr. Nansahab Suryawanshi

Pratik Prakashan, 'Pranav, Rukmenagar, Thodga Road Ahmedpur,
Dist. Latur, -433515, Maharashtra

Executive Editor

Dr. Purandhar Dhanapal Nare

Principal

Night College of Arts & Commerce, Ichalkaranji.

Co-Editor

Dr. Madhav. R. Mundkar

Assistant Professor, Head Dept. of Hindi Night College of Arts & Commerce, Ichalkaranji.

Editorial Board

Prof. Dr. B. U. Tupe

Prof. M. R. Dandekar

Prof. Dr. S. L. Randive

Prof. Dr. G. B. Khandekar

Prof. Dr. D. B. Birnale

Prof. Dr. R. V. Sapkal

Published by- Dr. Purandhar Dhanapal Nare, Principal, Night College of Arts & Commerce, Ichalkaranji.

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Price: Rs.1000/-

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1.	रंगनाथ पठारे यांच्या 'दुःखाचे श्वापद' मधील घटनाप्रसंग प्रा. डॉ. हेमराज नानाभाऊ बियरीस	1-2
2	मानव उन्नयन हेतु किताबों का आग्रह करती कविताएँ डॉ. प्रवीणकुमार न. चौगुले	3-6
3	महात्मा गांधींचा धार्मिक व अध्यात्मिक दृष्टीकोन- एक दृष्टीक्षेप प्रा.डॉ. सुनिल अजाबराव पाटील	7-10
4	वैश्विकतेला कवेत घेणारी आदिवासी कविता प्रा.चिंतामण धिंदळे	11-14
5	उच्चशिक्षणातील मराठी भाषेच्या विकासाचे आव्हान डॉ. रविकांत शिंदे	15-17
6	आत्मजयी' में मानवतावादी चिंतन डॉ. दिलीपकुमार कसबे	18-20
7	अमेरिकेच्या 46 व्या राष्ट्राध्यक्ष पदाच्या निवडणुकीतील सत्तानाट्य डॉ. शरद बाबुराव सोनवणे	21-24
8	उच्चशिक्षा नीति की समस्याएँ डॉ. मा. ना.गायकवाड	25-27
9	शिक्षा के लिए छटपटाते उपेक्षित किन्नरों की दास्ता : 'रमटीप' डॉ. एकनाथ श्रीपती पाटील	28-30
10	हिंदी दलित कविता के प्रेरणास्रोत : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. रगडे परसराम रामजी	31-34
11	ग्रामीण भागातील उच्च शिक्षण घेणाऱ्या मुलीसमोरील समस्या डॉ. सुप्रिया चंद्रशेखर खोले,	35-37
12	आंचलिक उपन्यासां में दलित जीवन विकास के विविध आयाम डॉ.शंकर गंगाधर शिवशेट्टे	38-43
13	कबीरदास के काव्य में दार्शनिक चेतना की अभिव्यक्ति डॉ. सुमन देवी	44-46
14	सूरदास के साहित्य में लोक जीवन और संस्कृति डॉ. ढानकीकर शोभा नारायणराव	47-48
15	आर्थिक आधार पर भारतीय जनजातियों का वर्गीकरण डॉ. संजय नाईनवाड	49-51
16	ग्लोबल गाँव के देवता' और 'टाहो' उपन्यास में आदिवासी-जीवन तोंडाकुर लक्ष्मण पोतन्ना	52-53
17	वेष्ट्याओं के मुक्ति कि अभिव्यक्ति उपन्यास 'वया मुझे खरीदोगे ?' प्रा. विकास कुंडलिक विधाते	54-56
18	किशोरावस्थेतिल वर्तन विषयक समस्या आणिमानसिक आरोग्याचा अभ्यास डॉ. मिलिंद भगवानराव बचुटे,	57-59
19	शिवणकला कौशल्य संपादनाने महिलांमध्ये होणारा बदल उर्मिला एस. खोत , डॉ. मंजुषा मोळवणे	60-63
20	जागतिकीकरण व मराठी ग्रामीण कादंबरी डॉ.योगिता मारुती रांधवणे	64-66

21	कितने पाकिस्तान : राष्ट्र और राजनीति	डॉ. मिर्जा अनिसबेग रज्जाकबेग	67-69
22	ग्रंथपालांच्या ताणतणावाचे स्वरूप व व्यवस्थापन	डॉ विनय भा. पाटील,	70-76
23	अध्ययन निष्पत्ती संकल्पना : एक दृष्टिकोप	कु.सरिता आण्णासो मोरे डॉ.बालाजी जी.गिरगांवकर	77-79
24	शिक्षा का बनता बिगड़ता स्तर	डॉ० रश्मि शर्मा	80-83
25	प्रवासी जनजातीय श्रमिकों की शैक्षणिक स्थिति का समाजशास्त्रीय अध्ययन (मध्यप्रदेश के अलीराजपुर जिले के विशेष संदर्भ में)	जुवानसिंह चौहान	84-87
26	महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार	प्रा. डॉ. विक्रमराव नारायणराव पाटील	88-90
27	बंजारा समाजातील सण, बंजारा समाजातील सण व उत्सव	चव्हाण लक्ष्मण भैरू	91-93
28	नवे शैक्षणिक धोरण आम्हाने- उपाय २०१९	प्रा.मच्छिंद्रनाथ मारूती सूर्यवंशी	94-96
29	मराठी साहित्यातील समर्थ संपादक- केशिराजबास	डॉ. माधुरी मनोहरराव पाटील.	97-99
30	विकासाचा असमतोल आणि स्वतंत्र राज्याची मागणी	डॉ.संजय सागरु सपकाळ	100-102
31	पर्यावरण आणि मराठी साहित्य	प्रा. डॉ. पंकज रघुनाथ देवरे	103-105
32	जागतिक दृष्टीकोनातून भारतीय शिक्षणव्यवस्थेपुढील आव्हाने आणि उपाय	डॉ. संदीपान श्रीमंत नवगिरे	106-109
33	जागतिकीकरणाच्या प्रवाहातील उच्चशिक्षणा अंतर्गत समाजकार्य शिक्षणा समोरील आव्हाने	डॉ.नितीन रामदास बडगुजर	110-114
34	जागतिकीकरण आणि मुस्लिम मराठी साहित्य प्रवाह	प्रा. डॉ. एस. एस. मुल्ला प्रा. एफ. एन. पटेल	115-116
35	भाषा शिक्षण और अध्यापन का क्षेत्र	डॉ. मृणाल शिवाजीराव गोरे	117-118
36	समकालीन हिंदी उपन्यासों में दलित जीवन संघर्ष ('धरती धन न अपना' के विशेष संदर्भ में)	डॉ. नवनाथ गाडेकर	119-120
37	पंचायतराज व्यवस्थेत ग्रामसभेची रचना व कार्यपद्धती	प्रा. नाना सोमा चव्हाण डॉ. सुनील पं. उगले	121-125
38	कैसा है भारत में माध्यमिक शिक्षा का वर्तमान स्वरूप ?	नितेश कुमार मौर्य	126-130
39	सृजनात्मक प्रतिरोध का साक्ष : 'अन्या से अनन्या'	डॉ. प्रकाश कोपाडे	131-134
40	भारतातील उच्च शिक्षणासमोरील समस्या आणि आव्हाने	डकृष्णात आनंदराव पाटील., प्रा. दत्तात्रय विश्वास नलगे	135-137
41	उच्च शिक्षा में हिंदी का वैश्विक परिदृश्य एवं चुनौतियाँ	प्रा. दत्तात्रय विश्वास नलगे डॉ. कृष्णात आनंदराव पाटील	138-139
42	राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य	डॉ. सज्जन उध्दव पवार	140-143

43	मराठी कादंबरीतील जोगतीणींचे चित्रण प्रा. डॉ. राजीव वैजनाथराव यशवंते श्री. सौरभ रमेश पाटणकर	144-146
44	स्त्रीत्ववाद : इतिहास लिखाणातील एक नविन प्रवाह डॉ. रामेश्वर विक्रम सपकाळ	147-149
45	तुम्हें बदलना ही होणा' उपन्यास में दलित विमर्श प्रा.डॉ.संगीता विष्णु भोसले	150-152
46	व्हॉलीबॉल खेळाडूंच्या समन्वय घटकावर योग प्रशिक्षणाचा होणारा परिणाम प्रा. दिपक प्रकाश सौदागर	153-154
47	नाशिक जिल्ह्यातील भूमी उपयोनाचा भौगोलिक अभ्यास आहिरे बाबाजी मोतीराम प्रा. डॉ. राजपंगे माधव गणपती	155-159
48	भारताच्या जडणघडणीत मौलाना आझाद यांचे योगदान डॉ. दत्तात्रय चंद्रकांत वाबळे,	160-162
49	जळगाव जिल्ह्यातील लोकसंख्या पोषण स्थिती एक भौगोलिक अभ्यास डॉ. विशाल वाघ डॉ. महंमद शेख	163-165
50	ज्योती जैन के साहित्य में चित्रित विविध समस्याएँ इरफान बाळासो नायकवडे	166-168
51	भारतीय समाजातील स्त्री - भ्रूण हत्या प्रा.डॉ.योगेश जगन्नाथ कोरडे.	169-172
52	औसा तालुक्यातील भूजल पातळीचा भौगोलिक अभ्यास प्रा. जावळे व्ही. जी.	173-175
53	खो-खो खेळाचा आंतरराष्ट्रीय प्रवास डॉ. देवेंद्र बापुसो बिरनाळे	176-177
54	१८ व्या अशिया कबड्डी स्पर्धेमध्ये दक्षिण कोरिया संघाने वापरलेल्या कौशल्यांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास Dr.Yevan Awale	178-180
55	विजन - शहरी उच्च वर्गीय नारी की दास्तान डॉ. सबिहा समिरुद्दीन सय्यद	181-182
56	वैश्विक परिप्रेक्ष में उच्च शिक्षा की चुनौतियाँ डॉ. श्रीकांत बी. संगम	18-184
57	बंजारा कवींचे निसर्गचित्रण चव्हाण लक्ष्मण भैरू	185-192

**नाशिक जिल्ह्यातील भूमी उपयोजनाचा भौगोलिक अभ्यास
आहिरे बाबाजी मोतीराम प्रा.डॉ. राजपणे माधव गणपती**

^१संशोधक विद्यार्थी भूगोल विभाग डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

^२भूगोल विभाग प्रमुख व संशोधन मार्गदर्शक, आनंदराव धोडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय, कडा ता. आष्टी जि. बीड -४१४२०२

गोषवारा :

निसर्गाने मानवाला ज्या देणग्या उपलब्ध करून दिल्या आहेत. त्यापैकी जमीन हा सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे. मानवाच्या मूलभूत अशा तीन गरजा आहेत. त्या म्हणजे हवा, पाणी आणि अन्न, हवेशिवाय मानव काही मिनिटे जिवंत राहू शकतो. पाण्याशिवाय काही तासच जिवंत राहू शकतो, तर अन्नाशिवाय काही दिवस जिवंत राहू शकतो. यातील सर्व गरजांचा भूमीशी संबंध येतो. मानव त्यांच्या गरजेनुसार भूमीचा उपयोग करित असतो. ज्या प्रकारची गरज असेल त्यापध्दतीने भूमी उपयोजन केले जाते. उपलब्ध जमिनीपैकी बरेचशी भूमी ही जंगल, नद्या, समुद्र, पाणी, पर्वत यांनी व्यापलेली असून भूमीचा काही भाग शेती करणे योग्य आहे. देशातील लोकसंख्या जसजशी अधिकाधिक वाढू लागते. तसतसा शेती योग्य जमिनीचा बिगर शेती कामासाठी वापर करण्यास आवश्यक ठरते.

की. वर्ड (कळ शब्द) : भूमी उपयोजन, निव्वळ पेरणी क्षेत्र, भूमी उपयोजनातील बदल, औद्योगिकरण, दुसोटा क्षेत्र.

प्रस्तावना :

भूमीचा वेगवेगळ्या घटकांसाठी मानवाने केलेला वापर म्हणजे भूमी उपयोजन होय. हे भूमी उपयोजन विशिष्ट वेळेला, विशिष्ट ठिकाणी विकसित किंवा अविकसित अशा दोन्ही ही जमिनीत केले जाते तसेच एखाद्या भूभागापूर्वीच्या कार्या ऐवजी दुसऱ्या कार्यासाठी वापरला जातो. उपलब्ध भूमीच्या प्रत्येक तुकड्यासाठी जास्तीत जास्त वापर करण्याचा प्रयत्न केला जातो. अशा प्रकारे अनेक कारणासाठी भूमीचा वापर केला जात असतो. प्रत्यक्षात जो वापर केला जात असतो. हा भूमीचा त्याला चभू मी उपयोजन म्हटले जाते. लोकसंख्येच्या वाढीबरोबर घराच्या आणि उद्योगाच्या स्थापनेसाठी भूमीची मागणी वाढते त्यामुळे शेती योग्य जमिनीचा काही भाग घरे, उद्योगाच्या बांधकामाकरिता वापरणे भाग पडते. लहान-लहान गावाचे रुपांतर होते व शहराचा आकार दिवसेंदिवस वाढत जातो. त्यामुळे रस्ते, बगीचे, मैदाने इत्यादीसाठी देखील जमिनीची आवश्यकता पडते पाणी पुरवठ्याची व्यवस्था करण्यासाठी तलाव, बंधारे, कालवे तयार करावे लागतात त्यात ही उपजाऊ जमिनीचा भाग नष्ट होतो. लोकसंख्येच्या वाढीबरोबर सार्वजनिक सेवा, संस्था, दवाखाने, शैक्षणिक संस्था, विविध संस्थांसाठी जमिनीची आवश्यकता असते. रस्ते, वाहतूक, रेल्वे, संस्था, मनोरंजन, कारखाने इत्यादीची वाढ होते. वाहतूक, दळणवळण साधनांचा विकास होतो त्यासाठी शेती योग्य जमिनीचे बराचसा भाग उपयोगात आणला जातो. विकास करण्यासाठी जमिनीचा फार मोठ्या प्रमाणात वापर करण्यात कित्येक कोटी जमीन गुंतली आहे.

उद्दिष्टे :

- १) नाशिक जिल्ह्यातील भूमी उपयोजनाचा आढावा घेणे.
- २) नाशिक जिल्ह्यातील भूमी उपयोजनाच्या विविध अंगाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंध तयार करण्यासाठी विद्वितीय स्रोताचा आधार घेण्यात आलेला आहे. विद्वितीय सामग्री संकलनासाठी जिल्हा आर्थिक सामाजिक समालोचन, गॅझेटियर, वृत्तपत्रे, शासन बुलेटिन, संकेतस्थळे, नियतकालिके, मासिके, संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट इत्यादी मार्फत प्राप्त माहितीचा उपयोग केलेला आहे.

भारत सर्वसाधारण भूमी उपयोजन:

देशाच्या वाढत्या औद्योगिकीकरणामुळे बिगर शेती कार्यासाठी वापरण्यात येणारी जमीन कमी करता येणार नाही, परंतु इतर कोणत्याच कारणासाठी न वापरल्या जाणाऱ्या जमिनीच्या क्षेत्रफळात घट करणे आवश्यक आहे. या सर्व विकास कार्यासाठी जमिनीचा फार मोठ्या प्रमाणात वापर करण्यात येतो. त्यामुळे शेती योग्य जमिनीचे क्षेत्रफळ कमी होण्याची शक्यता असते. खालील तक्त्यात दाखवल्याप्रमाणे जमिनीचे भारतात कश प्रकारे भूमी उपयोजन करण्यात आलेले आहे हे मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

भारत सर्वसाधारण भूमी उपयोजन २०१७-१६

(द.लक्ष हेक्टर)

अ.क्र.	वर्गीकरण	क्षेत्र	त्वकेवारी
१	भौगोलिक क्षेत्र	३२८.७३	१०० :
३	१) वनाखालील क्षेत्र	७१.८७	२३.३७ :
४	२) मशागतीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	४४.०२	
७	अ) नापीक व मशागतीस अयोग्य जमीन	२७.८	८.८० :
६	ब) बिगर शेती वापराखालील आणलेली जमीन	१६.३४	७.७१ :
७	३) मशागत न केलेले इतर क्षेत्र	२७.६४	
८	अ) कायमची कुरणे व चराऊ कुरणे	१०.२६	३.३३ :
९	ब) किरकोळ झाडे-झुडये यांचा समुहाखालील क्षेत्र	३.०९	१.०१ :

१०	क) मशागती योग्य पडीत जमीन	१२.२९	३.९९ :
११	४) पडीत जमिन	२६.७२	
१२	अ) इतर पड	११.३१	३.६७ :
१३	ब) चालू पड	१९.४१	९.०१ :
१४	५) पिकांखालील क्षेत्र	१३९.९१	४९.३३ :
१५	अ) निव्वळ पेरणी क्षेत्र	१९७.९	
१६	ब) दुसोटा तिसोटा क्षेत्र	५७.९९	
१७	६) पिकांखालील स्थूल क्षेत्र	१४१.२९	
१८	एकूण सिंचित क्षेत्र	६७.३०	
१९	पिकांखालील सिंचित क्षेत्र	९६.६२	

संदर्भ रू रंदक ठेमै जंजपेजपवे २०१९-१६ए वपतमबजवतंजम व भिबवदवउपवे दकै जंजपेजपवे

वरील तक्त्यानुसार भारताच्या भूमी उपयोजनाचा अभ्यास केला असता असे लक्षात येते की, भारताचे एकूण क्षेत्रफळ ३२८.७३ द.लक्षा हे असून त्यापैकी ७१.८७ द.लक्षा हे म्हणजेच २३.३९ टक्के जंगलाने व्यापलेला आहे. मशागतीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्रांपैकी नापीक व मशागतीस अयोग्य जमीन ८.८० टक्के व बिगर शेती वापराखालील आणलेली जमीन ५.९१ टक्के आहे. तर मशागत न केलेले इतर क्षेत्रांपैकी कायमची कुरणे व चराऊ कुरण ३.३३ टक्के, किरकोळ झाडे-झुडपे यांचा समूहाखालील क्षेत्र १.०१ टक्के, मशागती योग्य पडीत जमीन ३.९९ टक्के आहे. तर पडीत क्षेत्रांपैकी इतर पड जमीनीचे ३.६७ टक्के व चालू पड जमीनीचे ९.०१ टक्के क्षेत्र आहे. पिकांखालील क्षेत्रांची एकूण टक्केवारी ४९.३४ टक्के आहे.

महाराष्ट्र राज्य भूमी उपयोजन :

राज्यातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी
(क्षेत्र ००० हेक्टर)

वर्ष	भौगोलिक क्षेत्र	वनां-खालील क्षेत्र	मशागतीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र		मशागत न केलेले इतर क्षेत्र			पडीत जमिनी		पिकांखालील क्षेत्र		पिकां-खालील स्थूल क्षेत्र
			नापीक व मशागतीस अयोग्य जमीन	बिगर-शेती वापराखालील आणलेली जमीन	मशागती-योग्य पडीत जमीन	कायमची कुरणे व चराऊ कुरणे	किरकोळ झाडे, झुडपे यांच्या समूहाखालील क्षेत्र	चालू पड	इतर पड	निव्वळ पेरणी क्षेत्र	दुसोटा/तिसोटा क्षेत्र	
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
१९८६-८७	३०,७९८	९,३९०	१,६७९	१,१९२	१,०४४	१,३६७	१९६	९०९	१,०९७	१८,००४	२,३२०	२०,३२४
१९९०-९१	३०,७९८	९,१२८	१,६२२	१,०९१	९६६	१,१२९	३०१	८९८	१,०६३	१८,९६९	३,२९९	२१,८९९
१९९५-९६	३०,७९८	९,१४८	१,९४४	१,३४९	९६०	१,१६६	२९२	१,०७२	१,२४८	१७,९८०	३,९२४	२१,९०४
२०००-०१	३०,७९८	९,१९०	१,९४४	१,३६४	९९९	१,६६८	३२७	१,१२६	१,२७६	१७,८४४	३,७७९	२१,६१९
२००१-०२	३०,७९८	९,१९०	१,९४४	१,३६८	९९९	१,६६८	३२७	१,७१७	१,३०३	१७,२२२	३,७६९	२०,९९१
२००२-०३	३०,७९८	९,१९०	१,९४४	१,३७१	९९८	१,६६८	३२८	१,७३६	१,३०८	१७,१९९	३,७२०	२०,९१९

२००३-०४	३०,७७८	७,२१४	१,७२७	१,३९०	९१७	१,२४९	२७१	१,३६४	१,२१६	१७,४३२	४,७७८	२२,१९०
२००४-०५	३०,७७८	७,२१३	१,७२६	१,३९३	९१८	१,२५१	२४९	१,३१६	१,२०४	१७,४९०	४,८७८	२२,३६८
२००५-०६	३०,७७८	७,२१२	१,७२०	१,४०७	९१४	१,२५२	२४९	१,३२७	१,२०४	१७,४७३	५,०८३	२२,५७६
२००६-०७	३०,७७८	७,२१३	१,७१९	१,४१२	९१५	१,२५२	२४९	१,३२४	१,१९६	१७,४७८	५,०७९	२२,५५७
२००७-०८	३०,७७८	७,२१३	१,७१८	१,४२७	९१६	१,२४८	२४८	१,३२७	१,१८८	१७,४७३	५,१८२	२२,६५५
२००८-०९	३०,७७८	७,२१३	१,७१८	१,४३३	९१८	१,२४६	२४८	१,३७२	१,१८८	१७,४२२	५,०३२	२२,४५४
२००९-१०	३०,७७८	७,२१४	१,७२९	१,४३३	९१७	१,२४२	२५०	१,३७३	१,१८९	१७,४०१	५,२११	२२,६१२
२०१०-११	३०,७७८	७,२१६	१,७३१	१,४४९	९१९	१,२४२	२५०	१,३६६	१,१७९	१७,४०६	५,७६९	२३,१७५
२०११-१२	३०,७७८	७,२१९	१,७२८	१,४५१	९१९	१,२४४	२५०	१,३७८	१,१९२	१७,३८६	५,७२०	२३,१०६
२०१२-१३	३०,७७८	७,२०७	१,७२२	१,४५६	९१६	१,२४५	२५१	१,४१८	१,२००	१७,३४४	५,७७२	२३,११६

संदर्भ : महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१४-१५

महाराष्ट्र राज्यातील १९८६-८७, १९९०-९१ ते २०१२-१३ जमिनीच्या वापराची आकडेवारी दिलेली असून महाराष्ट्र राज्याचे भौगोलिक क्षेत्र ३०,७७८ हजार हे. इतके आहे. ५,२०७ हजार हे. ता बिगर शेती वापरा खाली आणलेली जमीन १,४५६ हजार हे. इतकी आहे. तसेच मशागत न केलेले इतर क्षेत्रांपैकी मशागती योग्य पडीत जमीन ९१६ हजार हे. इतकी असून कायमची कुरणे व चराऊ कुरणे १,२४५ हजार हे. व किरकोळ झाडे-झुडपे यांच्या समुहाखालील क्षेत्र २५१ हजार हे. इतके आहे. २०१२-१३ पडीत जमिनीत चालू पड जमिनीचे क्षेत्र १,४१८ हजार हे. आहे. इतर पड १,२०० हजार हे. इतके आहे. पिकांखालील क्षेत्रात निव्वळ पेरणी क्षेत्र १७,३४४ इतके तर दुसोटा तिसोटा क्षेत्र ५,७७२ आहे. तर २०१२-१३ या वर्षी पिकांखालील स्थूल क्षेत्र २३,११६ हजार हे. इतके आहे.

नाशिक जिल्हा भूमी उपयोजन :

मानवाच्या अन्न, वस्त्र व निवारा या मुलभूत गरजा आहेत. या सर्व गरजा भूमीशी निगडित आहे. ह्या गरजा स्थल व काल सापेक्ष आहेत. म्हणून त्यांचा अभ्यास करणे गरजेचे ठरते.

खालील तक्त्यात नाशिक जिल्ह्यातील तालुकानिहाय जमिनीचा वापरसंबंधीची माहिती २०१४-२०१५ नुसार अभ्यासासाठी वापरण्यात आलेली आहे.

नाशिक जिल्ह्यातील भूमी उपयोजन २०१४-२०१५

अ. क्र.	तालुका	क्षेत्रफळ (चौ. कि.मी)	जंगल	शेत जमीन (हे.)		शेती अयोग्य जमीन	इतर
				सिंचित क्षेत्र	कोरड क्षेत्र		
१	सुर्गगाणा	८४५.६५	४५६२६.३	१५६.४	३३८२३.७	४७२९.३	२२९.३
२	कळवण	५८९.७१	३२०२८.१	२६५३.६	४३४३३.४	५४१३.१	२४४२.८
३	देवळा	५६८.००	८९०९.०	२९१७.०	३०६९९.०	१०१८०.०	५१९५.०
४	बागलाण	१४७७.८३	४१६१८.९	११८०८.४	७३०४७.०	१६४०१.५	४९०७.३
५	मालेगाव	१८२५.१३	३४२६१.७	१०३५७.४	१०९८६४.८	१९५८७.६	८४४१.३
६	नांदगाव	१०८९.५२	२५९५१.९	३२६१.०	६२७५१.७	८०९३.४	८९२३.९
७	चांदवड	९५८.७५	८७०४.४	८२३६.८	६००५६.०	११८७१.४	७००६.४
८	दिंडोरी	१३४२.१९	१९४८३.७	५२४३.३	८१७५१.४	१६५२२.१	११२१८.६
९	पेठ	५६०.६०	२६७१८.१	४६३.७	१५७१७.६	५७७०.९	७३८९.७
१०	व्यांबकेश्वर	८७४.०७	३३६६८.०	८३०.३	३७०२५.०	८४६५.०	७४८२.०
११	नाशिक	८१०.५७	१३९९०.२	३४८८.३	४३१४८.८	८५३१.१	११८९८.७
१२	इगतपुरी	८४६.३२	१६६३१.२	४५३.८	५८६२४.७	७८८७.८	१०३४.५
१३	सिन्नर	१३५२.६१	१४७३९.९	१२०४६.९	८४९७२.०	१७३३४.६	६१६७.६
१४	निफाड	१०५३.६५	१९७६.१	३४५६.८	४७५२३.७	१४२६.९	७०२७.७
१५	येवला	१०६४.४७	१११४६.०	५२५६.०	६५८६३.४	१२१०६.७	१२०७५.४
नाशिक जिल्हा		१५५३०.००	३३४३५३.६	१०१७४१.३	८४८३०२.३	१६७१६२.७	१०१४४०.१

संदर्भ : जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१४-२०१७

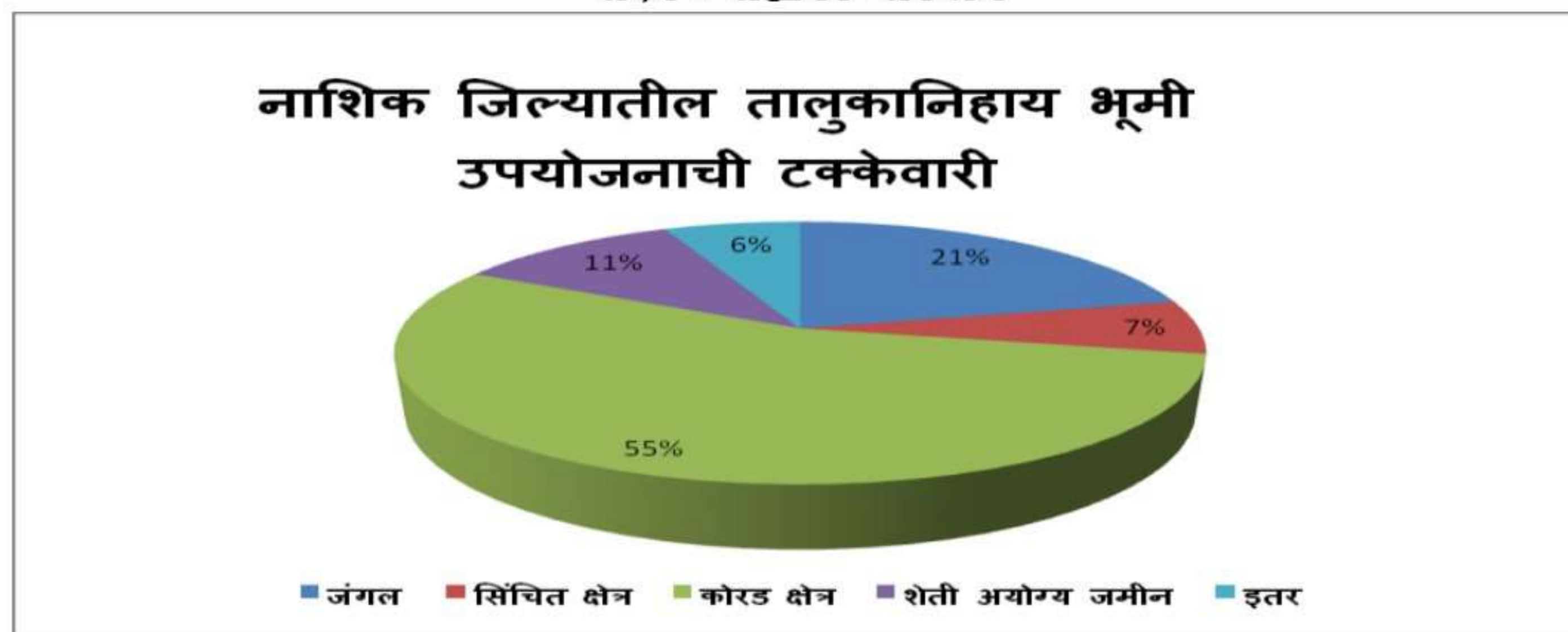
नाशिक जिल्हा भूमी उपयोजनाची विविध अंगे:

- १) **जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ** : नाशिक जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ १७७३०.०० चौ.कि.मी. इतके आहे. ते महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या टक्के क्षेत्र नाशिक जिल्ह्याने व्यापलेले आहे.
- २) **जंगले** : नाशिक जिल्ह्याच्या १७७३०.० या क्षेत्रफळाच्या क्षेत्रफळापैकी जंगलाचे प्रमाण ३३४३७३.६ हे इतके आहे. त्याची जिल्ह्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या २१.७ टक्के भाग व्यापलेला आहे.
- ३) **शेतजमीन** : नाशिक जिल्ह्याच्या शेत जमीन या सदरात खालील दोन बाबींचा समावेश करण्यात आलेला आहे.
  - अ) **सिंचित क्षेत्र** : जिल्ह्याच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी नाशिक जिल्ह्याचे सिंचित क्षेत्र १०१७४१.३ हे इतकी आहे.
  - ब) **कोरड क्षेत्र** : जिल्ह्याच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी कोरड वाहू शेतीचे क्षेत्र ८४८३०२.३ हे इतके आहे.
- ४) **शेती अयोग्य जमीन** : तसेच नाशिक जिल्ह्यामध्ये शेती योग्य जमीन ही १६७१६२.७ हे इतकी आहे.
- ५) **इतर** : इतर या बाबीचे क्षेत्र जिल्ह्याच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी १०१४४०.१ इतके आहे.

नाशिक जिल्ह्यातील भूमी उपयोजनाची टक्केवारी

अ. क्र.	तालुका	तालुका टक्केवारी	जंगल	शेत जमीन (हे.)		शेती अयोग्य जमीन	इतर
				सिंचित क्षेत्र	कोरड क्षेत्र		
१	सुरगाणा	७.४	७४.०	०.२	४०.०	७.६	०.३
२	कळवण	७.७	३७.३	३.१	७०.७	६.३	२.८
३	देवळा	३.७	१३.७	७.१	७४.०	१७.७	७.१
४	बागलाण	७.७	२८.२	८.०	४७.४	११.१	३.३
५	मालेगाव	११.८	१८.८	७.७	६०.२	१०.७	४.६
६	नांदगाव	७.०	२३.८	३.०	७७.६	७.४	८.२
७	चांदवड	६.२	७.१	८.६	६२.६	१२.४	७.३
८	दिंडोरी	८.६	१४.७	३.७	६०.७	१२.३	८.४
९	पेठ	३.६	४७.७	०.८	२८.०	१०.३	१३.२
१०	व्यंभकेश्वर	७.६	३८.७	०.७	४२.३	७.७	८.६
११	नाशिक	७.२	१७.३	४.३	७३.२	१०.७	१४.७
१२	इगतपुरी	७.४	१७.७	०.७	६७.३	७.३	१.२
१३	सिन्नर	८.७	१०.७	८.७	६२.८	१२.८	४.६
१४	निफाड	६.८	१.७	३२.८	४७.१	१३.७	६.७
१५	चेवला	६.७	१०.७	४.७	६१.७	११.४	११.३
नाशिक जिल्हा		१०० :	२१.७	६.६	७४.६	१०.८	६.७

संदर्भ : संशोधक संकलन

वरील तवत्यावरून नाशिक जिल्ह्यातील तालुका निहाय भूमी उपयोजनाची टक्केवारी विभाजित वर्तुळाव्दारे दाखवण्यात आली असून त्यानुसार खालील निष्कर्ष काढण्यात आलेले आहेत.

निष्कर्ष :

- १) नाशिक जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळापैकी जिल्ह्यात मालेगाव हा मोठा तालुका असून त्याचे जिल्ह्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या ११.८ टक्के एवढे क्षेत्रफळ आहेत. तर सर्वात लहान तालुका म्हणून पेठ ओळखला जातो. त्याचे जिल्ह्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या ३.८ टक्के क्षेत्र व्यापलेले आहे.
- २) नाशिक जिल्ह्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या २१.७ टक्के क्षेत्र जंगलानी व्यापलेले आहे. नाशिक जिल्ह्यात सर्वात जास्त जंगलांचे प्रमाण सुरगाणा तालुक्यात असून निफाड तालुक्यात जंगलांचे प्रमाण कमी आहे.
- ३) शेत जमिनीचा विचार केल्यास नाशिक जिल्ह्यामध्ये सिंचित क्षेत्राचे प्रमाण निफाड तालुक्यात जास्त असल्याचे दिसते. तर सुरगाणा तालुक्यात सिंचित क्षेत्र सर्वात कमी असल्याचे दिसून येते. तसेच कोरडवाहू जमिनीचे प्रमाण सर्वात जास्त चांदवड तालुक्यातील दिसून येते.
- ४) नाशिक जिल्ह्यातील शेती अयोग्य जमिनीचा विचार केल्यास असे लक्षात येते की, जिल्ह्यामध्ये सर्वात जास्त शेती योग्य जमीन ही १०.८ टक्के असून जिल्ह्यातील देवळा (१७.९) तालुक्यांमध्ये सर्वात जास्त शेती योग्य जमीन दिसून येते.
- ५) नाशिक जिल्ह्यातील इतर भूमीचा विचार केल्यास इतर भूमी उपयोजनाचे क्षेत्र ६.७ टक्के असून सर्वात जास्त जिल्ह्यातील नाशिक तालुक्यात त्याचे प्रमाण (१४.७) जास्त पाहावयास मिळते.

शिफारशी :

- १) नाशिक जिल्ह्यात जंगलाचे प्रमाण वाढवणे आवश्यक आहे.
- २) जिल्ह्यातील शेत जमिनीतील प्रकारात सिंचित क्षेत्राचे प्रमाण ६.६ इतकेच असून हे प्रमाण वाढवणे आवश्यक आहे.
- ३) नाशिक जिल्ह्यातील कोरडवाहू शेतीचे प्रमाण हे जास्त असल्यामुळे कोरडवाहू जमिनीचे रुपांतर सिंचित जमिनीत कसे करता येईल यावर भर देणे गरजेचे आहे.
- ४) नाशिक जिल्ह्यात शेतीयोग्य जमिनीचे प्रमाण १०.८ टक्के असून शेती अयोग्य जमिनीचे प्रमाण कमी करून जास्तीत जास्त जमीन उपयोगात आणणे आवश्यक आहे.
- ५) नाशिक जिल्ह्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या भूमी उपयोजनात इतर या बाबीचे क्षेत्र ६.७ टक्के असून ते कमी करून ती जमिन वापरात आणणे महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ :

- १) कृषी भूगोल, डॉ. सुरेश फुले
- २) नाशिक जिल्हा आर्थिक सामाजिक समालोचन
- ३) शासनाची विविध संकेतस्थळे
- ४) दैनिक वृत्तपत्रे
- ५) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१४-२०१७
- ६) कृषी अर्थशास्त्र, डॉ. वसुधा पुरोहित
- ७) स्टॅटिस्टिकल नॅशनल जंजपेजपबे २०१७, २०१६ए वपतमबजवतंजम वम्बवदवउपबे टॅक नॅशनल जंजपेजपबे

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal

Recognized International Indexed & Peer Reviewed Journal

ISSN 2456-1665

IMPACT FACTOR 4.94

VOLUME VI | ISSUE V | MAY 2021

Prof. Dr. Gajhans D.S.
Chief Editor

Dr. Tukaram Gajar
Executive Editor & Publisher

Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal

Recognized International Indexed & Peer Reviewed Journal

ISSN 2456-1665

IMPACT FACTOR 4.94

VOLUME VI | ISSUE V | MAY 2021

Website: www.cmrj.in

Email: cosmosjalna@gmail.com

Prof. Dr. Gajhans D.S.

(Chief Editor)

Chairman, BoS in Geography,
Dr.B.A.M. University, Aurangabad.
Professor in Geography,
M.S.S. Ankushrao Tope College,
Jalna, MS, India.
Mb.08788119761

Dr. Tukaram Gajar

(Executive Editor & Publisher)

Asst. Professor in Geography,
Asst. Coordinator, IQAC,
M.S.S. Ankushrao Tope College,
Jalna, MS, India.
Mb. 07588089926

The opinions / views expressed in the research papers submitted by concerned authors are purely those of the respective authors only. Editorial board, Advisory Board, Review Committee or Publisher are not responsible for that. The respective authors are responsible for any infringement of copyright laws for the published content.

INDEX

Sr. No.	Title of article	Author / Researcher	Page No.
1	लोकप्रशासनाचे प्रगतीशील स्वरूप : एक अभ्यास	डॉ. भारत गोरे	1-5
2	Comparative Study about Application of Bhagwat Gita Principles in Real life Among Non-Teaching Staff	Mr. R. B. Sangurde Dr. Ajay Bhamare	6-10
3	लोकगीतां की ऐतिहासिक धरोहर: कुछ खोता कुछ पाता गाँव	डॉ. दत्तात्रय फुके	11-17
4	सनद - अस्तित्वाला वाचा फुटणाऱ्या पंखाची कविता (मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून)	सचिन प्रभाकर देशमुख	18-22
5	Dhrupad, The Singing Style: Remarkably Losing its Effect	Dr.Snidhatanu Banerjee	23-29
6	Superiority and Caste System in U. R. Ananthmurthy's Samskara (The Rite For Dead Man)	Dr. Mohan P Joshi	30-34
7	A Statewise Study of Priority Sector Lending By Commercial Banks	Chinmay Modi	35-39
8	पाकिस्तान निर्मितीबाबत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार	मनिष आत्माराम अवसरमोल	40-43
9	A Study Women Problems of Ancient to Modern Situation in India	Deepak Dinkar Nagare N.P.Manale	44-47
10	शैक्षणिक माध्यमातून अपंगांचा सर्वांगीण विकास	शितल पंढरीनाथ तुपे	48-51
11	दिग्दर्शक अभिजित झुंजारराव यांनी दिग्दर्शित केलेल्या वेगवेगळ्या नाटकातील दिग्दर्शकीय कौशल्याचा अभ्यास	डॉ.अशोक गुराप्पा बंडगर माया भगवान बोर्डे	52-56
12	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेती विषयक विचार	गौतम विक्रम भालेराव	57-60
13	Martyr Bhai Kotwal : Work In Social Welfare and Indian Freedom Struggle Movement	Mr.Rajkumar Kadav	61-65
14	A Case Study of Innovation and Economic Growth in India	Manisha Bhimrao Chavan	66-70
15	Physico-Chemical Properties of Sediments of Bor River Dam, Near Nandgaon Peth, District Amravati	Ratnaparkhi D. M. Wharekar S.R.	71-75
16	महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे शिक्षण विषयक कार्य	निवेदिता प्रकाश निकम	76-79
17	Study of Emotional Intelligence Among College Students	Mr. Rahul Vasant Savdekar	80-83
18	स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि ग्रामीण विकास	श्री. शिवराज कल्याणराव लाखे प्रा.डॉ.संभाजी रा. वारुंगळे पाटील	84-89
19	Impact of Optimistic and Pessimistic Attitude on Mental Health and Neuroticism among College Students	Akshay suresh Shinde	90-93
20	नाशिक जिल्ह्यातील नैसर्गिक वन क्षेत्राचा भौगोलिक अभ्यास	प्रा.डॉ. राजपंगे माधव गणपती आहिरे बाबाजी मोतीराम	94-100

नाशिक जिल्ह्यातील नैसर्गिक वन क्षेत्राचा भौगोलिक अभ्यास

आहिरे बाबाजी मोतीराम

संशोधक विद्यार्थी

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
औरंगाबाद

प्रा.डॉ. राजपंगे माधव गणपती

मार्गदर्शक

भूगोल विभाग प्रमुख
आनंदराव धोंडे उर्फ बाबाजी महाविद्यालय,
कडा ता. आष्टी. जि. बीड - ४१४२०२

गोषवारा :

वनांमुळे जैवविविधतेचे संरक्षण, औषधी तसेच इतर ही उपयुक्त वस्तूंची उपलब्धता तसेच तेथील लोकांना उपजीविकेचे साधन असे अनेक फायदे होतात. भरमसाट विकास प्रकल्पांमुळे वनक्षेत्रे अत्यंत वेगाने कमी होत चालली आहेत. यामुळे जैवविविधता धोक्यात येऊ लागली आहे. वन्यप्राण्यांची नैसर्गिक आश्रयस्थाने नष्ट होऊ लागल्याने मानव वन्यजीव संघर्ष वाढीस लागले आहेत. वनांचे क्षेत्र कमी होऊ लागल्याने दरवर्षी पृथ्वीच्या तापमानात वाढ होत आहेत. जागतिक तापमानवाढीमुळे हवामान बदल वेगाने होत आहे. यामुळे चक्रीवादळांचे, ढगफुटींचे व अवकाळी पावसाचे प्रमाण वाढत आहे. निसर्गाचे हे बदलते स्वरूप आपल्यासाठी अत्यंत चिंताजनक आहे, हे ज्ञात असून ही वनांचा न्हास थांबलेला नाही, ही आजची सद्यस्थिती आहे. देशातील जंगले वाढविण्यासाठी सरकार व राज्य सरकार विविध घोषणा, उपाययोजना करीत असतात. या घोषणा, योजना कितपत यशस्वी झाल्या व खरेच किती वनक्षेत्र वाढले, घटले, नेमके कुठे वाढले, कुठे घटले, वाढण्याची किंवा घटण्याची कारणे काय ह्याचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

की. वर्ड (कळ शब्द) : नैसर्गिक वन क्षेत्र, नैसर्गिक आपत्ती, जंगल, वनाच्छादन, अवर्गीकृत वने, कुन्हाड बंदी, सामाजिक वनीकरण, वृक्षदिंडी.

प्रस्तावना :

पृथ्वीच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या सुमारे दोन तृतीयांश क्षेत्रफळ पाण्याने व्यापले आहे. उर्वरित जमिनीचा एक तृतीयांश भाग जंगलांनी व्यापलेला असणे आवश्यक आहे. झाडांनी दाटलेल्या भागाला वन, जंगल, रान Forest असे म्हणतात. एकेकाळी पृथ्वीच्या भूपृष्ठाचा ५०% हिस्सा व्यापणाऱ्या वनांनी वर्तमानात पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील ९४ % हिस्सा, अर्थात भूपृष्ठाचा ३० % हिस्सा, व्यापला आहे. वनांमध्ये सजीवांना नैसर्गिक आसरा लाभतो, तसेच वनांमुळे जलचक्राचे नियमन व भूपृष्ठाचे संरक्षण होते. जंगल आपल्या गरजा भागवतात उदा. लाकूड, औषधी वनस्पतीवन. म्हणजे वृक्षांचे वर्चस्व असलेले मोठे क्षेत्र आहे. एक हेक्टर पेक्षा मोठी असलेली व १० % पेक्षा अधिक वृक्षराजी असलेल्या कोणत्याही जागेला 'वन' किंवा 'वनाच्छादन' म्हणतात. वने ही जगातील कार्बनचे सर्वात मोठे साठे आहेत. ते कार्बन डाय-ऑक्साइड वायूचे शोषण करतात आणि वातावरणातील उष्णता वाढ रोखतात. उष्ण कटिबंधातील वनांमध्ये जगातील सर्वात जास्त कार्बनचे साठे आहेत.

उद्दिष्टे :

- १) जंगल क्षेत्राचा सद्यस्थितीचा आढावा घेणे.
- २) जंगल क्षेत्राचा न्हासाची कारणे शोधणे.
- ३) नाशिक जिल्ह्यातील जंगल क्षेत्राच्या न्हासावर विविध उपाय योजना करणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंध तयार करण्यासाठी प्रामुख्याने व्दितीय स्त्रोताचा आधार घेण्यात आलेला आहे. दुय्यम साधनसामुग्री संकलनासाठी विविध प्रकारची प्रकाशने संदर्भ ग्रंथे, पुस्तके, दैनिक वृत्तपत्रे, संकेतस्थळे इ. चा वापर करण्यात आलेला आहे.

भारतातील नैसर्गिक वनांची माहिती :

जगात पर्यावरणाचा समतोल राखण्यासाठी ३३ टक्के पर्यंत वनांची गरज असताना मानवाच्या स्वार्थी प्रवृत्तीमुळे किंवा वणव्यांमुळे निर्वणीकरणात वाढ होत असून अनेक पर्यावणीय गंभीर समस्या निर्माण झाल्या आहेत. त्यामुळे असंख्य प्रकारच्या वनस्पतींचा आणि प्राण्यांचा संहार होत आहे. जलाशयांमध्ये वाढणाऱ्या जलपर्णीमुळे ही जल परिसंस्थेचे संतुलन बिघडत आहे. गाजर गवतासारखे निरुपयोगी वनस्पतींची वाढ ही सुध्दा एक जैविक आपत्तीच आहे. म्हणून हिरवळ व जंगले वाढली पाहिजेत असे प्रत्येकाला प्रामाणिकपणे वाटते. भूभागापैकी ३३ टक्के क्षेत्र हरित आच्छादनाखाली म्हणजेच वनाखाली असणे आवश्यक मानले जाते. मात्र, प्रत्यक्षात हे प्रमाण राखण्याऐवजी दिवसेंदिवस यात ही घटच होत आहे. गेल्या २५ वर्षांत ३०० दशलक्ष हेक्टर क्षेत्रावरील वने तोडण्यात आली आहेत, भारताच्या बाबतीत विचार करता, भारतामध्ये १९८० ते २००५ या कालावधीत १ लाख, ६४ हजार ६१० हेक्टर जंगलांचे खाणीमध्ये रूपांतर झाले आहे. खाणीसाठी रूपांतरीत झालेल्या एकूण वन जमिनी पैकी निम्म्याहून अधिक जमिनीवर आज कोळशाच्या खाणी आहेत.

डेहराडूनची भारतीय वन सर्वेक्षण संस्था यांनी 'स्टेट फोरेस्ट रिपोर्ट २०१७' या नावाने नुकताच हा अहवाल प्रकाशित केला त्यानुसार भारताचे एकूण वनक्षेत्र सात लाख आठ हजार २७३ चौ.कि.मी आहे. ते एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या २१.५४ टक्के एवढे आहे. २०१५ च्या अहवालाच्या तुलनेत मागील दोन वर्षांत भारतातील वनक्षेत्र एक टक्क्याने (८.२१) चौ.कि.मी वाढले असल्याचे हा अहवाल सांगतो. ही वाढ समजण्यासाठी घनदाट जंगलाचे प्रमाण, मध्यम घनतेच्या जंगलाचे प्रमाण व विरळ जंगलाच्या प्रमाणात किती घट वा वाढ झाली हे पाहणे गरजेचे असते. या अहवालानुसार क्षेत्रफळानुसार सर्वात जास्त वनक्षेत्र असलेले राज्य

१) मध्यप्रदेश — ७७४६२ चौ.कि.मी., २) अरुणाचल प्रदेश — ६७२४८ चौ. कि.मी.,

३) छत्तीसगड — ५५५८६ चौ.कि.मी.

सर्वाधिक वनक्षेत्रानुसार असलेली राज्य,

१) मिझोरम (८८.९ %), २) लक्षव्दीप (८४.६ %)

अंदमान आणि निकोबार, अरुणाचल प्रदेश, नागालॅंड, मेघालय आणि मणिपूर या राज्यात वन क्षेत्र ७५% पेक्षा अधिक आहे. या अहवालानुसार महाराष्ट्रातील एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या २० % ०१ क्षेत्र वनांनी व्यापलेले आहे. (६१५७९ चौ.कि.मी., ३०७७१३ चौ.कि.मी.) संपूर्ण देशातील घनदाट जंगलाचे प्रमाण २०१५ च्या तुलनेत १३६ टक्क्यांनी वाढले आहे. ही वाढ मुख्यत्वे आंध्रप्रदेश (२१४१ चौ.कि.मी. कर्नाटक (११०१ चौ. कि.मी. केरळ (१०४३ चौ.कि.मी. उडिशा (८८५ चौ.कि.मी. आणि तेलंगणा (५६५ चौ.कि.मी. या पाच राज्यांमध्ये नोंदविण्यात आली आहेत. महाराष्ट्राचा यात उल्लेख नाही.

महाराष्ट्रातील नैसर्गिक वनाची माहिती:

महाराष्ट्राचे या अहवालातील कामगिरीचे विश्लेषण करताना मागील चार वर्षांचा म्हणजे २०११, २०१३, २०१५ व २०१७ या चार ही वर्षी प्रकाशित झालेल्या अहवालांमध्ये आधीच्या वर्षी प्रकाशित झालेल्या अहवालातील आकडेवारीशी तुलना करण्यात आली आहे. महाराष्ट्र राज्याचे ३७१३,०७ चौ.कि.मी. तर २०१५ च्या अहवालात ५०६२८, चौ.कि.मी. वनक्षेत्र शिल्लक राहिल्याचे निष्पन्न झाले. म्हणजेच २०११ सालच्या अहवालात आम्ही चार चौ.कि.मी. वनक्षेत्र गमाविले, तर २०१३ च्या अहवालात आम्ही १४ चौ.कि.मी. २०१५ च्या

अहवालात पुन्हा ०४ चौ.कि.मी. वनक्षेत्र व आता २०१७ च्या अहवालात तब्बल १७ चौ.कि.मी. एकूण वनाच्छान गमविल्याचे लक्षात येते. याचाच अर्थ २००९ ते २०१३ या काळात महाराष्ट्राने जवळपास ३९ चौ.कि.मी. वनक्षेत्र गमाविले आहे हे २०१७ च्या अहवालावरून स्पष्ट झाले.

चार ही अहवालांमध्ये महाराष्ट्रात 'अत्यंत घनदाट' या सदरात मोडणारे जंगल मोठ्या प्रमाणात अनुक्रमे ३ चौ.कि.मी., ८ चौ.कि.मी., १६ चौ.कि.मी., व २४ चौ.कि.मी. ने कमी झाल्याचे नमुद केले आहे, तर 'मध्यम दाट' या वर्गामध्ये मोडणाऱ्या वनक्षेत्रातही या चार अहवालांमध्ये अनुक्रमे १९ चौ.कि.मी., २३ चौ.कि.मी., ४५ चौ.कि.मी. व ९५ चौ.कि.मी. अशी भयावह घट झाल्याचे निदर्शनास आले आहे. त्यामुळे महाराष्ट्रात 'अत्यंत घनदाट' व 'मध्यम दाट' जंगले ही विरळ होण्याचे प्रमाण वाढले आहे. २०११ मध्ये १८ चौ.कि.मी. जंगल नव्याने विरळ झाले, तर २०१३ मध्ये ४७ चौ.कि.मी. २०१५ मध्ये २७ चौ.कि.मी. व २०१७ मध्ये १२५ चौ.कि.मी. जंगल पुन्हा विरळ झाले आहे.

राष्ट्रीय वनक्षेत्र नियमावलीनुसार प्रत्येक राज्यात ३३ टक्के वनक्षेत्र असणे बंधनकारक आहे. पण आज महाराष्ट्रात केवळ १९४३ टक्के वनक्षेत्र शिल्लक राहिले आहे. राज्याचा जिल्हानिहाय विचार केल्यास केवळ सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात १२ किलोमीटर वनक्षेत्र वाढल्याचे दिसून येत आहे. इतर जिल्ह्यांमध्ये मात्र सर्वत्र जंगलांचा न्हास होत असल्याची माहिती आहे. नाशिक जिल्ह्यातील नैसर्गिक वन क्षेत्राचा आढावा :

नाशिक जिल्ह्यात वन विभागातर्गत येणाऱ्या वनांचेसुद्धा घनदाट, मध्यम, तुरळक अशा स्वरूपात विभाग केलेले आहे. त्यात राखीव, संरक्षित, व अवर्गीकृत अशी विभागणी केली आहे. निफाड तालुक्यात नांदूरमध्यमेश्वर येथे जिल्ह्यातील एकमेव पक्षी अभयारण्य असून त्याचे क्षेत्र १००.१२ चौ.कि.मी. आहे. याठिकाणी देश-विदेशातून १५ ते २० जातीचे दुर्मिळ पक्षी येऊन काही महिने वास करतात.

नाशिक जिल्ह्यातील एकूण नैसर्गिक वनक्षेत्र

(क्षेत्र : चौ.कि.मी.)

अ. क्र.	विभाग	वनक्षेत्र				जिल्ह्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी
		राखीव	संरक्षित	अवर्गीकृत	एकूण	
१	२	३	४	५	६	७
१	वनविभाग	३१६७.४४	२५०.१८	७.१२	३४२४.७४	२२.५
२	महाराष्ट्र वन विकास मंडळ	०	०	०	०	०.००
३	महसूल विभाग	१३.२३	०	०	१३.२३	०.०९
४	वनविभागाच्या अखत्यारीच्या आणलेली खाजगी वने	०	०	०	०	०.००
जिल्हा एकूण		३१८०.६७	२५०.१८	७.१२	३४३७.९७	२२.१४

संदर्भ : जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१५

जिल्ह्यात ३१८०.६७ चौ.कि.मी. क्षेत्र राखीव वनक्षेत्र असून २५०.१८ चौ.कि.मी. क्षेत्र संरक्षित व ७.१२ चौ.कि.मी. क्षेत्र अवर्गीकृत वनक्षेत्र आहे. एकूण ३४३७.९७ चौ.कि.मी. क्षेत्र वनाखाली असून एकूण क्षेत्रफळाच्या २०.७४ टक्के इतके आहे.

नाशिक जिल्हयातील नैसर्गिक वनांचे वर्गीकरण

अ. क्र.	विभाग	वनक्षेत्र				जिल्हयाच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी
		राखीव	संरक्षित	अवर्गीकृत	एकूण	
१	२	३	४	५	६	७
१	वनविभाग	३७३.३१	५६८.२७	११५०.६६	२०९२.२४	१७.८४
२	महाराष्ट्र वन विकास मंडळ	०	२१९.२३	२०१.५३	४२०.७६	०
४	वनविभागाच्या अखत्यारीच्या आणलेली खाजगी वने	०	५४.५५	४६.०३	१००.५८	०
जिल्हा एकूण		३७३.३१	८४२.०५	१३९८.२२	२६१३.५८	१७.८४

संदर्भ जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१५

वरील तक्त्यांत वनांच्या घनदाट, मध्यम व तुरळक तीन प्रकारात विभागणी केल्यानुसार वनविभागाच्या अंतर्गत येणारे तुरळक वनक्षेत्र जास्त असल्याचे असे लक्षात येते त्यानंतर मध्यम व घनदाट वन याचे प्रमाण कमी आहे. जिल्हयाच्या घनदाट वनक्षेत्राची एकूण वनक्षेत्राशी टक्केवारी ही १७.७८ टक्के इतकी आहे.

नाशिक जिल्हयातील तालुका निहाय वनक्षेत्र

अ.क्र.	तालुका	क्षेत्रफळ (चौ.कि.मी.)	वनक्षेत्र (हे.)	तालुका टक्केवारी	वनक्षेत्राची टक्केवारी
१	सुरगाणा	८४५.६५	४५६२६.३	५.४	५४.०
२	कळवण	८५९.७१	३२०२८.१	५.५	३७.३
३	देवळा	५६८.००	७८०९.०	३.७	१३.७
४	बागलाण	१४७७.८३	४१६१८.९	९.५	२८.२
५	मालेगाव	१८२५.१३	३४२६१.७	११.८	१८.८
६	नांदगाव	१०८९.८२	२५९५१.९	७.०	२३.८
७	चांदवड	९५८.७५	८७०४.४	६.२	९.१
८	दिंडोरी	१३४२.१९	१९४८३.७	८.६	१४.५
९	पेठ	५६०.६०	२६७१८.१	३.६	४७.७
१०	ज्यंबकेश्वर	८७४.०७	३३६६८.०	५.६	३८.५
११	नाशिक	८१०.५७	१३९९०.२	५.२	१७.३
१२	इगतपुरी	८४६.३२	१६६३१.२	५.४	१९.७
१३	सिन्नर	१३५२.६१	१४७३९.९	८.७	१०.९
१४	निफाड	१०५३.६५	१९७६.१	६.८	१.९
१५	येवला	१०६४.४७	१११४६.०	६.९	१०.५
नाशिक जिल्हा		१५५३०	३३४३५३.६	१०० %	२१.५

संदर्भ जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन २०१५

वरील तक्त्यामध्ये नाशिक जिल्ह्यातील तालुका निहाय वनक्षेत्र दाखवण्यात आलेले आहे. त्यानुसार लक्षात येते की क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने सगळ्यात मोठा तालुका मालेगाव आहे. तर क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने लहान तालुका पेठ आहे. वरील तक्त्यात सगळ्यात जास्त वनक्षेत्र असलेले पाच तालुके, सुरगाणा ५४.० %, पेठ ४७.७ %, ज्यंबकेश्वर ३८.५ %, कळवण ३७.३ %, बागलाण २८.२ % मध्यम वनक्षेत्रात दिंडोरी १४.५ %, नाशिक १७.३ %, मालेगाव १८.८ %, इगतपुरी १९.७ %, नांदगाव २३.८ % यांचा समावेश होतो. तर कमी वनक्षेत्र असलेली निफाड १.९ %, चांदवड ९.१ %, येवला १०.५ %, सिन्नर १०.९ %, देवळा १३.७ % ही पाच तालुके आहेत.

कारणे :

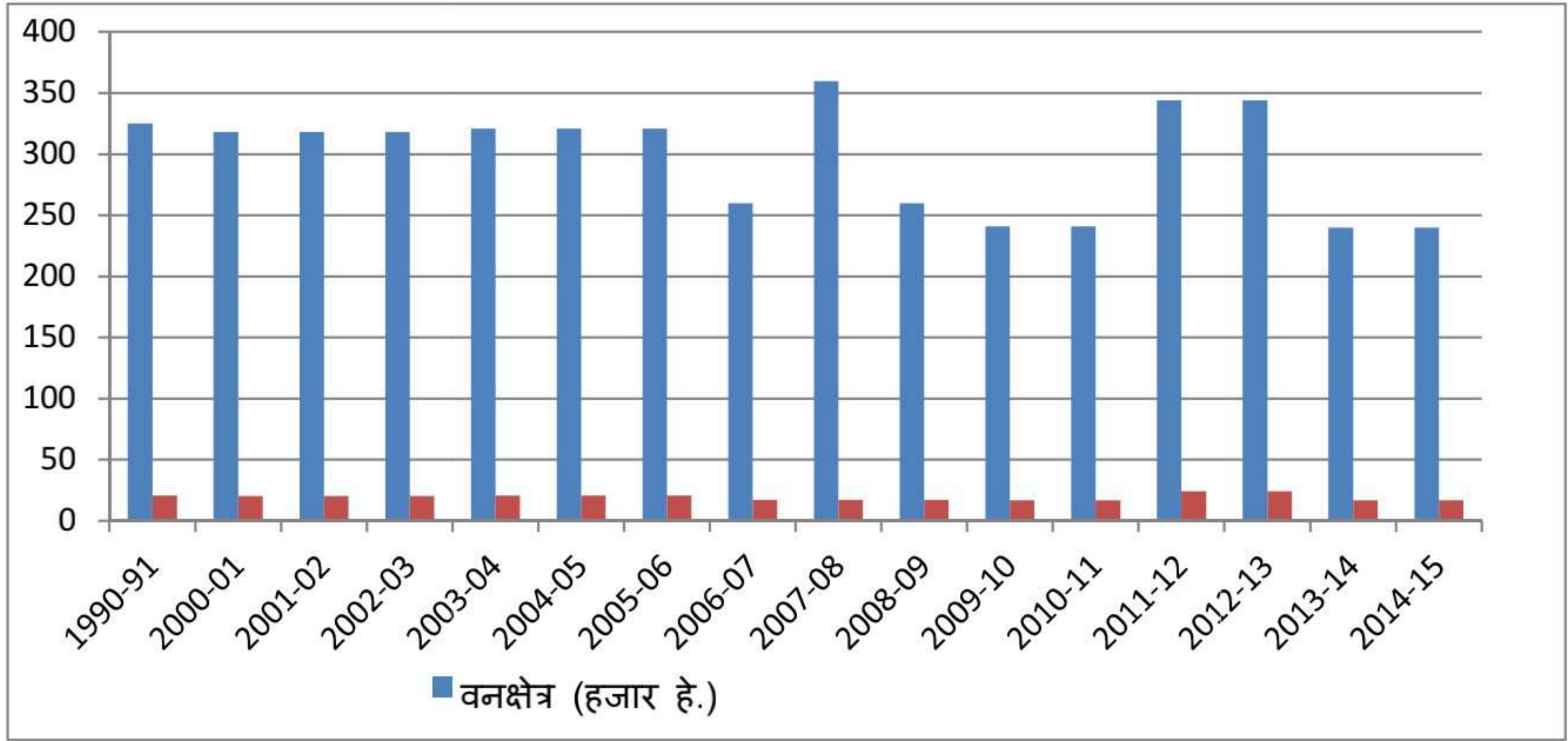
- १) वनक्षेत्रावर शेतीसाठी वाढलेली अतिक्रमणे.
- २) कोणत्याही प्रकल्पासाठी वनजमिनीचाच वापर करणे.
- ३) वन जमीन हे शेतीसाठी वाटण्यात येणे.
- ४) रेल्वेमार्ग, महामार्ग, खाणी, वीज निर्मिती प्रकल्पासाठी वन जमिनीचा वापर करणे.
- ५) वाढत्या लोकसंख्येमुळे शहरीकरण वाढल्यामुळे जंगल तोड होणे.
- ६) आर्थिक लाभासाठी औद्योगिकीकरण वाढल्यामुळे जंगल तोडीचे प्रमाण वाढते.
- ७) वनांना आग लागणे.
- ८) इंधन म्हणून ग्रामीण भागातील लोकांचे लाकूड प्राप्तीसाठी लाकूडतोड करणे.
- ९) गुराचे अतिचाराईचे प्रमाणे वाढणे.

सन १९९०-०१, २०००-०१ ते २०१४-१५ या कालावधीत नाशिक जिल्ह्यातील वनाचे बदलते स्वरूप :

अ.क्र.	वर्ष	वनक्षेत्र (हजार हे.)	वनव्याप्त क्षेत्राची भौगोलिक क्षेत्राची टक्केवारी
१	१९९०-९१	३२५	२०.७९
२	२०००-०१	३१८	२०.३५
३	२००१-०२	३१८	२०.३५
४	२००२-०३	३१८	२०.२५
५	२००३-०४	३२१	२०.५४
६	२००४-०५	३२१	२०.५४
७	२००५-०६	३२१	२०.५४
८	२००६-०७	२६०	१७.२८
९	२००७-०८	३६०	१७.२८
१०	२००८-०९	२६०	१७.२८
११	२००९-१०	२४१	१६.८७
१२	२०१०-११	२४१	१६.८७
१३	२०११-१२	३४४	२४.१२
१४	२०१२-१३	३४४	२४.१२
१५	२०१३-१४	२४०	१६.८७
१६	२०१४-१५	२४०	१६.८७

संदर्भ : संशोधक संकलन

वरील आकडेवारी वरून खालीलप्रमाणे स्तभांलेखाद्वारे नाशिक जिल्ह्यातील नैसर्गिक वनांचे वर्गीकरण दाखवता येईल.

निष्कर्ष :

- १) १९९०-९१ यावर्षी नाशिक जिल्हयाचे वनाचे क्षेत्रफळ ३२५ हजार हे. म्हणजेच वन व्याप्त क्षेत्राची भौगोलिक क्षेत्राशी टक्केवारी २०.७९ इतके होते.
  - २) २०००-०१ व २००१-०२ यावर्षी वन व्याप्त क्षेत्राची टक्केवारीत थोडी घट झालेली दिसते.
  - ३) २००२-०३ यावर्षी पुन्हा घट झाल्याचे दिसते.
  - ४) २००३-०४ ते २००५-०६ या तीन वर्षात वनक्षेत्रात वाढ झालेली दिसते.
  - ५) २००६-०७ व २००८-०९ या तीन वर्षात पुन्हा वनक्षेत्रात घट झाल्याचे दिसते.
  - ६) २००९-१० ते २०१०-११ या दोन वर्षात मोठी घट झाली.
  - ७) २०११-१२ व २०१२-१३ या वर्षात वाढ झाली.
  - ८) २०१३-१४ व २०१४-१५ या वर्षात खुपच न्हास झाल्याचे दिसून आले.
- वरील आलेखावरून असे लक्षात येते की, नाशिक जिल्हयातील वनक्षेत्रात सतत बदल झालेले दिसून येतात. वनक्षेत्रातील हे बदल खालील कारणामुळे झाल्याचे आढळून येतात.

शिफारशी :

- १) संरक्षित वनाचे प्रमाण वाढविणे गरजेचे आहे.
- २) वन कायदे अधिक कडक करणे आवश्यक आहे.
- ३) कुन्हाड बंदी ची अंमलबजावणी कार्यक्षमपणे करणे आवश्यक आहे.
- ४) नवीन वृक्ष लागवडीचे प्रमाण वाढविणे आवश्यक आहे.
- ५) स्थानिक लोकांचा जंगल संवर्धन आणि जतन उपक्रमात सहभाग समाविष्ट करून घ्यावा.
- ६) वृक्षारोपण, सामाजिक वनीकरण या योजनांची अंमलबजावणी करून डोंगरपट्टा आणि पडीक वनजमीन क्षेत्रावर मोठ्या प्रमाणात वृक्षलागवड हाती घेवून तीचे रक्षण करणे गरजेचे आहे.
- ७) वृक्षदिंडी, प्रचार मोहिम राबवाने आवश्यक आहे.
- ८) वनीकरणाचे, निसर्गाचे संवर्धन करणे आवश्यक आहे.
- ९) वृक्षलागवड व वृक्ष संवर्धनासाठी जनजागृती करणे गरजेचे आहे

संदर्भ सूची :

- १) नाशिक जिल्हा आर्थिक सामाजिक समालोचन.
- २) नाशिक जिल्हा गॅझेटियर महाराष्ट्र शासन
- ३) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१४—२०१५
- ४) विविध वृत्तपत्रे.
- ५) शर्मा के.के. (२००५) इंटेलेक्च्युअल संदर्भ महाराष्ट्र (राज्य व जिल्हे) इंटेलेक्च्युअल बुक ब्युरो, भोपाळ
- ६) शासनाची विविध संकेतस्थळे
- ७) सध्या कालीन घडामोडीचा भूगोल

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

**AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL**

Volume - X, Issue - I,
January - March - 2020
Marathi Part - I

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

AJANTA

**Ajanta
Prakashan**

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - X

Issue - I

January - March - 2021

MARATHI PART - I

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

१. कोळी उठावाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी व समकालीन उठावांतील प्रेरणा

प्रा. एल. के. मुठे

इतिहास विभाग, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सोयगाव, ता. मालेगाव, जि. नाशिक.

सन 1857 चा राष्ट्रव्यापी उठाव ही राष्ट्रीय आंदोलनाची पहिली ठिणगी होती. अशी समजूत सर्वत्र प्रचलित आहे. परंतु महाराष्ट्रात यापूर्वीही तळागळातील समाजातील ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध असंतोष धुमसत होता. राजकीय संघटना अस्तित्वात येण्यापूर्वी त्यांनी महाराष्ट्रात एक लढाऊ राजकारण निर्माण केले आणि ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध उठाव घडवून आणले. हे लढे विशिष्ट प्रदेशापुरते मर्यादित होते. त्यांचा महाराष्ट्राच्या इतिहासावर फारसा ठसा उमटला नसला तरी त्यांनी ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध मोठे आव्हान निर्माण केले होते. या वंचित उठावांमध्ये रामोशी, कोळी, भिल्ल, गोंड इ. जमातींचा समावेश होता.

मी माझ्या शोध निबंधामध्ये कोळी उठावाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी व समकालीन रामोशी उठाव व खानदेशातील भिल्लांचा उठाव यांच्यामधील समान प्रेरणा काय होत्या याचा थोडक्यात मागोवा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अ] कोळी उठावाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

व्यायसायिक व सांस्कृतिकदृष्ट्या भिन्न असलेले कोळी हे सामान्य नाव असलेले लोक महाराष्ट्रात सोनकोळी, महादेव कोळी [डोंगर कोळी], मल्हार कोळी व डोर कोळी या स्वतंत्र जमातीमध्ये मोडतात. 'कोल' या शब्दाचा अर्थ नौका, होडी असा होता. मात्र संस्कृत शब्द कोशात कोल हा शब्द डोंगर कोळी या जमातीला उद्देशून वापरला आहे. प्रसिध्द इतिहास संशोधक "वि. का. राजवाडे यांच्या मते महादेव कोळी हे पुरातन कोल लोकांचे वंशज आहेत." तसेच प्रसिध्द समाजशास्त्रज्ञ "रेसल आणि हिरालाल यांचे म्हणणे असे की, हार या संताळी शब्दापासून हारा, हु तसे कोर या शब्दापासून कोरा, कोरी व कोळी असे शब्द निर्माण झालेत. र ऐवजी ल चा वापर करण्याची प्रथा काही भागात आढळते. यावरून कोरीचे कोली आणि त्यावरून कोळी झाले असावे." असे मत ते मांडतात. महादेव कोळी हे नाव हैद्राबाद आणि बिहार यांच्या सरहद्दीवर महादेव डोंगराच्या रांगा [Mahadev Hills] आहेत. महादेव कोळी जमात प्राचीन काळी या डोंगरांच्या रांगात राहत असावी

असे म्हटले जाते. तेथून ते बालाघाटाच्या रांगा ओलांडून महाराष्ट्रात आले. मध्यभारतातील कोल वंशाच्या जमातीशी त्यांचे बरेच साम्य असल्यामुळे त्यांना कोलवंशी म्हणतात. महादेव डोंगराच्या परिसरातून हे कोलवंशी लोक महाराष्ट्रात आले यावरून त्यांना महादेव कोळी म्हणण्याची प्रथा पडली असावी.

महाराष्ट्राच्या राजकारणात अगदी यादव काळापासून महादेव कोळी जमातीचा उल्लेख येतो. इतिहासात या समाजाचा नेमका उल्लेख हा इ.स.1300 च्या सुमारास आढळतो. मुबारक खिलजी याने देवराम उर्फ जायबा पोपेरे याला 'राजा' ही पदवी बहाल केली व उत्तर कोकण मध्ये त्याचे अधिपत्य मान्य केले. जायबा पोपेरे यांनी आपले राजधानीचे ठिकाण जव्हार केले हे महादेव कोळ्यांचे महत्वाचे संस्थान होते संस्थानाच्या अखत्यारित बावीस किल्लांचा समावेश होतो.

1553 मध्ये जव्हार संस्थान पोतुगीझांनी घेण्याचा प्रयत्न केला पण त्यांना यश आले नाही. पेशवाईच्या काळात काही कुटुंबांना इनामे दिली. त्यामध्ये भांगरे, खाडे, पिचड बांबळे इ. होय कोळी उठावाची पार्श्वभूमी ही तीन पिढ्यांची आहे. वालजी भांगरे, रामजी भांगरे

आणि राधोजी भांगरे यांनी ब्रिटिशांविरुद्ध उठाव घडवून आणला. कोळ्यांनी उठाव करण्यामागचे कारण म्हणजे ब्रिटिशांनी पेशवाई संपुष्टात आल्यानंतर त्यांचे हक्क, अधिकार नाकारले आणि याच दरम्यान पुण्याच्या पुरंदर व सासवड भागामध्ये उमाजी नाईकांच्या नेतृत्वाखाली रामोशांनी धुमाकूळ घालून ब्रिटिशांना जेरीस आणले होते. उमाजी नाईकाचा उठाव दडपणाच्या आणि त्यांचे चरित्र्य लिहिणाऱ्या कॅ. मॅकिन्टोश याने उमाजी नाईकाबद्दल पुढील उद्गार काढले आहेत, "काळ अनुकूल नव्हता अन्यथा उमाजी हा प्रतिशिवाजी झाला असता." असे म्हटले आहे. यावरून असे दिसून येते की, उमाजीने फार मोठे आव्हान ब्रिटिश सत्तेपुढे उभे केले होते. परंतु ब्रिटिशांनी वेगवेगळ्या मार्गांचा अवलंब करून उठाव दडपण्याचा प्रयत्न केला. भिल्लांनी या दरम्यान औरंगाबाद जिल्ह्यात 1822 ते 1857 च्या कालखंडात अनेक ठिकाणी उठाव केले. त्यांची A History the Hyderabad Contingent, and gazetteer of the Aurgangbad यामध्ये जी नोंद केली त्यावरून भिल्लांचा असंतोषाने किती उग्र स्वरूप धारण केले होते, याची कल्पना येते. तसेच खानदेशातही भिल्लांनी मोठ्या प्रमाणावर

ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध उठाव केला. खानदेशातील जमातीत भिल्लांची संख्या मोठी आहे. हे लोक राजपूतांना, माळवा, गुजरात व वायव्य महाराष्ट्रभर पसरले आहेत. त्यांचे अधिष्ठान रानांत, डोंगरकपारीत, सहयाद्री सातपुड्याच्या अगदी कुशीत यांची वस्ती आहे. सह्याद्रीच्या टेकड्यांची साखळी विंध्य अगर सातपुड्याला उत्तरेस जाऊन भिडते. त्या साखळीचे दुवे हे भिल्ल होय. हाच घाटमाया खानदेश जिल्हा वेस्टुन आहे. पूर्व खानदेश, पश्चिम खानदेश व नाशिक या तिन्ही जिल्ह्यात त्यांची संख्या मोठ्या प्रमाणात दिसून येते.

ब्रिटिशांनी या प्रदेशाचा ताबा मिळविण्यापूर्वी हा प्रदेश पुष्कळ लोकांनी उध्वस्त केला होता. अरब लोकांनी स्वतःच्या फायद्याकरिता गैरउपयोग करून घेतला होता. 1816 मध्ये पेंढ्यांच्याची टोळधाड आली. ती पूर्वेकडील टेकड्यांतील मुसलमान भिल्लांच्या मदतीनेच त्यांनी भिल्लवस्तीच्या प्रदेशाची जाळपोळ आणि लुटालुट करून पूर्वीच्या अरब व मराठे या आक्रमकांवर मात केली. या सर्व घटनांमुळे संबंध खानदेश यादवीत जाऊन पोहचला. तो इतका की "एलफिस्टनने या यादवीची तुलना आशियातील कोणत्याही यादवीशी होऊ शकत नाही असे म्हटले आहे." यावरून दिसून येते ब्रिटिश काळात मोठ्या प्रमाणावर अन्याय या जमातीवर झाला.

वरील सर्व घटनांकडे दृष्टीक्षेप टाकल्यानंतर असे दिसून येते की 1818 ला पेशवाई संपल्यानंतर ब्रिटिशांनी सर्व भारतावर आपले वर्चस्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला परंतु महाराष्ट्रातील अनेक जातीजमातींनी ब्रिटिशांविरुद्ध उठाव केला. कारण ब्रिटिशांनी त्यांचे हक्क अधिकार नाकारले. रामोशी उठाव, कोळी उठाव व खानदेशातील भिल्लांचा उठाव या सर्वांमध्ये एक समान सूत्र दिसते ते म्हणजे आपल्या हक्क अधिकारासाठी ते शेवटपर्यंत लढले. परंतु ब्रिटिशांनी वेगवेगळ्या लाचलूचपतीच्या मार्गाने या जाती जमातींचे उठाव दडपण्याचा प्रयत्न केला. परंतु या जाती-जमातींनी शेवटपर्यंत आपला संघर्ष चालू ठेवला. ह्या जाज्वल्य इतिहासाच्या प्रेरणा घेऊनच पुढे स्वातंत्र्य भारताची चळवळ उभी राहिली. म्हणून ह्या जाती-जमातींच्या वंचितांचा इतिहास अधिक मोठ्या प्रमाणात पुढे येण्याची गरज आहे, असे मला वाटते.

तळटीपा

1. गारे, गो. मो., सह्याद्रीतील आदिवासी : महादेव कोळी पृष्ठ क्र. 29.
2. कित्ता, पृष्ठ क्र. 40.
3. भिडे, वरुनराज., शिवाजीचे बंडखोर वारसदार पृष्ठ क्र. 59.
४. खोबरेकर, वि. गो., महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य लढे पृष्ठ क्र. 24

RNI MAHMAR
36829-2010

ISSN - 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal

UGC-CARE LISTED

Folk Literature & Folk Media

FEBRUARY 2020

Executive Editor : Dr. Subash Nikam

Principal,
Mahatma Gandhi Vidyamandir's
Karmaveer Bhausahab Hiray
Arts, Science and Commerce College,
Nimgaon, Tal. Malegaon Dist. Nasik (MS)

Co- Editor : Prof. Arjun G. Nerkar

Chief Editor : Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Address : 'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist. Latur 413515

Mahatma Gandhi Vidyamandir's

**Karmaveer Bhausaheb Hiray Arts, Science and Commerce College
Nimgaon, Tal. Malegaon, Dist.-Nasik [M.S.] India- 423212**

**National Conference on
Folk Literature & Folk Media**

13th & 14th February 2020

**Sponsored By
Savitribai Phule Pune University, Pune**

**Convener
Prin. Dr. Subhash Nikam**

**Co-ordinator
Prof. Arjun G. Nerkar**

<http://kbhnmimgaoncollege.com>

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors	Page No.
1	लोकसाहित्य में लोकगीत डॉ. योगिता द्विरे		6 - 8
2	आदिवासी लोक सांस्कृति के संदर्भ में आदिवासी जनजीवन डॉ. पंडित बन्ने		9 - 14
3	आदिवासी लोकसाहित्य और समाज जीवन डॉ. योगिता दत्तात्रय पुमरे (अशिर)		15 - 17
4	गुजरात की लोकधारा भवाई : एक संक्षिप्त अध्ययन डॉ. गीता परमार		18 - 21
5	भारतीय साहित्य : लोकसंस्कृति एवं लोकजीवन डॉ. नवनाथ गाड़ेकर		22 - 26
6	बंजारे की लोकसंस्कृति और लोकगीत प्रा. डॉ. व्ही. जी. राटोड		27 - 29
7	लोकगीत : 'जंगल के गीत' उपन्यास के विशेष संदर्भ में प्रा. हर्षल गोख बच्छाव, डॉ. अनिता नेरे (भामरे)		30 - 34
8	लोकसाहित्य का इतिहास प्रा. डॉ. जाधव के. के.		35 -38
9	लोकसाहित्य के प्रकार डॉ. जालिंदर इंगले		39 - 41
10	लोकसाहित्य विमर्श : खानदेश की अहिराणी बोलों प्रा. काळे मिनाक्षी बबनराव		42- 47
11	लोक साहित्य और फिल्म — डॉ. अनंत केदार		48 - 52
12	लोकसाहित्य का स्वरूप एवं विकास प्रा. कैलास काशिनाथ बच्छाव		53 - 55

13	लोक साहित्य के प्रकारों का वर्गीकरण प्रा. जगदीश संभाजी वाघ	56 - 58
14	लोकसाहित्य तथा संस्कृती प्रा. निलेश देशमुख	59 - 60
15	लोकसाहित्य : लक्षण, परिभाषा और क्षेत्र सहा. प्रा. शेवाळे राजाराम गमन	61 - 63
16	लोकसाहित्य और संस्कृती (आदिवासी लोकसंस्कृती केविशेष संदर्भ मे...) डॉ. सुलक्षणा जाधव	64 -67
17	लोकसाहित्य और भारतीय संस्कृति डॉ. वाल्मीक डी. सूर्यवंशी	68 - 69
18	लोकसंगीत डॉ. भारती बाळकृष्ण धोंगडे, डॉ. उषा पुंडलिक शिरोडे	70 - 74
19	लोकसाहित्य और फिल्म प्रा. श्रीमती वडगे वृषाली रंगनाथ	75 - 77
20	लोकगीतों का स्वरूप और अहिरणी लोकगीतों के प्रकार प्रा. आर.एन. वाजळे	78 - 81
21	लोकगीतों का काव्य सौंदर्य प्रा.डॉ.योगेश विठ्ठल दाणे,	82- 86
22	लोक साहित्य का स्वरूप एवं वर्गीकरण:एक विश्लेषण डॉ० भवानी सिंह	87-95

लोकसाहित्य के अंतर्गत लोककथाओं का अपना विशेष स्थान है। लोककथाओं की परंपरा अत्यंत प्राचीन है। लोककथा का उद्यम मनुष्य जन्म के साथ हुआ है। अहिराणी कथाओं को दो वर्गों में बांटा जाता है। १) व्रत त्योहार संबंधी लोककथाएँ २) देवी देवता संबंधी कथाएँ। व्रतों के संबंध में सत्यनारायण, गणेश चतुर्दशी, अनंत चतुर्दशी, ऋषीपंचमी, हरतालिका, संकष्ट चतुर्दशी, दुर्गाष्टमी है। देवी देवताओं में लक्ष्मीव्रत, शिवपार्वती संतोषी माता व्रत आदी लोककथाओं में संचित है।

२) अहिराणी लोककथा :

लोककथा गद्य और लोकगाथा पद्य के रूप में होती है। मानव के सुख दुःख में प्रायः लोकगाथाओं की उत्पत्ति होती है। प्राचीन काल में मानवीय भाव भावनाओं का उद्गम काव्य कथा गीत से जुड़ गया है। लोकगाथाओं का आयोजन किसी प्रसंगविशेष में जैसे मेले, सामाजिक धार्मिक अनुष्ठानों के समय ही होता है। प्राचीन काल में ऐसी लोकगाथाओं को प्रस्तुत करने में राजाओं, मंत्रियों के विशेष आदरभाव था।

जैसे अहिरों की बारात में विरहा गाने की प्रथा है। इस अवसर पर अच्छे गवैय्य इका होते थे। लोकगाथा काव्य गेय होता है। इस काव्य की रचना छंदोबद्ध होती है। इसकी कथा छोटी या बड़ी होती है। इसकी कथा में प्रवाहमयता, कर्णमधुरता विचारों की सरलता होती है। प्राचीन लोककाव्य होने से लोकद्वारा ही उसका निर्माण और विकास होता है।

उदा.: चौरगाथात्मक गाथाएँ, पौराणिक गाथाएँ एक स्थानीय ग्रामदेवता की गीतात्मक लोकगाथा।

अहिराणी लोकजीवन और संस्कृति :

अहिराणी लोग विविध प्रकार के त्योहार मनाते हैं। आपस में एक दूसरों के प्रति प्यार बाँटते हैं। वे बालक के जन्म के पहले गर्भधानगीत गाते हैं। बालक के जन्म के अवसर पर पॉपी पूजन गीत गाते हैं। मंडनगीत भी अहिराणी लोग गाते हैं। इस प्रांत में बालक-बालिका का कानछेदन विधी होता है। यही लोग बहुत उत्साहित रहते हैं। तीज त्योहार में ये लोग इका होकर नाच गाना करते हैं। सभी और आनंदमय आलावरण होता है।

त्योहार :

ग्रामदेवता कानबाई :

खानदेश में कानबाई राजबाई उत्सव ग्रामदेवता से संबंधित है। यह एक प्राचीन उत्सव है। ये परंपरागत उत्सव आज भी बड़े उत्साह के साथ मनाया जाता है। सावन के महीने में नागपंचमी के बाद पहले इतवार को यह उत्सव मनाया जाता है। खानदेश में सभी जाती-धर्म के लोगों में कानबाई ग्रामदेवता की प्रतिस्थापना की जाती है। इस ग्रामदेवता का उत्सव मनाने के पिछे कुछ दंतकथाएँ प्रचलित हैं। जिस परिवार में किसी स्त्री को यदी लहका होता है, और उसी समय उनके घर यदि गाय को बछड़ा होता है, तब सो उसी घर में कानबाई के रोट की मण्डली मानी जाती है। तब ये रोट करने की प्रथा प्रारंभ होती है। यह प्रथा महाराष्ट्र में टिक उसी प्रकार की है जैसे मणली उत्सव के समय महालक्ष्मी विद्याने की पधती है। फर्क इतना है कि ग्रामक्षेत्र में ही कानबाई के रोट होते हैं। और ग्राम और शहर दोनों क्षेत्र में महालक्ष्मी की प्रतिस्थापना होती है।

रोट सके का अर्थ मूँ के अंडे की रोटी या पूरणपोली मी के पात्र पर भूतने है। उसे खाने के लिए चिरादरी के लोग औराणी में भांडखंड करते हैं। वे सभी भांडखंड रोट के उत्सव का भोजन करते हैं। विवाहित कन्याओं के लिए रोट का भोजन बंद होता है क्योंकि जिसके बाद यह दूसरे भांडखंड की हो जाती है। घर की स्त्रीया घर की साफ सफाई करती है। कानबाई की प्रतिस्थापन के लिए लक्ष्मी के चौकोन औरंग पर एक नरियल साबे के पात्र पर रखा जाता है। नरियल को देवी का चेहरा देकर

उसके सिर पर पल्ला डालकर, नाक में नय, गले में जेवर पहनाये जाते हैं। उसकी विविधत पुजा की जाती है। रातभर स्त्री पुरुष गीत गाते हैं। स्त्रियाँ मिलकर झिम्मा फुगडी खेलती हैं। पुरुष कानवाई के गीत गाते हैं।

जैसे : कानवाई माय तुन्हा करु व रोट।

खपी चालनी हायाती, पिकूदे मन्हे पोट।।

इस प्रकार खानदेश में कानवाई का उत्सव बड़े धुमधाम से मनाया जाता है।

पोया :

महाराष्ट्र में ग्रामीण क्षेत्र में पोया त्योहार मनाने की प्रथा है। किसानों का पशुधन संपत्ती के रूप में ये त्योहार मनाया जाता है। सालभर किसान बैलों की सहायता से खेती करता है, धान की पैदावार बढ़ाता है उन बैलों के लिए एक दिन श्रम परिहार का दिन आता है वही पोला है। अहिराणी बोली भाषा में उसे पोया कहते हैं। पोया त्योहार सावन महिने के पिठोरी अमावस के दिन आता है।

गुलावाई गुलोजी - स्त्री पुरुष का प्रतीक:

खानदेश भाग में लगभग एक महिने तक चनले वाला ये बालिकाओं का दीर्घ उत्सव मनोरंजन के साथ मूल्य संस्कारों का काम करता है। गुलावाई-गुलोजी प्रतिष्ठापना में शिवपावती का रूप दर्शन है। गुलावाई का विसर्जन कोजागिरी पौर्णिमा के दूसरे दिन किसी नदी, तालाब, या कुआँ में किया जाता है।

आखाजी :

महाराष्ट्र में खानदेश भूभाग में अक्षयतृतीया को आखाजी कहते हैं। वेशाख शुद्ध तृतीया आखाजी का त्योहार बड़े धुम धामसे मनाया जाता है। खानदेश में दिवाली के समान ही इस त्योहार का बड़ा महत्व है। अक्षयतृतीया को साडेतीन मुहूर्त में से एक माना जाता है। इस दिन लोक मकान का भूमिपूजन करते हैं। घर बांधने के शुभकार्य का आरंभ करते हैं। इसी दिन कृत युग का प्रारंभ माना जाता है। परंपरागत रूप से एक ऐसा भाव व्यक्त किया जाता है कि इस दिन को जो व्यक्ती पूण्य कर्म करता है उसका कभी क्षय नहीं होता वह अक्षय होता है। खानदेश में सभी त्योहारों का राजा आखाजी त्योहार है ऐसा भी कहा जाय तो भी चल सकता है। इस दिन ससुराल की स्त्री अपने मैके में आती है। भाई अपनी बहन को ससुराल लेने जाता है। बहन मैके आकर ससुराल के काम काज की थकान मैके मिटाती है। लडकियाँ स्त्रीया पेड के झुला बाँधती हैं और झूला खेलती हैं।

अहिराणी लोकनाट्य :

लोक समूह कृतीद्वारा पात्रों को संवादद्वारा कथारूप में लोकसमूह के समान सादर करते हैं। उसे लोकनाट्य कहते हैं। लोकनाट्य लोकसाहित्य की वह विधा है जो लोकसमूह का मनोरंजन करती है। लोकनाट्य का सीधा संबंध ग्रामीण जनतासे है।

तमाशा फड :

महाराष्ट्र में तमाशा यह एक परंपरागत लोककला प्रकार है। इ.स. १७ वी शती से महाराष्ट्र में तमाशा लोकनाट्य का प्रारंभ माना जाता है। तमाशा में पहले गणेशवंदना होती है। बाद में गोपी नृत्य का आयोजन होता है। श्रीकृष्ण और राधा के प्रेमप्रसंग और कुछ छेड़छाड़ के वातवरण का निर्माण भी करते हैं। प्रारंभ में इस लोकनाट्य को अश्लील लोकनाट्य कहा जाता था। उसके बंद का आयोजन भी कुछ लोगों ने किया था। परंतु कालांतर में कला अभिरुचियों ने महाराष्ट्र की सांस्कृतिक कला कहकर उसे प्रोत्साहित किया। सिनेमा में भी यह लोकनाट्य स्पष्ट रूप में सामने आया। लोकनाट्य में पात्र होते हैं प्रमुख साँगाड्या पात्र होता है। वह अंगविक्षेप से दर्शकों का मनोरंजन करता है।

दोहननृत्य, बालनृत्य, समर्पनृत्य कथककली कथक का प्रभाव लाडबनृत्य आदि का समावेश लोकनाट्य में होने लगा। लोकगीत झरुड गग, गवळग, लावणी पोवाडा आदि भी प्रस्तुत होने लगे। कुछ कला पथकों ने लोकनाट्य के माध्यम से लोकप्रबोधन कार्य लोकनाट्य के रूप में प्रदर्शित किया।

लावणी :

भारत में महाराष्ट्र की पहचान लावणी से होती है। डोलवाद्य के तालवर धुंगरु के बोल पर लावणी मंच पर प्रस्तुत की जाती है। लावणी एक गेय गीत प्रकार है। लावणी गीत में लोकसंस्कृती के मनोरंजन का भाग होता है। लावणी लोकनाट्य का केंद्रबिंदु होती है। लावणी में श्रृंगार के दोनों पक्ष संयोग तथा वियोग का वर्णन होता है। उनमें प्रमुख वाद्य डोलकी होती है। आज भी खानदेश में भेले के समय लावणी नृत्य सादर किया जाता है।

आटाचक्की के गीत (घटशावरला गाणा) :

खानदेश में अहिराणी बोली भाषा का अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण एक गेयप्रकार आटाचक्की के गीत है जिसे घटशावरला गाणा कहा जाता है। ये आटाचक्की के गीत मराठी में ओवी हिंदी में दोहे कहलाते हैं। खानदेश की स्त्री अपने जीवन का सुख दुःख का मनोरंजन और जीवन जीने का तत्त्वज्ञान सीधे सरल भाषा में पत्थर की घरेलु आटाचक्की पर परंपरा से गाती है। ये गीत गेय होने के कारण मौखिक रूप में आजतक के स्त्रियों ने संभालकर रखा है। उसका कोई लिखित रूप नहीं है।

दिवायो न मुप नका फिराव आत्याबाई।

बहिन ना बिगर भाऊ किलवाणा जाई।।

दिवाली के समय भाई बहन को लेने के लिए उसके ससुराल जाता है तो बहन को सास उसे भेके जाने के लिए रोकती है तब वह कहती है।

अहिराणी बोली क कहावतें :

1. दुभत्या गायीना लाया गोड
2. नित मरे त्याले कोन रडे
3. धरमा नही दाना मले बाजीराव म्हणा
4. तौडमा हरी बगलमा सुरी
4. मले पहा नी मगन रहा

पहेलियाँ :

1. एवढासा गदू त्यानामा बत्तीस लाडू - जिक्का
2. हरीण पये दूध गये - आटाचक्की
3. मन्हा मामाना शंबर गाई पायटे उठी सन काहीन माही - आसमान की चांदनीयाँ
4. बत्तीस खाभेसमा नागिन फिरे - जिभ
4. लाल गाव खरखाय पानी मर जाय - आग

निष्कर्ष:

इस प्रकार लोकसाहित्य में अहिराणी बोली भाषा में ये सभी विधाओं का समावेश है। खानदेश की अहिराणी बोली लोककथा, लोकगाथा, लोकगीत, लोकनाट्य ये सभी को महत्वपूर्ण स्थान है। निम्नलिखित पाँच निष्कर्ष है।

१. लोककथाओं में पारंपारिक कथाएँ हैं देवी-देवताओं की कथा है।
२. लोकगाथाओं में लोकजीवन के सुखदुःख का वर्णन किया है।
३. लोकगीतों में कानबाई गीत, गुलाबाई गीत, आटाचक्की के गीतों का समावेश है।
४. लोकनाट्य में तमाशा, फड, लावणी, का वर्णन किया है।
५. खानदेश में अहिराणी भाषा में अक्षयतृतीया को आखाजी कहते हैं। ऐसे बहुत से त्योहारों को अलग अलग नाम दिये हैं।

संदर्भ:

१. लोकसाहित्य स्वरूप और मूल्यांकन :डॉ. श्रीराम शर्मा
२. लोकसाहित्य की भूमिका : कृष्णदेव उपाध्याय
३. लोकसाहित्य विज्ञान :डॉ. सत्येंद्र
४. अहिराणी व खानदेश संस्कृति :कृष्णा पाटील
५. लोकसाहित्य विमर्श :डॉ. शकुंतला चव्हाण
६. लोकसाहित्य :इंदु यादव
७. अहिराणी लोकसाहित्य :डॉ. दा.गो.बोरसे

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Effectiveness of Social Media for Development of Vocabulary in English Language at Junior College Level	Shri. Navnath Hegade	03
2	The Role of Cultural Content and Cultural Context in Language Instruction	Prof.Dr. Vrushali Desai	09
3	Language : Origin and Development	Mr. hubham Pardeshi	13
4	English: The Global language	Shraddha Sanajy Hire	14
5	Language: Origin and Development	Utkarsha Joshi	16
6	सूचना प्रौद्योगिकी और हिंदी	निलेश एस. पाटील	20
7	इक्कीसवी सदी में हिंदी भाषा का विषय चिंतन ओर चुनौतियाँ	डॉ. उषा पी.शिरोडे	22
8	प्रसार माध्यमों में हिंदी भाषा की स्थिति और गती	प्रा.दिलीप बच्छाव	26
9	हिंदी साहित्य एवं संस्कृति संवर्धन	प्रा.जयवंत पवार	28
10	हिंदी भाषा: व्युत्पत्ती, उद्भव एवं विकास	प्रा. युवराज गातवे	30
11	इनसायक्लोपेडीया ब्रिटानिका	नितीन पंडित	32
12	सूचना प्रौद्योगिकी युग में हिंदी भाषा का महत्त्व	प्रा.दीपक आहिरे	36
13	सूचना प्रौद्योगिकी युग में हिंदी भाषा का महत्त्व	प्रा. निलेश देशमुख	38
14	माहिती तंत्रज्ञानाच्या भाषेचे स्थान	शशिभैया त्रिभुवन	40
15	माहिती तंत्रज्ञानाच्या मराठी भाषेचे स्थान	डॉ. सायली आचार्य	43
16	अहिराणी भाषेतील साहित्य व संस्कृति संवर्धन	डॉ.रत्ना जवारस	47
17	भाषा : उदय आणि विकास	प्रा.योगेश वाळूज	53
18	सामाजिक भाषा विज्ञान व संस्कृतीच्या नव्या दिशा : एक अभ्यास	प्रा. संगीता आहिरे	57
19	प्रसार माध्यमे आणि मराठी भाषा	प्रा. विठ्ठल जाधव	60
20	मराठी भाषेची स्थिती-गती	सौ. सपना सोनवणे	63

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

हिंदी साहित्य एवं संस्कृति संवर्धन

प्रा. जयवंत दगा पवार

हिंदी विभाग.

कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय, सोयगाव

मनुष्य चिंतनशील प्राणी है। उसके चिंतन की प्रवृत्ति ही उसे साहित्य – सृजन के लिए प्रेरित करती है। साहित्य मानव जीवन से जुड़ा होता है। समाज के साथ उसका गहरा संबंध होता है। यह एक प्रामाणिक सत्य है कि संसार में होनेवाली सामाजिक परिवर्तनों में साहित्य की भूमिका राही है। साहित्य का उद्देश्य केवल मनुष्य के मस्तिष्क को संतुष्ट करना नहीं है, वह तो मनुष्य जीवन को अधिक सुखी और अधिक सुंदर बनाने की चेष्टा करता है। उसके सहारे ही मनुष्य जीवन के दुःख और संकट को क्षणभर के लिए भूल सकता है। वास्तव में हिंदी साहित्य की सीमा के अंतर्गत उन्हीं पुस्तकों की गणना हो सकती है जो इस महान उद्देश्य की पूर्ति करता है या इस पूर्ति के आदर्शों को सामने रखकर लिखी गई है।

साहित्य को समाज की जीवनदायिनी शक्ति कहा जा सकता है। साहित्य का उदय मानव हृदय के आत्मानुभव से होता है जो उत्कृष्ट विचार चिंतन शैली से पुष्ट होता है तथा संवेदना से झंकृत होता है। किसी भी समाज की सभ्यता, संस्कृति, आचार-विचार एवं परंपरा इत्यादि का सजीव चित्रण हमें उस देश के साहित्य में सहज ही दर्शनीय हो जाता है। साहित्यकार अपनी समसामायिक परिस्थितियों से प्रभावित होकर ही अपनी रचना करता है। वह अपनी रचना के सुमन अपने आस-पास से ही चुनता है। यदि हमें प्राचीन काल के समाज के बारे में जानकारी प्राप्त करनी हो तो हमें उस समय लिखे गये साहित्य का अध्ययन करना होगा। युगीन सामाजिक परिस्थितियों के कारण ही वीरगाथाकाल, भक्तिकाल, रीतिकाल आदि की रचनाओं में भिन्नता है अंतः इस में भरपूर मात्रा में संस्कृति को स्थान दिया गया है।

संस्कृति के संबंध में जानकारी प्राप्त करने से पहले हमें 'संस्कृति' शब्द को समझना होगा। " 'संस्कृति' शब्द भाषा की 'संस्कृ' धातु में 'वितन' प्रत्यय लगाने से बनता है। इसका शाब्दिक अर्थ 'अच्छी स्थिति' 'सुधरी हुई स्थिति' आदि का बोधक 'संस्कृति'से मानव समाज की उस स्थिति का बोध होता है, जिस से उसे 'सुधरा हुआ', 'उँचा', 'सभ्य' आदि विशेषणों से विभूषित किया जा सकता है।" १ साथ ही परशुराम चतुर्वेदी के अनुसार "संस्कृति शब्द किसी व्यक्ति के पक्ष में बहुधा उसकी शिष्टता, सौजन्यता अथवा मानवता का बोध होता है। और इन गुणों द्वारा उसकी किसी ऐसी स्थायी मनोवृत्ति एवं ऐसे शील का पता चलता है, जिसके कारण वह समाज में स्वभावतः उच्च कोटि का गिना जाता है।" २

प्रत्येक देश के समाज एवं जाति के अपने कुछ विशिष्ट त्योंहार, रीति-रिवाज, रहन-सहन के विशेष ढंग, आचार एवं विचार होते हैं जो वहाँ की संस्कृति के परिचायक हैं। संस्कृति संस्कार करने अर्थात् किसी वस्तु को संस्कृत रूप देने की क्रिया का भाव है। संस्कृति को मुख्य कार्य अंगों, यथा-कला, नैतिकता, दर्शन, शिक्षा, संगीत आदि के द्वारा मानवीय जीवन को परिष्कृत बनाता है। प्रत्येक समाज में विभिन्न रीति-रिवाज एवं परंपराएँ उपलब्ध होती हैं। वस्तुतः समाज को सुव्यवस्थित रूप प्रदान करने के लिए इनका जन्म हुआ। समाज की संरचना में इनकी महत्वपूर्ण भूमिका रही है। प्राचीन मनीषियों ने उत्साह एवं चेतना के स्रोत को निरंतर प्रवाहमान रखने के लिए व्यक्ति के जन्म से लेकर उसकी मृत्यु तक के अंतराल को विभिन्न अनुष्ठानों में विभाजित कर दिया है। इस संपूर्ण जीवन की कथा एवं व्यथा संस्कार से होकर साहित्य में उद्भूत होती है। उसकी झलक हमें समस्त हिंदी साहित्य में दृष्टी गोचर होती है।

हिंदी साहित्य को समझने के लिए विद्वानों ने संपूर्ण हिंदी साहित्य को चार कालों में विभक्त किया है, हमें आदिकाल से लेकर आधुनिक काल तक भारतीय संस्कृति का संवर्धन होता दिखाई देता है इस में कोई विवाद नहीं।

'आदिकाल – नाथ संप्रदाय के कवि हो या महाराष्ट्र के संत ज्ञानदेव इन्होंने अपने साहित्य में संस्कृति का संवर्धन किया है। सिद्धों ने भी प्रकृति का गुणगान करके हमारी संस्कृति का वर्णन बखुबी किया है।

भाक्तिकाल- में भक्तकवियों ने अपने आराध्य का वर्णन करके संस्कृति को और भी सक्षत और समृद्ध किया है इन्होंने धर्म, कर्म, ज्ञान आदि को महत्त्व देकर जनसामान्य में भक्ति की ज्योति लगा दी।

रीतिकाल- में भी कवियों ने लक्षण ग्रंथों का निर्माण कर अलंकारपूर्ण ज्यों काव्य लिखे वह संस्कृति का वर्णन करने में पिछे नहीं रहे।

आधुनिक काल – इस में भी गद्य साहित्य द्वारा मौलिक कृतियों का निर्माण होने लगा और इस में तो संपूर्ण भारत की रीती-रिवाज परंपराओं को गद्यकार और कवियों ने देश की विविधता का दर्शन करवाया है।

जयशंकर प्रसाद का काव्य संस्कृति संवर्धन का एक अनोखा उदाहरण है, उन्होंने 'कामायनी' के द्वारा संस्कृति का संवर्धन किया है। 'कामायनी' मानव संस्कृति के अविर्भाव हो भारतीय पुनर्जागरण तक के उसके वितान का महाकाव्य है इसके नायक मनु है। कथा में इतिहास, ऐतिहासिक यात्रा के अनुभवों तथा प्रकृति के चित्रण आदि को दर्शाया गया है, मनु जब अकेला जीवन व्यतित करता है तब वह अपनी परंपराओं से मिले संस्कारों को नहीं भूलता, वह भोजन के पदार्थ को होम यज्ञ करके उसमें डालता है इससे वह नई संस्कृति और नए मानव मूल्यों की अपेक्षा करता हुआ उभरने लगता है। मनु को पुनर्वास संगिनी श्रद्धा मिलती है। श्रद्धा संवलित मनु को आधार देती है वह भी एक आदर्श नारी के रूप में साकार हुई हैं। वह मनु को सही मार्ग पर चलने का मार्ग दिखाती है। मनु जब पथभ्रष्ट होता है तो वह उसे विश्वकल्याण का सही मार्ग दिखाकर संस्कृति का रक्षण करती है ॥

उसी प्रकार प्रेमचंद ने किसानों से जुड़ी कथाओं से भारत की कृषि संस्कृति का निर्माण किया है। भारतीय संस्कृति के निर्माण में पिछड़ी जातियों की भूमिका को प्रेमचंद की किसान कथा के माध्यम से समझने का प्रयास किया जा सकता है। उनके कथा साहित्य में किसान-जीवन के विभिन्न परतों का चित्रण हुआ है। भारत का सबसे बड़ा वर्ग किसान रहा है। किसान भारत की संस्कृति का मूलाधार है किसान के बिना भारतीय संस्कृति का कोई भी विश्लेषण अधूरा है। प्रेमचंद ने इस कृषि व्यवस्था के कर्ता धर्ता किसान को अपने उपन्यासों और कहानियों का मुख्य विषय बनाया है उनके पहले और बाद किसी भी रचनाकार ने इतने विस्तार से किसान को आधार बनाकर हिंदी में साहित्य सृजन नहीं किया है। प्रेमचंद किसान की समस्या के एक-एक विवरण को सर्वाधिक सफलता के साथ गोदान में प्रस्तुत करते हैं। गोदान के सभी पात्र ग्रामीण कृषि व्यवस्था के अंग हैं, परंतु किसान करते और किसान की संस्कृति को जीने की इच्छाशक्ति जिस तरह होरि में दिखाई गई है उस प्रकार दातादीन या झींगुरी सिंह में नहीं दिखाई गई। गोदान ही नहीं प्रेमचंद का संपूर्ण साहित्य ही संस्कृति का चित्र उभारने में श्रेष्ठ है।

अंतः हम कह सकते हैं कि दशकों में पाश्चात्य संस्कृति के अंधानुकरण की प्रवृत्ति का तीव्र गति से विकास हुआ है। पाश्चात्य संस्कृति की स्वच्छन्दता और उन्मुक्तता का अनुकरण पूर्वी संस्कृति के युवा वर्ग में तेजी से हो रहा है। वे अपनी पुरानी पारंपरिक संस्कृति के आदर्श एवं मूल्यों को त्याग कर तेजी से पश्चिमी संस्कृति के आदर्श को अपना रहे हैं वही पाश्चात्य संस्कृति के लोग भारतीय आध्यात्मिक पारंपरिक संस्कृति के मूल्यों एवं आदर्शों को आत्मसात कर रहे हैं। इस प्रकार ये दोनों संस्कृतियां एक दूसरे का अंधानुकर कर एक नई संस्कृति का भी निर्माण कर रहे हैं। भारतीय हिंदी साहित्य का अपना एक विशिष्ट योगदान है। क्योंकि हिंदी साहित्य द्वारा ज्यों संस्कृति का संवर्धन हो रहा है वह सात समुंदर पार पहुँच चुका है। इसलिए आज विश्व में भारतीय संस्कृति सबसे श्रेष्ठ संस्कृति मानी जा रही है और हिंदी साहित्य उसका संवर्धन करने में अग्रसर है।

संदर्भ ग्रंथ-

1. शिवदत्त ज्ञानी – भारतीय संस्कृति – पृ.- १६
2. परशुराम चतुर्वेदी – बौद्ध साहित्य की सांस्कृतिक झलक – पृ.- २

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2019 Special Issue - 100

Application of GIS & Remote Sensing in Agriculture Development

Guest Editor :

Dr. Dilip Dhondge

Principal

K. A. A. N. M. Sonawane College, Satana

Tal. Baglan, Dist. Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue:

Dr. N. N. Gholap

Prof. D. K. Ahire

Prof. R. D. Khurche

Prof. L. S. Suryawanshi

Prof. Y. B. Jadhav

Prof. U. M. Patole

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

This Journal is indexed in :

- **University Grants Commission (UGC)**
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

I
N
T
E
R
N
A
T
I
O
N
A
L
R
E
S
E
A
R
C
H
F
E
L
L
O
W
S
A
S
S
O
C
I
A
T
I
O
N

'RESEARCH JOURNEY' *International E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 100 : Application of GIS & Remote Sensing in Agriculture Development
UGC Approved Journal

ISSN :
2348-7143
January-2019

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2019 Special Issue – 100

Application of GIS & Remote Sensing in Agriculture Development

Guest Editor :

Dr. Dilip Dhondge

Principal

K. A. A. N. M. Sonawane College, Satana

Tal. Baglan, Dist. Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue:

Dr. N. N. Gholap

Prof. D. K. Ahire

Prof. R. D. Khurche

Prof. L. S. Suryawanshi

Prof. Y. B. Jadhav

Prof. U. M. Patole

Chief Editor –

Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 900/-

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ❖ Mr. Tufail Ahmed Shaikh- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, Saudi Arabia.
- ❖ Dr. Anil Dongre - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ Dr. Shailendra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] India
- ❖ Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik.
- ❖ Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon.
- ❖ Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India
- ❖ Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, Goa, India
- ❖ Dr. G. Hareesh - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] India
- ❖ Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon
- ❖ Dr. Samjay Kamble - BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ Prof. Vijay Shirasath - Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.]
- ❖ Dr. P. K. Shewale - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.]
- ❖ Dr. Ganesh Patil - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.]
- ❖ Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.]
- ❖ Dr. Sandip Mali - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.]
- ❖ Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda [M.S.]

Advisory Board -

- ❖ Dr. Marianna kosic - Scientific-Cultural Institute, Mandala, Trieste, Italy.
- ❖ Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ Dr. R. P. Singh - HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] India
- ❖ Dr. S. M. Tadmokar - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India.
- ❖ Dr. Pruthwiraj Taur - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- ❖ Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions, Coimbatore
- ❖ Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune University Pune, [M.S.] India
- ❖ Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- ❖ Dr. B. V. Game - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- ❖ Dr. J. S. More - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopergaon
- ❖ Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- ❖ Dr. K.T. Khairnar - BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- ❖ Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon
- ❖ Dr. Sayyed Zakir Ali, HOD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- ❖ Dr. Sanjay Dhondare - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- ❖ Dr. Amol Kategaonkar - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

From the Guest Editor's Desk-

I am very much delighted to write a preface to the journal as an offspring of the National Level Seminar organized by the Department of Geography in our college. The purpose behind arranging the seminar was to disseminate the information related to agriculture among the student and teacher participants and bring valuable discussions on the topic and subtopics of the seminar. As the theme brings a new dimension to the advanced farming system, it is also useful to the farmers who are always alert about the recent advancements in this field.

India, after Green Revolution, has acquired a new recognition in the field of agricultural products in the world. Day by day there are new technologies emerging in the field of agriculture. To maintain the quality and quantity of agricultural products is the challenge before today's generation. To meet these challenges, it is necessary to bring discussions and inculcate the information in the students so that the recent knowledge can be percolated to the upcoming generation of farmers. The new trends emerged in the recent times should be discussed and spread among the researchers and the students is the need of the time.

On the other hand, all the disciplines are bringing discussions on the recent trends in their respective fields, GIS and Remote Sensing is also one of the recent trends in Geography which remained the boon for farmers and a very big scope for the researchers. This new technology has brought a revolutionary change in agriculture development. The study involves weather report, hazards, humidity, rain, ground water level, crop combination, crop density, crop diversification, etc. This study helps farmers in their decision making. Therefore, the study of this new technology underlines the importance of GIS and RS in Agricultural sector.

The journal encloses scholarly research articles on the themes and sub-themes of the seminar topic. This journal will definitely prove a referential book for the students and researchers.

My colleagues Prof. Dr. N. N. Gholap, Prof. D. K. Ahire, Prof. R. D. Khurche, Prof. D.D.Patole, Prof. L. S. Suryawanshi and Prof. Y. B. Jadhav have taken many efforts for the successful organization of the seminar. They deserve to be remembered at this occasion. My teaching staff and non teaching staff also discharged their duties with their maximum capacities.

Dr. Dilip Dhondge
Principal

From the Executive Editor's Desk-

It gives me an immense pleasure to enclose all the scholarly responses to the theme of the seminar in the journal 'Research Journey'. The journal materializes the theme of seminar by providing opportunity to all the research papers by the academicians, researchers, scholars, teachers and students. The journal, in that sense, an outcome of two day National Level Seminar on "Application of GIS & Remote Sensing in Agriculture development" held on 18th and 19th January 2019 in association with BOD, Savitribai Phule Pune University, Pune.

A number of research papers related to the seminar theme have been received from different corners of India. The topics and sub topics touched are studied and presented very smoothly by the scholars in the form of research papers. The papers from Geography and other disciplines such as Economics, Commerce and Environmental Science offer the journal a new recognition as an interdisciplinary one.

It can be assured that the journal will enhance the quality of research and prove to be a referential work for further studies. The theme (Application of GIS and Remote Sensing in Agriculture Development) focused here will be beneficial for the research students and the advanced farmers in farming system.

I am very much thankful to Sarchitnis Smt. Nilimatai Pawar, the directors of MVP Samaj Nashik, the research scholars, Principal Dr. Dilip Dhondge for their valuable guidance and for giving me this golden opportunity to bring this journal into reality.

Dr. N. N. Gholap
Co ordinator

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Application of GIS and Remote Sensing for Agriculture and Rural Development	V. J. Somani	07
2	Climate Change and Its Impact on Agriculture	Dr. Girishkaumar Rana	16
3	Levels of Agricultural Performance in Drought- Prone Areas of Jalgaon District, Maharashtra State India	Dr. D. S. Suryawanshi & Dr. N.A. Patil	26
4	Geographical Study of Sugar Industries in The Nashik District	Mr. Anil Gaikwad & Dr. S. N. Nikam	35
5	Altitude Wise Yield of Pomegranate An Economics Analysis in Dhule District (M. S.) India	Dr. Suresh Ahire	41
6	Remote Sensing and GIS Applications in The Forest Management	Dr. M. V. Suryawanshi	47
7	Estimation of Changes in Vegetation Density in Sirumalai Hills Using Geoinformatics Technology	M. Monisha Mohan, M.Muthukumar & M. Arasumani	55
8	Optimal Portfolio Using The Sharpe Index Model With Reference To Selected Companies From Banking Sector in India"	Dr. Kalpesh Chopra	61
9	The Role of Commercial Banks in Providing Agricultural Credit.	Dr. Bhavini Patel	65
10	Dilemma and Prospects in Indian Agricultural Marketing	Dr. Dipika Ravaliya	75
11	Application of Geoinformatics in Soil- Site Suitability Assessment for Grape Cultivation- A Case Study of Village Haste Dumala, Nashik, M.S.	Dr. Dnyaneshwar Pawar & Bhagyashree Tatar	81
12	A Study of Temporal & Spatial Analysis of Landuse Pattern of Deogaon Village in Trimbakeshwar Tahsil	Dr. Santosh Jadhav	91
13	Regional Disparities in Levels of Agricultural Resource Development in Satara District: A Geographical Study	Dr. S. B. Rathod, Shri. D.N. Kharat & Prin. Dr. T.N.Gholap	97
14	Artificial Ground Water Recharge By Rooftop Rainwater Harvesting Technique In School Building: A Case Study	Dr. V. P. Gaikwad	102
15	An Assessment of Irrigation Projects in Panzara Basin of Dhule District	Mr. Hemant Nandre & Dr. Shivaji Patil & Mr. Yogesh Masule	107
16	Geographical Analysis of Onion Crop Concentration In Nashik District	Dhanraj Ahire	111
17	The Contribution of Indian Agriculture Sector in GDP of India	Dr.P.S. Kudnar	115
18	A Geographical Study of Sex Ratio in Maharashtra State of India...	Dr. Namdev Gajre	118
19	Productive Efficiency and Various Farm Size Ratio in Indian Agricultural Sector	Dr.Raviprakash Thombre & Mr.Vitthal Kadus	125
20	Environment and Landslide Disaster on Toranmal Plateau	Dr.U.P. Suryawanshi	131
21	GIS: Dynamic Nature of Reality in Geography	Dr. Sudhir Tambe	135
22	Climate Change and Its Impact on Agricultural Productivity in India	Prof. K.A. Lande & Prof. K.S Gaikwad	138
23	A Micro Level Study of Sex Ratio in The Akoletahsil of Ahmednagar District, Maharashtra.	Dr. Deepak Gadekar & Dr. P.H. Mhaske	143
24	A Study of Regional Development in India	Dr. Sudhir Tambe, Dr.N.N.Gholap	148
25	Impact of Lithification on Agriculture Along Western Coast of Maharashtra	Wagh Sahebrao K.	152

26	The Study of Gravity Potential Population for Kopergaon Tehsil in Ahmednagar District of Maharashtra State Sachin Sonawane, Rushikesh Batav & Tushar Labhade	155
27	A Study of Agricultural Land Use Pattern In Deola Tahsil of Dist. Nasik (M.S.) Rajendra Khurche	158
28	Travel and Tourism in India: Potentials, Opportunities and Challenges Rajendra Kanhu Doifode & Archana Rajendra Doifode	165
29	Geographical Study of Agriculture Land Use Pattern in Solapur District Mr. Zol Pradip Dhanaji	171
30	Development of Indian Economy Through Tourism Dr. Manisha Patil	177
31	Basic Problems in Indian Agriculture Mr. Basavaraj Patil	182
32	गव्हांकुराचे मानवी जीवनातील महत्त्व – एक चिकित्सक अभ्यास डॉ. ज्योतिराम भोरे व डॉ. सुनिल ठाकरे व प्रा. सुभाष शिंदे	184
33	बागलाण तालुक्यातील बदलत्या भूजल पातळीचा सूक्ष्म अभ्यास – नदी शेमळी गावातील भूजल पातळीचा अभ्यास प्रा. डी. के. आहिरे	187
34	बागलाण तालुक्यातील आरम नदीवरील 'फड' जलसिंचन पद्धतीचा अभ्यास डॉ. एन. एन. ढोलप व प्रा. डी. के. आहिरे	191
35	साई तालुक्यातील आंबा कृषी व्यवसायातील भविष्याचे यश भौगोलिक दृष्टीवोणातून अभ्यास श्री. अजय नांदे, श्री. शिवाजी पाटील व प्रा. विजय भामरे	194
36	चाळीसगाव तालुक्यातील जलसिंचन प्रकल्पांचा पिक पद्धतीवर होणारा परिणाम प्रा. उमेश पातोळे	198
37	नाशिक जिल्ह्यातील जलसिंचन प्रकल्पाचा अभ्यास प्रा. बाबाजी आहिरे	204
38	भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीची भूमिका प्रा. यशवंत जाधव	208
39	भारतातील कृषी क्षेत्रातील बदलांचा अभ्यास डॉ. अनिल पवार	210
40	भारतातील शेती क्षेत्राच्या समस्यांचा आढावा डॉ. डी. एन. सोनवणे	213
41	महाराष्ट्र राज्यातील कृषी पिकरचनेच्या बदलांचे अध्ययन (विशेष संदर्भ:- कळवण तालुका कालावधी २०११ ते २०१५) प्रा. रघुनाथ आंबेकर	218
42	बागलाण तालुक्यातील पाणी व्यवस्थापन – एक दृष्टीक्षेप डॉ. यु. वी. पाथरे, प्रा. लक्ष्मण सूर्यवंशी	221
43	नाशिक जिल्ह्यातील बागलाण तालुक्यातील पर्यटन स्थळांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास प्रा. उमेश पातोळे	224

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी राखून ठेवले आहेत. प्रकाशक, संपादक यांच्या लेखी पूर्वपरवानगी शिवाय यातील लेखांचे पुनर्प्रकाशन करता येणार नाही. या विशेषांकातील लेखांतून/संशोधन निबंधांतून व्यक्त झालेली मते ही त्या संबंधित लेखाच्या लेखकांची वैयक्तिक मते आहेत, त्यांच्याशी संपादक, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. लेखांच्या मूळ स्वामित्व हक्काविषयीची (कॉपी राईट्स संदर्भातील) सर्वस्वी जबाबदारी संबंधित लेखकांची आहे.

नाशिक जिल्ह्यातील जलसिंचन प्रकल्पाचा अभ्यास

प्रा.बाबाजी मोतीराम आहिरे

कला व वाणिज्यमहाविद्यालय सोयगाव
भूगोल विभाग

प्रस्तावना :

मानवी जीवनामध्ये पाण्याला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे .पृथ्वीला जल ग्रह असे म्हणतात . कारण पृथ्वीवर ऋतू : पाणी व हवामान : फक्त भूभाग आहे जर ऋतू : पाणी असले तरी त्याचे विभाजन विषम स्वरूपाचे आहेत . एखाद्या देशाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासात बहुमूल्य योगदान पाणीच देते. म्हणून आज पाण्याचे राजकारण राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर चालू आहे .भारतात पर्जन्य लहरी स्वरूपाचा आहे .त्यामुळे भारतीय शेतीला 'मान्सूनच्या पाण्यावर खेळला जाणारा जुगार 'असे म्हणतात . भारतात वेगवेगळे पर्जन्याची विभाग आपणास पाहावयास मिळतात. भारताची भूपृष्ठरचना ही पर्वतीय पठारी ,मैदानी स्वरूपाची दिसून येते. हिमालयातून उगम पावणाऱ्या नद्या वागही महिने दुथडी भरून वाहत असतात. त्यांनी वाहून आणलेल्या गाळाच्या जमिनी सुपीक असल्या कारणास्तव तिथे शेती व्यवसाय विकसित झालेला आहे. तर पठारी प्रदेशात अनेक नद्या वाहत असतात. परंतु त्या हंगामी स्वरूपाच्या आहे .पावसाळ्यात दूथडी वाहतात .परंतु उन्हाळ्यामध्ये त्या कोरडच असतात. ही विषमता आपणास पाहावयास मिळते. तसेच कोकणातील नद्यामधील पाणी हे अरबी समुद्रात वाहून जाते. त्यामुळे काही तुटीचे खोरे आहे. नाशिक जिल्हा महाराष्ट्रातील एक शेती किंवा कृषिप्रधान भाग म्हणून ओळखला जातो. परंतु दिवसेंदिवस या जिल्ह्याचे अवर्षणग्रस्त भाग म्हणून नाव प्रसिद्ध येत आहे. कारण शेतकऱ्यांच्या आत्महत्याच्या आकडेवारीवरून दिसून येते . येथील जमिनी दुष्काळामुळे दिवसेंदिवस पडीक आहे. याचे कारण म्हणजे जलसिंचन. वाहणाऱ्या नद्यांच्या पाण्याचे नियोजन व्यवस्थित होत असेल तर त्या भागाचा विकास होत असतो. म्हणून पाण्याचे नियोजन कसे करावे यासंदर्भात सरकारने अनेक समितीची स्थापना केली आहे. नाशिक जिल्ह्यामध्ये उगम पावणाऱ्या नद्यांवर अनेक मोठे, लहान प्रकल्प उभारले असून लोकसंख्येच्या प्रमाणात पाणी अपुरे पडत असते. म्हणून या नद्यांवर काही छोटी-मोठी प्रकल्प उभारण्यात यावी.

उद्दिष्टे

१. नाशिक जिल्ह्यातील जलसिंचन प्रकल्पांचा अभ्यास करणे.
२. नाशिक जिल्ह्यातील भूमी उपयोजनाचा अभ्यास करणे.
३. नाशिक जिल्ह्यातील ओलितचे क्षेत्राचा अभ्यास करणे.

नाशिक जिल्ह्यातील जल सिंचन प्रकल्पांची सद्यस्थिती / आकृतिबंध

नाशिक जिल्ह्यातील जलसिंचन प्रकल्पांचे सद्यस्थिती पाहता मोठे प्रकल्प १३ व मध्यम प्रकल्प ०८ आहे .लघुसिंचन प्रकल्प राज्य शासनाच्या अखत्यारीत असलेले ६६ ,स्थानिक प्रशासन आंतर्गत ऋतू प्रकल्प आहे . सिंचन प्रकल्पांतर्गत पाझर तलावांची संख्या ८६४, कोल्हापूर बंधारे ६२४ ,भुयारी साठवण बंधारे १०८० आहे. नाशिक जिल्ह्यातील सिंचन प्रकल्पांची सद्यस्थिती खालील तक्त्यावरून अधिक स्पष्ट होते. नाशिक जिल्ह्यातील सिंचनाच्या व पाणी उपसा करण्याच्या सोयी संकलीत तक्ता पुढीलप्रमाणे

जिल्हा : - नाशिक

अ. न.	तालुका	सिंचनाच्या सोयी (सख्या)								रूबी पप		
		मोठे प्रकल्प	मध्यम प्रकल्प	लघुसिंचन प्रकल्प		पाझर तलाव	कोल्हापूर बंधारा	नरारी साठवण बंधारा	उपसा जलसिंचन योजना	सिंचन विहिरी	डिझेल पप	विद्युत पप
				राज्य	स्थानिक							
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
१	सुरगाणा	०	०	४	५८	४८	१६	०	०	२९९	०	०
२	कळवण	२	०	८	८३	८५	२८	०	०	९२१२	२१	८९२७
३	देवळा	०	०	३	५	१२	२१	०	०	१०२१	०	०
४	बागलाण	०	२	५	१०८	१०६	७३	०	०	२२६९१	४२७	१६६२५
५	मालेगाव	०	०	७	१५७	१५७	६७	२१८	०	१३९४८	१६१८	६०७८
६	नांदगाव	१	२	८	४४	७४	६१	११८	०	७७९५	२२३७	१४७०
७	चांदवड	१	०	४	४५	७९	८७	२२६	०	८९३२	९२	८३३१
८	दिंडोरी	६	१	१०	३८	४१	५९	०	०	१६६८४	३९४	१२९८१
९	पेठ	०	०	१४	३०	३५	१०	०	०	४२५	३५	०

संदर्भ: नाशिक जिल्हा आर्थिक सामाजिक समालोचन २०१७

नाशिक जिल्हा : - भूमी उपयोजन

नाशिक जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ १५५३० चौ. कि.मी. असून लोकसंख्या ६१०७१८४ इतकी आहे लोकसंख्येची घनता ३३० ,पर्जन्यमान २६०० मिलिमीटर(१००इंच) आहे. देशातील सर्वात पहिले व मोठे मातीचे धरण गंगापूर आहे. महाराष्ट्रातील शेती आणि औद्योगिक केंद्रांपैकी नाशिक एक महत्त्वाचे केंद्र आहे.

जिल्ह्यातील भूमी उपयोजनाचा संकलित तक्ता पुढीलप्रमाणे

अ.न	तालुके	लोकसंख्या (२०११)	क्षेत्रफळ (चौ.कि. मी)	जंगले (हे.)	शेत जमीन		शेती अयोग्य जमीन(हे)	इतर
					सिंचित(हे)	कोरड(हे)		
१	सटाणा	३७४४३५	१४७७.८३	४१६१८.६	११८०८.४	७३०४७.०	१६४०१.५	४६०७.३
२	सुरगाणा	१७५८१६	८४५.६५	४५६२६.३	१५६.४	३३८२३.७	४७२६.३	२२६.३
३	मालेगाव	६५५५६४	१८२५.१३	३४२६१.७	१०३५७.४	१०६८६.८	१६५८७.६	८४४१.३
४	देवळा	१४४५२२	५६८.००	७८०६.०	२६१७.०	३०६६६.०	१०१८०.०	५१६५.०
५	पेठ	११६८३५	५६०.६०	२६७१८.१	४६३.७	१५७१७.६	५७७०.६	७३८६.७
६	दिंडोरी	३१५७०६	१३४२.१६	१६४८३.७	५२४३.३	८१७५१.४	१६५२२.१	११२१८.६
७	चांदवड	२३५८४६	६५८.७५	८७०४.४	८२३८.८	६००५६.०	११८७१.४	७००६.४
८	नांदगाव	२८८८४८	१०८६.८२	२५६५१.६	३२६१.०	६२७५१.७	८०६३.४	८६२३.६
९	नाशिक	१७५५४६१	८१०.५७	१३६६०.२	३४८८.३	४३१४८.८	८५३१.१	११८६८.७

90	निफाड	४६३२५१	१०५३.६५	१६७६.१	३४५६.८७	४७५२३.७	१४२६८.६	७०२७.७
99	येवला	२७११४६	१०६४.४७	१११४६.०	५२५६.०	६५८६३.४	१२१०६.१	१२०७५.४
92	इगतपुरी	२५३५१३	८४६.३२	१६६३१.२	४५३.८	५८६२४.७	७८८७.८	१०३४.५
93	सिन्नर	३४६३६०	१३५२.६१	१४७३६.६	१२०४६.६	८४६७२.०	१७३३४.६	६१६७.६
94	कळवण	२०८३६२	८५६.७१	३२०२८.१	२६५३.६	४३४३३.४	५४१३.१	२४४२.८
9५	त्र्यंबकेश्वर	१६८४२३	८७४.०७	३३६६.८०	८३०.०	३७०२५.०	८४६५.०	७४८२.०
एकूण	६१०७१८४	१५५३०	३३४३५३.६	१०१७४१.३	८४८३०२.३	१६७१६२.७	१०१४४०.१	

महाराष्ट्रात नाशिक जिल्हा क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने दोन नंबरचा जिल्हा आहे.त्याचे क्षेत्रफ १५५३० चौरस किमी आहे .त्यापैकी शेतीचे क्षेत्र ६५००४३.६ असून ३३४३५३.६ हे. जंगल इतके आहे .तसेच शेतीचे सिंचित क्षेत्र घञ्चक्रांघ.३ इतके आहे. तर या जिल्हयाचा वराचसा भाग अवर्षण ग्रस्त असल्याने तेथे शेती कोरडवाहू केली जाते .कोरडवाहू जमीनचे एकूण क्षेत्र आहे.क्षेत्रफळाच्या ८४८३०२.३ हेक्टर क्षेत्र अजूनही शेती योग्य मानले जात आहे.या पैकी वराचसा भूभाग शेतीसाठी वापरण्यात येऊ शकतो. तसेच सरकारने प्रयत्न करा पाहिजे . तसेच इतर क्षेत्रांमध्ये १०१४४०.१ इतके हेक्टर क्षेत्र हे वाकी आहे. म्हणजेच वरील आकडे वरून असे दिसते की नाशिक जिल्ह्याचा वराचसा भाग हा अजूनही कोरडा तसेच शेतीयोग्य ,डोंगराळ ,दर्याखोऱ्यांचा आढळून येत आहे .म्हणून या ठिकाणी सरकारने ही जमीन कशी वापरतील याचा प्रयत्न करावयास पाहिजे .

नाशिक जिल्हा : - विविध साधनांच्याखाली ओलिताचे क्षेत्र

अ.न.	तालुका	ओलिता खालील क्षेत्र		ओलिताखालील निव्वळ क्षेत्र (३+४)	ओलिताखालील स्थूल क्षेत्र	एकूण लागवडी खालील स्थूल क्षेत्र	ओलिताखालील स्थूल क्षेत्रांची लागवडी खालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी
		पृष्ठभागीय	विहिरी				
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
१	सुरगाणा	०	२१८	२१८	२१८	३०२५४	०.७२
२	कळवण	१४५	६३८७	६५३२	६५३२	४७६१७	१३.६३
३	चेवळा	०	०	०	०	३५७०७	०.००
४	बागलाण	०	१२२०२	१२२०२	१२२०२	७४८०१	१६.३१
५	मालेगाव	११०	८६३५	६०४५	६०४५	६३१६१	६.७१
६	नांदगाव	४५	७७६५	७८४०	७८४०	१३२८१	५.६०३
७	चांदवड	३८०१	५४१७१	५७९७२	५७९७२	५५१६०	१०.५
८	दिंडोरी	०	०	०	०	४६४५६	०.००
९	पेठ	०	०	०	०	२१०४०	०.००
१०	रुछ।डम्ह	०	०	०	०	२७३६४	०.००
११	नाशिक	१३४६६	१३४५०	२६९४६	२६९४६	३८८५७	६८.३५
१२	इगतपुरी	०	०	०	०	१४६१८	०.००
१३	सिन्नर	४५	०	४५	४५	७४७८६	०.०६
१४	निफाड	७५४६	३५८३१	४३३७७	४३३७७	८२१७०	५२.७६
१५	येवला	०	१२६८६	१२६८६	१२६८६	८५६०७	१४.८२
एकूण	२५१६१	१५१६७५	१७६८६६	१७६८६६	७४४५४२	२३.७६	

संदर्भ : - नाशिक जिल्हा आर्थिक सामाजिक समालोचन २०१७

निष्कर्ष :-

नाशिक जिल्ह्यामध्ये जलसिंचित प्रकल्पांचे प्रमाण कमी आहे. ह्या प्रकल्पांचे प्रमाण कमी असल्या कारणानेच सिंचित जमिनीचे प्रमाण कमी आहे.

शिफारशी :-

१. नवीन जलसिंचन प्रकल्पांना शासन स्तरावर मान्यता द्यावी.
२. वनराई बंधार्यांची निर्मिती व्हावी
३. जास्तीत जास्त जमीन ओलिताखाली आणण्यासाठी शासनस्तरावर प्रयत्न करावेत

समारोप :-

नाशिक जिल्हा हा महाराष्ट्रातील औद्योगिक केंद्रांपैकी एक आहे. मुंबई-पुणे नंतर नाशिक मध्ये औद्योगिकीकरण झालेले आहे. तसेच महाराष्ट्राच्या उत्तर भागातील एक महत्त्वाचे शहर म्हणून उदयास आहे. सह्याद्रीच्या पठारावर वसलेले भारताचे एक पौराणिक शहर नापाव्हॅली म्हणून आता नाशिक परिसर नव्याने प्रसिद्धीस येत आहे. सह्याद्री पर्वतरांगांकडून अनेक नद्या वाहत असतात. त्यामुळे हा भाग सुपीक झालेला आहे परंतु पाण्याचे व्यवस्थित नियोजन नसल्याने उन्हाळ्यामध्ये भीषण दुष्काळाला सामोरे जावे लागते. देशातील सर्वात मोठे मातीचे धरण गंगापूर हे आहे. तसेच गोदावरी ही दक्षिण गंगा म्हणून प्रसिद्ध असून गिरणा, आरम, कश्यपी, दमणगंगा, मोसम इत्यादी नद्या या भागातून वाहत असतात. तरीसुद्धा हा भाग अवर्षण ग्रस्त आहे. या नद्यांवर नवीन प्रकल्पांची निर्मिती केल्यास वरेचसे प्रश्न मिटू शकतात. याकडे शासनाचे दुर्लक्ष असून त्याच्यावर नियोजन केल्यास या भूप्रदेशाचे उर्वरित जमीन होऊ शकते त्यामुळे या प्रकल्पांचा अभ्यास हा महत्त्वाचा वाटतो

संदर्भ :-

१. शासनाचे संकेतस्थळे
२. नाशिक जिल्हा आर्थिक सामाजिक समालोचन
३. लघु पाटबंधारे विभाग नाशिक मालेगाव
४. कृषी भूगोल — डॉ. विठ्ठल घारपुरे
५. महाराष्ट्राचा भूगोल — ए. वी. सवदी

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 183 (B)- Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal

ISSN :
2348-7143
April-2019

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

April-2019 Special Issue - 183 (B)

Multidisciplinary Issue

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ❖ **Mr. Tufail Ahmed Shaikh**- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia.**
- ❖ **Dr. Anil Dongre** - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ **Dr. Shailendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] **India**
- ❖ **Dr. Dilip Pawar** - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik.
- ❖ **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon.
- ❖ **Prof. Vinay Madgaonkar** - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- ❖ **Prof. Sushant Naik** - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- ❖ **Dr. G. Haresh** - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] **India**
- ❖ **Dr. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon
- ❖ **Dr. Samjay Kamble** -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ **Prof. Vijay Shirsath** - Nanasahab Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.]
- ❖ **Dr. P. K. Shewale** - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.]
- ❖ **Dr. Ganesh Patil** - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.]
- ❖ **Dr. Hitesh Brijwasi** - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.]
- ❖ **Dr. Sandip Mali** - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.]
- ❖ **Prof. Dipak Patil** - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda [M.S.]

Advisory Board -

- ❖ **Dr. Marianna kotic** - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- ❖ **Dr. M.S. Pagare** - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ **Dr. R. P. Singh** -HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] **India**
- ❖ **Dr. S. M. Tatkodkar** - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- ❖ **Dr. Pruthwiraj Taur** - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- ❖ **Dr. N. V. Jayaraman** - Director at SNS group of Technical Institutions, **Coimbatore**
- ❖ **Dr. Bajarang Korde** - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- ❖ **Dr. Leena Pandhare** - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- ❖ **Dr. B. V. Game** - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- ❖ **Dr. J. S. More** - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopergaon
- ❖ **Dr. S. B. Bhambar**, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ **Dr. Uttam V. Nile** - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- ❖ **Dr. K.T. Khairnar**- BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- ❖ **Dr. Vandana Chaudhari** KCE's College of Education, Jalgaon
- ❖ **Dr. Sayyed Zakir Ali**, HOD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- ❖ **Dr. Sanjay Dhondare** - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- ❖ **Dr. Amol Kategaonkar** - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक/लेखिका	पृष्ठ क्र.
हिंदी विभाग			
1	बालसंस्कार कार्यक्रम का व्यक्तित्व विकास पर प्रभाव का अध्ययन	डॉ.ममता भारद्वाज	06
2	पंकज सुदीर कृत उपन्यास 'अकाल में उत्सव' में किसान की कर्ज समस्या	अनिता देवी	14
3	अनामिका के काव्य में वृद्धाओ की समस्याएँ	डॉ.रेखा गाजरे , भावना बडगुजर	17
4	साहित्य में मानव संसाधन का चित्रण 'मैला आँचल में भूमी समस्या	डॉ. शशी साळुंके	24
5	डॉ. जयप्रकाश कर्दम की कहानियों में युगीन चेतना	डॉ.अनिल साळुंके	26
6	मोहन राकेश के नाटकों में मनोविज्ञान	प्रा. सूर्यकांत आमलापुरे	29
7	छत्रपती शिवाजी : भूषण का काव्य	डॉ.जयश्री वाडेकर	33
8	महाविद्यालयीन उपयोक्ताओं के लिए इंटरनेट संदर्भ सेवा की महत्ता	डॉ. वंदना जामकर	37
9	हिंदी -मुस्लिम ऐक्य का ध्रुव तारा- जायसी	डॉ. अभिमन्यू पाटील	41
10	हिंदी भाषा के अध्ययन - अध्यापन में सूचना प्रौद्योगिकी का उपयोग	डॉ. मिनल बर्वे	44
11	इद्दीसवी सदी की हिंदी कविता में किसान -संघर्ष	डॉ. नानासाहेब गेरे	48
12	देवदीनंद शुक्ल के उपन्यासों में सामाजिक यथार्थ बोध	प्रा.गंगाधर उशामवार, डॉ. एस.एल. मुनेश्वर	55
13	सूचना प्रौद्योगिकी एवं राजभाषा हिंदी	प्रीतम कुमार दास	58
14	हिंदी उपन्यासों में चित्रित राजनीतिक परिवर्तन	प्रा.संजय कांबळे	61
15	हिंदी सिनेमा और हाशिए का समाज	डॉ. रंजिता परब	65
16	लाटी पहाड का संघर्ष ७ फरवरी, १९४३	शैलेन्द्र कुमार सिंह	69
17	हिंदी काव्य साहित्य में राष्ट्रवाद	डॉ.रोगिता घुमरे	73
18	इद्दीसवी शती के 'मिस रमिया' उपन्यास में दलित स्त्री विमर्श	डॉ.सुचिता गायकवाड	77
19	आदिवासी पीड़ा की सशक्त अभिव्यक्ति : निर्मला पुतुल की कविताएँ	डॉ.कामायनी सुर्वे	81
20	स्त्री विमर्श : अवधारणा एवं स्वरूप	डॉ. संतोष पवार	86
21	विकसित छत्तीसगढ में पर्यटन विस्तार	डॉ. देवाशीष मुखर्जी, डॉ. श्वेता महाकालकर	91
22	लाल हेमब्राम परगना में राष्ट्रीयता का विकास	शैलेन्द्र कुमार सिंह	99
मराठी विभाग			
23	बदलते सामाजिक पर्यावरण आणि नाटकातील स्त्रीचित्रण	डॉ.अशोक लिंबेकर	103
24	गंगाधर गाडगीळांची प्रवासवर्णने	प्रा. प्राची जोशी	112
25	आधुनिक मराठी कवयित्रींच्या काव्यातील आंबेडकरवाद	डॉ.गोविंद रावळेकर	121
26	बोल्हापूर जिल्ह्यातील चंदिगड तालुक्यातील पर्यटन केंद्र- एक भौगोलिक अभ्यास	डॉ. एन.एस. मासाळ	129
27	भारतीय अर्थव्यवस्थेला लागलेली वीड - काळा पैसा	डॉ.बी.पी.बिरादार	138
28	वीरशैव आणि वारकी संप्रदाय : अभ्यास दिशा	डॉ.प्रभाकर कांबळे, मेघा जोशी	142
29	'खागीच्या वाटा' : एक आकलन	वसंत गावडे	146
30	महात्मा गांधी आणि स्त्री सक्षमीकरण	डॉ.विजया गेडाम	150
31	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेती विषयक विचार	डॉ.विनोद गेरे	155

नाशिक जिल्ह्यातील शेतकरी आत्महत्या-कारणे व उपाय

श्री. बाबाजी मोतीराम आहिरे
(पीएच डी संशोधक विद्यार्थी)

मो. नं. 9921148573/9511728446

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद. कडा ता. आष्टी जि. बीड. 414202

प्रा. डॉ. माधव जी. राजपंगे

(भूगोल विभाग प्रमुख संशोधन मार्गदर्शक)

आनंदराव धोंडे उर्फ. बाबाजी महाविद्यालय,

कडा ता. आष्टी जि. बीड. 414202

प्रस्तावना

भारत कृषी प्रधान देश आहे. 65% जनता शेती व्यवसायावरच अवलंबून आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीला अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. भारताला शेतीची सुमारे 4000 वर्षांची परंपरा आहे. परंतु पारंपारिक पध्दतीने शेती करणारा शेतकरी अजूनही अज्ञानामुळे मागासलेल्या पध्दतीने शेती करित असल्यामुळे भारतातील शेतीची उत्पादन क्षमता कमी आहे. आर्थिक वृद्धीचा दर, राष्ट्रीय उत्पन्नातील सेवा क्षेत्राचा वाटा, परकीय गुंतवणूक, शिंगेला पोहचलेला शेअर निर्देशांक ही सर्व आकडेवारी भारताची आर्थिक महासत्तेकडे आगेकूच दर्शविणारी आहे. तर दुसरीकडे दारिद्र्य, मनुष्यबळ, विकासातील घसरणारी क्रमवारी, वाढती बेरोजगारी, श्रीमंत गरीब यांतील दरी, सामाजिक अस्थिरता, दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगणाऱ्यांची संख्या, बालमृत्यू प्रमाण, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या अशा अनेक समस्या अस्तित्वात आहेत. प्राचीन काळीही कृषी व्यवसायावर अनेक संकटे आल्याचा इतिहास आहे. परंतु आजचा इतका निराशाने ग्रासलेला शेतकरी कधीही नव्हता. भारतातील प्रगत राज्य म्हणून महाराष्ट्र व या राज्यातील प्रगत जिल्हा म्हणून नाशिक जिल्ह्याची प्रतिमा आहे. परंतु सध्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांमुळे त्यास गालबोट लागला आहे.

उद्दिष्टे

- 1] शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांच्या सदयस्थितीचा आढावा घेणे.
- 2] शेतकऱ्यांच्या आत्महत्याची कारणे शोधणे.
- 3] शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांवर विविध उपाय योजना करणे.

संशोधन पध्दती

प्रस्तूत शोध निबंध तयार करण्यासाठी द्वितीय श्रोताचा आधार घेण्यात आला आहे

शेतकरी आत्महत्येचा आढावा/आकृतीबंध

जेव्हा एखादी कमकुवत मनाची व्यक्ती आर्थिक, सामाजिक व राजकीय कारणातून निर्माण झालेल्या नैराश्यामुळे आपल्या जीवनाची अकाली यात्रा संपविते तेव्हा त्याला आपण आत्महत्या म्हणतो. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या हा प्रश्न भारतापूरता मर्यादित नसून कॅनकून परिषदेत 'ली' या कोरियन शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येमुळे जागतिकीकरणास सुरुवात झाली. तर भारतात 1986 मध्ये आंध्रप्रदेशात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येस सुरुवात झाली. भारतात महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, केरळ, कर्नाटक तसेच पंजाब, हरियाणा सारख्या कृषीप्रधान राज्यांमध्ये आत्महत्येचे प्रमाण जास्त आहे. आजपर्यंत भारतात 2 ते 3 लाख शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केली आहे. आज मितीस दिवसाला 2 ते 3 शेतकरी आत्महत्या करित आहे. जागतिकीकरणच्या वारुवर आरुढ झालेला. कृषीप्रधान भारत देश आणि या कृषीप्रधान देशाचा कणा बळीराजा, सर्वाना अन्न देणारा, जगाचा पोशिंदा अशी कितीतरी उपाधीनी गौरविला जाणारा हा भारतीय शेतकरी बहुसंख्येने आत्महत्या करतो. नाशिक जिल्हा महाराष्ट्रात कधी काळी

61	परिवर्तनशील विचारवंत डॉ. गोविंद गारे	श्री संदीप चपटे	296
62	लोकशाही प्रक्रियेत राजकीय नेतृत्वाचे विकासातील योगदान : विशेष संदर्भ जालना जिल्ह्यातील विधानसभा सदस्य (सन २००४ ते २०१४)	सचिन शेवतेकर डॉ. शरद कुलकर्णी	300
63	महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता व समायोजन यांच्यातील सहसंबंधचा अभ्यास	डॉ.एस.एस.शिंदे	305
64	भाषा आणि भाषाशास्त्र अध्यापनाचे नव क्षितिज	डॉ.संजय बाविस्कर	309
65	असहकार आंदोलन स्थगित करण्यामागे महात्मा गांधींची भूमिका	सौ.प्रियंका जाधव	314
66	आदिवासींच्या शोषणाची कविता	डॉ.अंजली मस्करेन्हुस	319
67	नाशिक जिल्ह्यातील शेतकरी आत्महत्या-कारणे व उपाय	श्री. बाबाजी आहिरे आणि डॉ.माधव राजपंगे	324
68	मैदानी खेळामुळे मेंदूच्या कार्यक्षमतेत होणारी वाढ	प्रा.नाजुकराव बनकर	328
69	जिल्हा परिषदेच्या मुख्य कार्यकारी अधिकारी- यांच्या भूमिकेचे विश्लेषणात्मक अध्ययन	विशाल भेदुरकर	331
70	ज्ञान, संघर्षाची कहाणी : 'वाट तुडवताना'- उत्तम कावळे	विनोद भालेराव	338
71	भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेती विषयक विचार	डॉ. राजू शिंदे	343
73	महाराष्ट्रातील शेती : समस्या	डॉ. ए . आय. खान आणि अंबादास आरगडे	347
74	वीरगळ : एक ऐतिहासिक साधन	डॉ. संजय वाघमारे	353
75	आदिवासी लोकांसाठी आविष्कृत होणारी दिवाळी	डॉ.मंदा नांदुरकर	360
76	महाराष्ट्राच्या प्रमुख प्रभावी लोककलांचा तौलनिक अभ्यास	भारती रोनवणे-निळे	365
77	विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या	डॉ जगन्नाथ ढाकणे	373
78	महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांची सामाजिक बुद्धिमत्ता व आत्मविश्वास यांच्यातील सहसंबंधचा अभ्यास	डॉ.एस.एस.शिंदे	378
79	जागृतीकरणामुळे भारतीय शेती व शेतकऱ्यांच्या समस्या आणि राज्याची भूमिका	डॉ. राजू शिंदे	382
80	दलित कथा : एक आकलन	डॉ. भाऊसाहेब गमे	386

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

औद्योगिक क्षेत्रात पहिल्या क्रमांकाचा जिल्हा, पण आज मात्र हा जिल्हा शेतकरी आत्महत्यामध्ये पहिला क्रमांक घेऊ पाहत आहे. ही नाशिक जिल्ह्याची ओळख नक्कीच भूषणावह नाही.

भारतात सन 2014 ते 2016 या कालखंडात खालील तीन राज्यात झालेल्या शेतकरी आत्महत्या.

वर्षे	महाराष्ट्र	मध्यप्रदेश	कर्नाटक
2014	1981	826	122
2015	3228	1290	1478
2016	3052	1982	848

वरील आकडेवारीवरून असून दिसून येते की, महाराष्ट्रात शेतकरी आत्महत्येचे प्रमाण जास्त दिसून येते. मागील 05 वर्षांच्या कालखंडात महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांनी केलेल्या आत्महत्येची आकडेवारी पुढीलप्रमाणे.

2014	1991
2015	3228
2016	3052
2017	2971
2018	2761

[दैं. लोकसत्ता. 25 जाने. 2019]

वरील आकडेवारी वरून असे लक्षात येते की महाराष्ट्रात 2015-2016 या वर्षात शेतकऱ्यांनी मोठ्या प्रमाणात आत्महत्या केल्याचे दिसून येते.

नाशिक जिल्ह्यातील शेतकरी आत्महत्येची आकडेवारी पुढील प्रमाणे.

2010	30
2011	34
2012	15
2013	16
2014	42
2015	85
2016	87
2017	104
2018	108

[दैं. दिव्यमराठी. 14 सप्टें. 2018]

सदर आकडेवारी वरून असे दिसून येते की सन 2014 पासून नाशिक जिल्ह्यात शेतकरी आत्महत्येचे प्रमाण वाढले आहे.

2018 नाशिक जिल्हा तालुका निहाय आत्महत्या

1	नाशिक	05
2	बागलाण	20
3	चांदवड	03
4	सिन्नर	08
5	देवळा	04
6	दिंडोरी	16
7	इगतपूरी	01

8	कळवण	01
9	मालेगाव	17
10	नांदगाव	11
11	निफाड	15
12	त्र्यंबकेश्वर	04
13	येवला	03
	एकूण	108

वरील आकडेवारी वरून असे लक्षात येते की, 2011 मध्ये बागलाण, दिंडोरी, मालेगाव, निफाड या तालुक्यामध्ये शेतकरी आत्महत्या जास्त प्रमाणात झाल्याचे दिसून येते.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची कारणे

देशातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांना समाजव्यवस्था, अर्थव्यवस्था व संरचानात्मक बदल या अनुषंगाने आत्महत्यांची कारणमिमांसा पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

अ) आर्थिक कारणे - शेतकरी आत्महत्या करण्यास आर्थिक घटक हे सुध्दा एक कारण होवू शकते.

1. शेतकऱ्यांच्या डोक्यावर बँक व सावकारी कर्जाचा असह्य भार असल्यामुळे शेतकरी आत्महत्या करतात.
2. सध्या शेतीतून उत्पादन करण्यासाठी उत्पादन खर्चात भरमसाठ वाढ झाली असल्यामुळे उत्पादन खर्चापोटी शेतकरी आत्महत्या करतात.
3. निकृष्ट व बनावटी बियाणाच्या फासांमुळे शेतकरी आत्महत्या करतात.
4. कर्जाचा विनियोग शेतकरी सुव्यवस्थीत करत नसल्यामुळे शेतकरी आत्महत्या करतात.
5. शेतकरी शेती बरोबर पुरक व्यवसाय बाळगत नसल्यामुळे शेती नुकसानापोटी शेतकरी आत्महत्या करतात.
6. सततचा दुष्काळ व नापिकीला कंटाळून शेतकरी आत्महत्या करतात.

ब) शासकीय/सरकारी धोरणे - शेतकरी आत्महत्या करण्यास शासकीय/ सरकारी धोरणे हे सुध्दा एक कारण होवू शकते.

1. सरकारचे कृषीविषयक धोरण ठाम नसल्यामुळे त्याला कंटाळून आत्महत्या करतात.
2. जागतिक बाजारपेठेत शेतकरी अपयशी ठरतो व खर्चात जातो म्हणून अपयशात खचून शेतकरी आत्महत्या करतात.
3. सरकारचे शेती क्षेत्रातही अल्प गुंतवणूकीच्या धोरणामुळे शेतकरी आत्महत्या करतात.
4. बँका व सरकारी संस्थेचे धोरण शेती व्यवसायात पुरक नाही कर्ज पुरवठा दुसरा नसल्यामुळे शेतकरी आत्महत्या करतात.
5. जलसिंचनाच्या वाढता अनुशेषामुळे शेतकरी आत्महत्या करतात.

क) सामाजिक कारणे - शेतकरी आत्महत्या करण्यास सामाजिक घटक हे सुध्दा एक कारण होवू शकते.

1. वाढत्या स्पर्धेमुळे समाज व्यवस्था ही बदलत चाललेली आहे. शेतकरी समाजव्यवस्थेतून बाहेर फेकला गेला. त्यामुळे शेतकरी आत्महत्या करतात.
2. तरपरागत व रुढीबध्द समाजव्यवस्था असल्यामुळे शेतकरी त्यात बदल करू पाहत नाही त्यामुळे शेतकरी आत्महत्या करतात.
3. समाजात संवदेनशिलतेचा अभाव असल्यामुळे गरीब शेतकरी आत्महत्या करतो.

4. नवीन ध्येय धोरणे स्विकारण्यास शेतकऱ्यांची मानसिकता नसल्यामुळे शेतकरी आत्महत्या करतात.
ड] **वैयक्तिक कारणे** - शेतकरी आत्महत्या करण्यास पुढील वैयक्तिक घटक सुध्दा कारणीभूत होऊ शकतात.
यामध्ये आजरपण, नशा, सट्टा, भांडणे या वैयक्तिक कारणामुळे शेतकरी आत्महत्या करीत असतात.

आत्महत्या रोखण्यावर उपाय योजना

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी प्रामुख्याने दोन प्रकारच्या उपाय योजना आखता येतात.

अ] अल्पकालीन /तात्पुरती उपाय योजना

- 1] मानसिक स्थितीत बदल करून कर्जाची पूर्ण रचना करून व्याजाचा वाढता बोझा कमी करावा.
- 2] पुन्हा पेरणीसाठी लागणारी बी बियाणे, किटक नाशके व वीज पुरवठा मुक्त करावा
- 3] शेतमालास हमी भाव देवून पीक खरेदी सरकारने करावी.
- 4] दुष्काळग्रस्त भागास पॅकेज जाहीर करून मदत करावी.
- 5] आत्महत्याग्रस्त कुटुंबाचे पूर्ण वसन होण्याच्या दृष्टीने त्याच्या उपाययोजनांना प्राधान्य द्यावे.

ब] कायमस्वरूपी / दीर्घ कालीन उपाय योजना

1. आत्महत्याग्रस्त भागात जलसिंचनाच्या सुविधा वाढविणे गरजेचे आहे.
2. शेती क्षेत्रातील गुंतवणुकीबाबत मोठे बदल करावेत. केंद्रीय अंदाजपत्रकात 3 ते 4 % इतकी तरतूद करावी.
3. बँका व वित्त संस्थांच्या कार्यपध्दतीत बदल करावेत. सरकारी बँका व वित्तसंस्थांच्या कर्जपूरवठ्यातील दोष दूर करावेत.
4. पीक रचनेत बदल करून कमी पाण्यावर येणाऱ्या पिकांचे उत्पादन घेण्यास प्रोत्साहन करावे.
5. शेती पुरक व्यवसायास प्राधान्य द्यावे. त्यात दुग्धव्यवसाय, कुक्कूटपालन, वराहपालन, इमूपालन, शेळ्यामंढ्याचे पालन रेशीम उत्पादन आणि अन्न प्रक्रिया उद्योगांना चालना द्यावी.
6. रासायनिक शेती ऐवजी सेंद्रिय शेतीस प्रथम प्राधान्य द्यावे.
7. 'पीक विमा योजना' मर्यादित पिकांऐवजी सर्व पिकांसाठी लागू करावेत.

सारांश/ समारोप

शेती व्यवसाय देशाचा आर्थिक कणा आहे. त्याचा उत्पादक शेतकरी आहे. हाच उत्पादक एका विचित्र दृष्टिक्रात सापडलेला आहे. हा उत्पादक आत्महत्या करीत असेल तर मग देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे काय? देश आर्थिक महासत्ता बनू पाहतो आहे. पण त्याचा कणा जर आत्महत्या करत असेल तर मग देशाचे काय जर त्याला वाचवायचे असेल तर त्याला संरक्षण दिले पाहिजे. गावातील तळागळातील शेतकऱ्याला सोबत घेऊन आर्थिक क्रांती होणे गरजेचे आहे. आत्महत्येच्या विचारापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करावा. सरकारी उपाय योजना, आर्थिक पॅकेज किंवा कर्जमाफी या तात्पुरत्या उपाययोजनांमुळे शेतकऱ्यास स्वावलंबन प्राप्त होईल परंतु दीर्घकालीन उपाययोजनांवर जास्तीत जास्त भर देण्याची गरज आहे. शेतकरी शेती केंद्रस्थानी ठेवून आपुलकीच्या भावनांनी नियोजन केल्यास आत्महत्या रोखता येतील.

संदर्भसूची

1. सदय कालीन घडामोडी आणि भूगोल - प्रा. ए. एच. चौधरी, पी. पी. एन. साळवे, प्रा. आर. एच. चौधरी, प्रा. एस. एस. कदम, प्रा. व्ही. सी. इथापे (अथर्व प्रकाशन)
2. कृषी भूगोल - डॉ. कुंभारे अ. रा. (पायल पब्लिकेशन पुणे, दि. 29/08/2004)
3. सामाजिक आणि सांस्कृतिक भूगोल - डॉ. विठ्ठल धारपूरे (पिंपळापूरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर)
4. विविध वृत्तपत्रे
5. शासनाची विविध संकेतस्थळे

मराठा समाज :

साहित्य, संस्कृती, इतिहास आणि राजकारण

संपादक मंडळ

अतिथी संपादक :

प्राचार्या डॉ.सौ.एस.एस.घुमरे

मराठा विद्या प्रसारक समाज नाशिक

कर्मवीर काकासाहेब वाघ कला, विज्ञान आणि वाणिज्य

महाविद्यालय, पिंपळगाव बसवंत, ता. निफाड, जि. नाशिक

कार्यकारी संपादक :

डॉ. शंकर बोन्हाडे

प्रा. ज्ञानोबा ढगे

प्रा. नारायण शिंदे

मुख्य संपादक : डॉ. धनराज धनगर

This Journal is indexed in :

- UGC Approved Journal List No. 40705 & 44117
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

Impact Factor - 3.452

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2018

SPECIAL ISSUE-XLVII

मराठा समाज : साहित्य, संस्कृती, इतिहास आणि राजकारण

संपादक मंडळ

अतिथी संपादक

प्राचार्या डॉ. सौ. एस.एस. घुमरे

मराठा विद्या प्रसारक समाज, नाशिक

कर्मवीर काकासाहेब वाघ कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय,

पिंपळगाव बसवंत, ता. निफाड, जि. नाशिक

कार्यकारी संपादक

डॉ. शंकर बोन्हाडे

प्रा. ज्ञानोबा ढगे

प्रा. नारायण शिंदे

मुख्य संपादक

डॉ. धनराज धनगर

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

INDEX

Sr. No.	Title of the paper	Authors' Name	Page No.
1	A study of Marathi(culture) and Immigrant Female Protagonist from select Novels of Shashi Deshpande and Bharti Mukherjee	- Prof. Sunita Borde	07
2	Identity Crisis of Maratha Community in early 20th Century	- Prof. K. L. Shinde	10
3	Maratha Community and Politics in Maharashtra	- Prof. Raviraj A.Vatne	14
4	Reflection of Maratha Culture in Literature, Films and Media	- Prof. Wagh Santosh R	18
5	महाराष्ट्र के क्रांति मोर्चाओं की दिशाएँ	प्रा. राजेंद्र व्ही. जाधव	20
6	ड.शिवाजी महाराज के शासन काल में कवि भूपण का योगदान	- प्रा. पोपट बिरारी	22
7	हिंदी साहित्य में महाराष्ट्र और मराठा समाज का चित्रण	- प्रा. सरला तुपे	27
8	ड.शिवाजी महाराज के शासन काल में कवि भूपण का योगदान	- प्रा. युवराज गातवे	30
9	भूपण के काव्य में राष्ट्रीय चेतना	- सूर्यकांत चोरघडे	32
10	बहुजन चळवळीत मराठा समाजाचे योगदान	- प्रा. पी. डी. गोणारकर	35
11	मराठी साहित्यातील मराठा समाजाचे चित्रण	- डॉ. शंकर बो-हाडे	42
12	मराठा समाज आणि मराठी साहित्य	- प्रा. निलेश आहेर	46
13	मराठी साहित्य आणि चित्रपटातील मराठा समाजाच्या राजकीय प्रतिमेचे विद्वुपीकरण	- प्रा. कैलास सलादे	50
14	मराठा समाजातील स्त्रियांची सामाजिक व राजकीय स्थिती	- डॉ.सुवर्णा गुडगे -बेनके	53
15	मराठा समाजातील कर्तव्यगार स्त्रियांची कामगिरी	- प्रा. सारिका गायकवाड	56
16	मराठा समाज आणि महाराष्ट्रातील जात आरक्षणाचे राजकारण	- डॉ. काकासाहेब पोकळे व अरुण काळे	62
17	कृष्णी मराठा आणि तीन कविता	- इद्रीस मोमीन	71
18	महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे राजकीय विचार आणि कार्य	- प्रा. डी. टी. ढगे	75
19	महाराष्ट्रातील मराठा स्त्रियांचा राजकारणातील सहभाग	- प्रा. गणेश लिंगोळे	79
20	महाराष्ट्राच्या बहुपक्षीय राजकारणात मराठा समाजाची भूमिका	- प्रा. आर. डी. आगवाने व प्रा. व्ही. डी. कापडी	82
21	मराठा समाज आरक्षण : इतर मागासवर्गीय (OBC) राजकारणाचा पंचप्रसंग	- अमोल तळणकर	88
22	बडोदे संस्थानातील ग्रंथालय चळवळ	- प्रा. श्रीमती पंकजा अहिरे	90

बहुजन चळवळीत मराठा समाजाचे योगदान

प्रा.पी.डी.गोणारकर

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

कला व वाणिज्य महाविद्यालय सोयगाव

मराठा समाज हा बहुजन चळवळीचा वाहक आहे की प्रतिगामी शक्तीचे शस्त्र आहे? याचे उत्तर वस्तुनिष्ठ पद्धतीने हो किंवा नाही मध्ये देता येणार नाही. इतिहासामध्ये मराठा समाजातील व्यक्तीने बहुजन चळवळीचा वाहक व नेतृत्वाची भूमिका वजावल्याचे दाखले जसे सापडतात तसेच प्रतिगामीच्या कट-कारस्थानाला बळी पडून बहुजनाच्याच विरोधात या समाजातील तरुणाचा शस्त्र म्हणून वापर केल्याचे पुरावे सापडतात. बहुजन चळवळीत मराठा समाजाचे योगदान हे स्पष्ट करण्यासाठी आपणास 'जात', 'मराठा समाज' व 'बहुजन चळवळ' यांचा उलघडा करावा लागेल. प्रस्तुत लेखात 'जात', 'मराठा समाज' व बहुजन चळवळीत मराठा व मराठेतर जातींना जोडून बहुजन चळवळीचा आदर्श ठेवणाऱ्या शिवाजी महाराज, जोतीराव फुले, लोकराजा शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्याचा यात समावेश केला आहे.

जात

अन्य देशामध्ये प्रचलित नसलेली परंतु भारतीय सामाजिक संरचनेचा पायाभूत आधार असलेला घटक म्हणजे 'जात' होय. या देशातील माणसा-माणसातील सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक सहसंबंध जातीच्या कनिष्ठ व श्रेष्ठत्वावर निर्धारित केलेले आहेत. जातीची निर्मिती कोणी व कधी केली याचे निश्चित नाव व कालखंड सांगता येत नाही. जातीचे निर्मिती ब्राम्हण आहेत हे निश्चित आहे. जातीच्या निर्मितीचा हेतु व प्रारूप समजून घेतल्याशिवाय भारतातील शोषण व्यवस्था समजणे शक्य नाही. डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या चळवळीला मूर्त रूप देण्यापूर्वी जातीचा सूक्ष्मपणे अभ्यास केला होता. अमिरेकेतील कोलंबिया विद्यापीठात १ मे १९१६ ला Cast in India हा शोधनिबंध सादर केला यामध्ये त्यांनी जातीची उत्पत्ती, संरचना, विकास याची शास्त्रीय पद्धतीने मांडणी केली आहे. समाज शास्त्रज्ञांच्यामते भारतात ६००० च्या जवळपास जाती-पोटजाती अस्तित्वात आहेत. जात जिवंत राहण्याचे दोन प्राणवायू आहेत. एक म्हणजे 'सजातीय विवाह' निर्वंध. दुसरा 'आंतरजातीय रोटी व्यवहार निर्वंध'. ह्या नियमाचे उल्लंघन केल्यास कठोर शिक्षांची तरतूद धर्मग्रंथात करण्यात आली होती. 'रोटी व्यवहारांचा' निर्वंध समाज सुधारकांच्या अथक परिश्रमामुळे व विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे काही प्रमाणात शिथिल झाला असला तरी 'वेटी व्यवहारांचा' नियम आजही पाळला जात आहे.

बहुजन चळवळ

बहुजन चळवळ कशासाठी? व कोणासाठी? प्रस्तुत लेखाच्या शीर्षकाच्या स्पष्टीकरणासाठी यांचे उत्तर स्पष्ट करावे लागेल. शोषक व शोषित या आधारावर मानवांचे दोन भागात विभाजन करण्यात येते. देश आणि कालपरत्वे यांचे रूप वेगवेगळे आहे. मालक-गुलाम, गोरे-नोग्रो, सरंजामदार-शेतमजूर, भांडवलदार-कामगार असे दोन वर्गात माणसांचे विभाजन झालेले आहे. सर्व अधिकार प्राप्त ब्राम्हण्य आणि अधिकारहीन बहुजन असे शोषक व शोषितांचे रूप भारतात अस्तित्वात आहे. बहुजन चळवळ कशासाठी व कोणासाठी तर याचे उत्तर गोतम बुद्धानी आपल्या भिक्खूना दिलेल्या संदेशात मिळते. गोतम बुद्धानी 'बहुजनहिताय बहुजनसुखाय' या उद्देशाने चरिका करा असा संदेश त्यांनी भिक्खूना दिला आणि चार दशकाहून आधिकचा काळ त्यांनी स्वतः ही अखंडपणे पायपीट केली. या संदर्भात प्रा. जगन्नाथ उपाध्याय यांचे पुढील मत लक्षात घेण्यासारखे आहे. "सारी

वैदिक (भौमवादी)संस्कृती का एक ही नारा था- 'वीरामहाराजाय'।...इसके विपरीत मराठा समाज 'बहुजनहिताय बहुजनसुखाय' का नारा बुलंद किया,समयान बूढ़ ने कहा कि 'वीरामहाराजाय बहुजनहिताय बहुजनसुखाय', अधिकारहीन बहुजनोंच्या मानवी अधिकार प्राप्तीसाठी,सामान्यतःसमतामूलक समाजनिर्मितीच्या उद्देशाने ही चळवळ उदयास आली आहे.

चार्यांक,समवेतच,संत तुकाराम,शिवाजी महाराज,जोतीराव फुले,डा.आंबेडकर,अण्णा भाऊ साठे, महाराज तन्वय विचारवंतांच्या वैचारिक अधिष्ठांनावर ही चळवळ कार्यरत आहे.

मराठा समाज

मराठा समाजाचे बहुजन चळवळीतील योगदान यावर भाष्य करण्यासमोदर या जातीची स्पष्ट करावे लागेल. 'मराठा' हे संशोधन 'जातवाचक' आहे की, 'प्रदेशवाचक' या संदर्भात अभ्यासकांनी मतप्रवाह आहेत. काही अभ्यासकांच्या मते 'मराठा' हे जातवाचक नामनिधान म्हणून आहे.पूर्वाश्रमीची 'कुणबी'ही जातच पुढील काळात 'मराठा' म्हणून ओळखली जाऊ लागली.सध्याच्या मानवाहनकारीन शिलालेखात 'मरहट्ट'या शब्दाचा उल्लेख येतो,ज्याचा अर्थ 'मोठे राष्ट्र', 'महाराष्ट्र' त्या अर्थाने महाराष्ट्रात राहणारे 'मराठे'असा अन्वयर्थ इतिहासकार लावतात.संत तुकाराम हे मराठा जन्मले असा उल्लेख आता केव्हा जात असल्या तरी तुकाराम महाराज मात्र आपल्या उल्लेख 'कुणबी'असा असत,ते आपल्या एका अर्भगात म्हणतात "बरा कुणबी केवो | नाही तर दंभेची असतो मेवो|. शिवाजी जन्म कोणत्या जातीत झाल्या यावरून 'सोईस्कर' याद असले तरी जोतिबा फुलेनी त्यांचा 'कुळवाडी'सुषण' असा केलेला आहे. जोतिबांचा दुसरा एक संदर्भ या अनुषंगाने सापडतो. ते म्हणतात की 'दुसरा 'माम संपवून दुसरे काम हातात येतो इतक्यात.... एक गृहस्थ भेटायला आला. त्यांच्यातील सगळ्या प्रमाणे झाला.

गृहस्थ- तुम्ही मला ओळखले नाही काय?

जोतिबा-नाही महाराज,मी तुम्हाला ओळखले नाही माफ करा

गृहस्थ-मी मराठी कुळातील मराठी आहे

जोतिबा-तुम्ही मराठे असाल,परंतु तुमची जात कोणती?

गृहस्थ-माझी जात मराठे

जोतिबा-महाराष्ट्रात जेवढे म्हणून महारापासून ते ब्राम्हणापर्यंत लोक आहेत त्या सर्वांसच मराठे म्हणून तुम्ही अमुक जातीचे आहात याचा उलघडा तेवढ्याने होत नाही.

गृहस्थ-तर मी कुणबी आहे समजा.

हा संदर्भ १८८३ चा आहे. या काळावधी पर्यंत 'मराठा' हे संशोधन महाराष्ट्रातल्या सर्वांसाठीच वापर होते आणि 'कुणबी' आपली ओळख 'जात'म्हणून 'मराठा' असा शब्दप्रयोग करू लागले होते असे रिपोर्टच्या जनगणनेत मराठा व कुणबी एकत्र असल्याचे संदर्भ सापडतात. ब्रिटीशांनी १८८४ ला 'Bombay presidency' या शीर्षकाखाली प्रत्येक जिल्ह्यातील जाती,जमाती,इतिहास व भूगोल माहिती प्रसिद्ध केली होती. या मध्येही कुणबी- मराठा अशा दोन्ही ओळखी विषयी आणि कुणबी 'मराठा' ओळखीकडे झालेल्या संक्रमणविषयी माहिती सविस्तरपणे नमूद केली आहे. मराठा व कुणबी असल्याचे संदर्भ सापडत असले तरी पुढील काळात या जाती भिन्न झाल्या.कुणबी ही मराठा समाजात जात मानली जाऊ लागली.

मराठा समाजाची लोकसंख्या व व्यवसाय

मराठा समाज महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, गुजरात, गोवा, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, तेलंगाना, तमिळनाडू, हरियाणा या घटक राज्यांमध्ये वास्तव्य करून आहे. महाराष्ट्रात सर्वात अधिक लोकसंख्या असलेली जात म्हणून मराठा समाजाचा उल्लेख केला जातो. यांची लोकसंख्या नेमकी किती आहे या विषयी मतभिन्नता आहे. १९३१ नंतर भारतात जातीनिहाय जनगणना झाली नसल्यामुळे निश्चित आकडेवारी सापडत नाही. १९३१ च्या जनगणनेनुसार मराठा-५२ लाख ४५ हजार आणि कुणबी-२६ लाख १६ हजार ५०० अशी लोकसंख्येची नोंद आहे. Maureen L, P Patterson यांनी The Economic Weekly या साप्ताहिकात लिहिलेल्या Caste and Political Leadership in Maharashtra- A Review and Current Appraisal (25 September 1954) या लेखात महाराष्ट्रात मराठा २५ टक्के व कुणबी ०८ टक्के असल्याचे नमूद केले आहे. मराठा आरक्षणाचा अभ्यास करण्यासाठी गठित केलेल्या नारायण राणे समितीने मराठा समाज ३२% असल्याचे उल्लेख केला आहे. पुरुषोत्तम खेडेकर यांनी आपल्या 'मराठा आरक्षण' या पुस्तकात मराठ्यांची लोकसंख्या ३१ टक्के आहे असे म्हंटले आहे.

मराठा समाजाचे प्रमुख उत्पन्नाचे साधन शेती व्यवसाय आहे. शिक्षण व नौकरी पासून हा समूह स्वतःला दीर्घ काळ दूर ठेवला होता. जगतिकीकरण, उदारीकरण, खाजगीकरणच्या धोरणामुळे आणि निसर्गाच्या संकटामुळे शेती हा तोट्याचा व्यवसाय झाला आहे परिणामी बहुसंख्य मराठा समाजाची परिस्थिती वाईट आहे. मात्र सहकार, राजकारण, शिक्षण संस्था यावर मराठा समाजातील काही विशिष्ट कुटुंबांचा ताबा आहे हे ही वास्तव आहे.

शिवराज्य-

बहुजन चळवळीत शिवाजी महाराजांचे योगदान समजल्या शिवाय मराठा समाजाचे योगदान समजून घेता येणार नाही. शिवाजी महाराजांची ओळख अभिजानाकडून 'गोब्राम्हणप्रतिपालक', 'हिंदुधर्मरक्षक' अशी करून देण्यात येत असली तरी इतिहास मात्र ते बहुजनाचे राजे होते हेच सांगते. राजेशाही शासन प्रकार कालवाह्य झाला आहे आणि राजेशाहीचा इतिहास उज्वल नसला तरी जगातील लोककल्याणकारी राजे होते त्यात शिवाजी महाराजांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागेल. "बहुजन समाजातील व्यक्तीने, बहुजन समाजाच्या हितासाठी, बहुजनाद्वारे चालविलेले राज्य म्हणजे शिवराज्य होते" याचे स्पष्टीकरणासाठी शिवाजींच्या तीन धोरण व निर्णयाचा आधार घ्यावा लागेल. एक-चातुर्वर्ण व्यवस्थेला नकार, दोन-जाती चौकट अमान्य, तीन-स्त्री प्रतिष्ठा.

चातुर्वर्ण व्यवस्थेला नकार

धर्मशास्त्रप्रमाणे व चातुर्वर्णांच्या रचनेप्रमाणे शुद्र हे प्रजापतीच्या पायापासून जन्मले. त्रिवर्णांची सेवा करणे हेच त्यांचे धर्मकर्तव्य आहे अशी धर्मज्ञा होती. शिवाजी शूर असला, त्याने पराक्रम गाजविला असला तरी त्यांना राजा होण्यास पात्र समजले नाही. त्यांच्यावर बंधने लादली कारण वर्णव्यवस्थेच्या नियमाप्रमाणे शासन चालविण्याचा अधिकार फक्त ब्राम्हण व क्षत्रियानाच होता. शिवाजींची मुंज झाली नव्हती, मंत्र विधीसह लग्न झाले नव्हते, मग शिवाजी राजा कसा होऊ शकणार.

धर्ममार्तंडाच्या मते "नंदातम क्षत्रिय कुलम." नंद राजाचा अंत झाला तोच क्षत्रिय कुलाचा अंत झाला. त्यानंतर कुणी क्षत्रिय उरलाच नाही. कृष्ण भट शेष याने 'शुद्राचार शिरोमणी' नावाचा एक ग्रंथ लिहिला यात त्याने असे प्रतिपादन केले की, "परशुरामाने संपूर्ण पृथ्वी निःक्षत्रिय करून टाकली. आता हिंदू धर्मात राजतेजाचे व राज वंशाचे क्षत्रिय कोणी उरलेच नाही मग शिवाजींचा राज्याभिषेक कसा करणार?" असा प्रश्न उपस्थितीत केला. शिवाजींना राजगादी काही वारशाहक्काने मिळाली नव्हती ते संघर्षातून राज्यसंस्थापक बनले. त्यांनी या

विरोधाची तमा न वाळगता राज्याभिषेक करण्याचा निर्णय घेतला.त्यांनी गागाभटाला प्रचंड दक्षिणा
ब्या शतकात राज्याभिषेक करून घेतला.शिवाजी महाराजांचा राज्यभिषेकांचा निर्णय म्हणजे वेगळे
व्यवस्थेला दिनेला नकार होता.

जाती चौकट अमान्य

धर्माच व श्रमिकांच्या जन्माधारित विभाजनाच शस्त्र व शास्त्र म्हणजे 'जात' होय.या जातीतील
व्यक्तीचे नसून जातीचे कर्म निश्चिती करण्यात आली होती.व्यक्तीच्या गुणाला व इच्छेला काही
नव्हते.ही केवळ परंपरा किंवा प्रथा नसून मनूच्या काळात कायदा बनला होता.याचे उल्लंघन आपल्या
तरतूद केली.शिवाजी महाराजांनी मनुप्रणीत जाती नियम अमान्य करत आपल्या सैन्यात अदर्यास
लोकांना सामावून घेतले.या आपल्या रयतेच्या राजावर सैनिकांनी ही आयुष्य समर्पित केले.मनु
शत्रूच्या तावडीत सापडलेल्या आपल्या राजाला मुक्त करण्यासाठी 'न्हावी' जातीतील 'शिवा'नामक
प्राणाची पर्वा न करता खोटा शिवाजी बनला होता.त्याला याची जाणीव होती की आपण शत्रूकडून
गेलो तर आपला प्राण जाईल. "होता जीवा म्हणून वाचला शिवा" ही म्हण प्रसिद्ध आहे. तानाजी पारने
हिलाल,वाजीप्रभू,मदारी मेहतर,अशी अनेक नावे सांगता येतील ज्यांच्यावर धर्मव्यवस्थेने शस्त्र वाळ
चालविण्याची परवानगी नाकारली होती त्यांच्या हातात शिवाजीनी शस्त्र देऊन रयतेचे राज्य स्याल

स्त्री प्रतिष्ठा

तत्कालीन परिस्थितीत स्त्री ही जिंकलेल्या राजे व सैन्यांची गुलाम व बटकीण वनविण्याचा
होता व लढाईस जाताना जनानखाने,कलावंतीन,कुणविन वरोवर नेण्याचा रिवाज होता.स्त्रीकडे ज
वस्तु म्हणून बघितले जात. त्याकाळात शिवाजी महाराजांनी सक्त हुकूम दिला होता की,मोहिं
कोणीही बटिक,कलावंतीन किंवा कुणविन वरोवर घेऊ नये.कोणीही स्त्रीला बटकीण वनविता कान
असो की मुसलमान कोणत्याही धर्माच्या स्त्रीवर अत्याचार होता कामा नये अशी सक्त आज्ञा दिल्या हे

जोतीराव फुले

बहुजनांच्या आयुष्यातील अंधार दूर करायचा असेल तर जाती व चातुर्वर्ण, विषमता,स
आधारित व्यवस्था समूळ नष्ट करून स्वातंत्र्य,समता,न्यायया मानवी मूल्यावर आधारित नवा समाज
करावा लागेल ही जोतिबांच्या चळवळीची स्पष्ट भूमिका होती. स्त्री व शूद्रातिशूद्रांच्या शोषणात
कारणीभूत आहेत या विषयी ते निः संशय होते. त्यांचा विरोध केवळ ब्राम्हण जातीला न
जातीसंस्थेलाच होता. ब्राम्हणेत्तर जातीमधील अंतर्गत विग्रहाचा मुद्दा जोतिबांनी नजरेआड करत
ज्यांना 'शूद्र'म्हणून घोषित केले त्या ब्राम्हणेत्तर जाती 'शूद्र'पणाच्या आधारे संघटीत व्हावे
शोषणकारी व्यवस्थाच निकाली काढावी ही त्यांची व्यूहरचना होती.

शिवशाहीर जोतिबा

एका वाजूला टिळकानी गणेशउत्सवासारखे धार्मिक उपक्रम सुरू केले असताना दुसऱ्या
जोतिबांनी रायगडावरील शिवाजी महाराजांची समाधी शोधून काढून त्यांच्या जयंती व पुण्य
निमित्ताने उपक्रम सुरू केले.१८६९ साली त्यांनी शिवाजी राजावर प्रथम पोवाडा लिहिला.त्याअर्थी
पहिले शिवशाहीर होते.काही इतिहासकार शिवाजींच्या पराक्रमाचे श्रेय दादोजी कोंडदेव,रामदास
भवानी देवी ला देत होते हा डाय जोतिरावानी हाणून पाडला.ग.बा.सरदारांनी म्हंटल्याप्रमाणे
राजांची बुद्धिमत्ता,चातुर्य,कर्तव्यगारी,सावधपणा,निर्लोभवृती,उदारता,लोकसंग्रह इत्यादी गुणा
जोतिरावानी अगदी मोजक्या शब्दात,रेखीवपणे पवाड्याच्या धाटणीला साजेल असे केले आहे

स्पष्ट होते की जोतिरावानी ही शोषणकारी व्यवस्था परिवर्तन करण्यासाठी म्हणून शिवाजी महाराज आदर्श म्हणून बहुजनासमोर ठेवले होते.

सत्यशोधक चळवळ

जोतिराव फुलेंची सत्यशोधक चळवळ ही शूद्रतिशूद्र बहुजनांच्या धार्मिक व आर्थिक वेदनांच्या हुंकारातून जन्मलेला पहिला विद्रोही सामाजिक आविष्कार होता. २४ सप्टेंबर १८७३ साली पुणे येथे बहुजनसमाजातील विविध जाती घटकांना सोबत घेऊन 'सत्यशोधक समाजाची' स्थापना केली. जोतिराव फुलेंच्या निधनानंतर सत्यशोधकीय चळवळीची गती मंद झाली होती. १९१० ला मुंबईत वि.रा.शिंदे यांच्या अध्यक्षतेखाली सत्यशोधक समाजाची परिषद आयोजित करण्यात आली होती. या परिषदेत जोतिराव फुलेंच्या तत्वानुसार सत्यशोधक समाजाची नवी ध्येय धोरणे जाहीर करण्यात आली. शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात १९११ पासून भास्कर जाधव, अण्णा साहेब लट्टे, हरीभाऊ लक्ष्मण चव्हाण, गोविंदराव जाधव, गणपतराव कदम यांना सोबत घेऊन सत्यशोधक चळवळीला गती दिली. महाराजांनी सत्यशोधक चळवळीला पूरक असे तीन महत्वाचे निर्णय घेऊन ते अमलात आणले. पहिला निर्णय म्हणजे पुरोहितशाहीवर जी ब्राम्हणाची मक्तेदारी होती ती मोडून काढून धार्मिक विधी मराठा पुरोहिताकडून सुरू करण्याचा हुकूम दिला. एकव्या कोल्हापुरात १९१२ साली २००; १९१३ साली २६६, १९१४ साली २९९ लग्नविधी सत्यशोधक पद्धतीने पार पडले. दुसरा- मराठा पुरोहित तयार करण्यासाठी खास प्रशिक्षण शाळा स्थापन करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. तिसरा- धर्मगुरू शंकराचार्य यांच्या वर्णवर्चस्ववादी जोखडातून मराठा समाजाची मुक्तता करण्यासाठी पाटगावला मौनी महाराजच्या पीठावर क्षात्रजगद्गुरूंची स्थापना करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. १२ ऑक्टोबर १९२० ला सदाशिव लक्ष्मण पाटील या मराठा तरुणाची 'क्षात्रजगद्गुरू' म्हणून नेमणूक करण्यात आली. सत्यशोधकीय जलसाच्या माध्यमातून कर्मवीर भाऊराव पाटील, गणपतराव मोरे, भाऊराव पाटोळे, तातोवा कदम, भीमराव महामुनी, यांनी ही चळवळ सामान्य लोकात रुजवली.

शाहू महाराज व वेदोक्त प्रकरण

वेदोक्त प्रकरण हे वरकरणी शाहू महाराजांच्या आयुष्यातील व्यक्तीगत घटना भासत असली तरी ती शाहू महाराजांच्या जीवनाला व बहुजन चळवळीला नवी दिशा देणारी ठरली. या घटना नंतर शाहू महाराज हे बहुजनांचे उद्धारक म्हणून समोर आले. त्यांचे सत्यशोधक चळवळीतील योगदान व भूमिका यापूर्वी आपण वधितली. वेदोक्त म्हणजे काय? याचा शब्दशः अर्थ 'वेदात सांगितल्याप्रमाणे'. व्यवहारामध्ये, "हिंदू धर्मातील सोळा संस्कार व इतर धर्मविधी वैदिक मंत्रानी करण्याचा अधिकार म्हणजे वेदोक्त असा त्याचा अर्थ रूढ झाला आहे." १८९९ च्या ऑक्टोबर मध्ये वेदोक्त प्रकरणाची ठिणगी पडली. एके दिवशी शाहू महाराज राजाराम शास्त्रीसह आपल्या कुटुंबातील अन्य व्यक्तीसह पंचगंगा नदीच्या तीरावर स्नानासाठी आले होते. स्नान चालू असताना भटजी स्नान न करताच 'वेदोक्त' मंत्राऐवजी 'पुराणोक्त' मंत्र उच्चारत होता. हे राजाराम शास्त्रींनी महाराजांच्या लक्षात आणून दिले. महाराजांनी भटजीला या संदर्भात विचारल्यावर "शुद्राला पुराणोक्त मंत्र सांगावे लागतात" असे उत्तर दिले. हा अधिकार प्राचीनकाळी ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य या त्रिवर्णिकांना होता परंतु जगात ब्राम्हण व क्षत्रिय हे दोनच वर्ण शिल्लक राहिल्यामुळे ब्राम्हणासाठी वेदमंत्र आणि शुद्रासाठी पुराणोक्तमंत्राची तरतूद करण्यात आली. चातुर्वर्ण व्यवस्थेचा शिवाजी महाराज नंतर हा दुसरा लोकराजा बळी ठरला.

शैक्षणिक व आरक्षण धोरण

बहुजनांच्या शोषणास 'अज्ञान' कारणीभूत आहे हे आधुनिक काळात जोतिरावांच्या प्रथम लक्षात आले त्यामुळे 'ज्ञानप्रसाराचे' कार्य त्यांनी हाती घेतले होते. वेदोक्त घटनेनंतर शाहू महाराजांनी हे अपूर्ण कार्य अग्रक्रमाने

आपल्या हाती घेतले. शाहू महाराज आपल्या करवीर नगरीत बहुजनसाठी शिक्षण 'मोफत व यावर ते विचार करत होते. २४ नोव्हेंबर १९११ पासून आपल्या संस्थानातील 'अस्पृश्य समुदायासाठी 'शिक्षण मोफत' केले. २४ जुलै १९१७ ला त्यांनी ३० सप्टेंबर १९१७ पासून आपल्या राज्य बहुजनासाठी 'मोफत व सक्तीचे' असेल असे जाहीर केले. यासाठी ५०० ते १००० लोकसंख्या असणाऱ्या गावात 'प्राथमिक शाळा' सुरू करण्याचा आदेश दिला. खास अस्पृश्यसाठी म्हणूनही शाळा सुरू करण्याचा महाराजांच्या राज्यरोहणाप्रसंगी (१८९४ ला) अस्पृश्यसाठी केवळ 'पाच शाळा' होत्या यामध्ये १९०८ साली शाळा-१६, विद्यार्थी-१६८; १९१२ पर्यंत शाळा-२७, विद्यार्थी-३०० झाली. स्पृश्य-अस्पृश्य या भेदनीतीमूळे अस्पृश्यांच्या विद्यार्थ्यांसाठी स्वतंत्र शाळा होत्या. २८ सप्टेंबर १९०८ ला आदेश काढून या शाळा "येत्या दसऱ्या पासून बंद करण्यात यावे व अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना शाळातून, इतर लोकांच्या मुलाप्रमाणेच दाखल करून घेतले जावे" असा आदेश दिला. शिक्षणाच्या देण्यासाठी वसतिगृह चळवळ, शिष्यवृत्ती सुरू केली. प्राथमिक शिक्षणसह उच्चशिक्षणक्षेत्रात ही कामगिरी केली. सर्व जाती घटकांना प्रशासनात सामावून घेण्याच्या हेतूने २६ जुलै १९०२ पासून संस्थानात ५०% जागासाठी आरक्षणाची तरतूद केली.

जातीनिर्मूलन व स्त्री-पुरुष समानता

जातीनिर्मूलन करावयाचे असेल तर भिन्न-भिन्न जातीत 'रोटी व्यवहार व वेटी व्यवहार' घडवून आणण्याचा निर्णय घेतला यासाठी १९१९ ला 'आंतरजाती विवाहास' कायदेशीर मान्यता देण्याचा पहिला कायदा मंजूर केला. ते यावरचं थांबले नाहीत तर स्वताःची चुलत वहीण चंद्रप्रभावई व धनगर समाजातील यशवंतराव होळकर यांच्याशी विवाह घडविला. असे अन्य २५ आंतरजातीय विवाह घडवून आणले. स्त्री-पुरुष समानतेसाठी 'विधवा पुनर्विवाह कायदा' जुलै १९१७ मध्ये हा कायदा त्याकाळात घटस्फोटाचा अधिकार हा 'जातपंचायतीला' होता. जानेवारी १९२० ला जातपंचायतीचा आधारलेला स्त्रीवर अन्याय करणारा हा अधिकार कायद्याने काढून घेण्यात आला. त्यासाठी 'घटस्फोट हक्काचा' स्वतंत्र कायदा बनविण्यात आला. देवाच्या नावावर सोडलेल्या 'देवदासी प्रथे'च्या नावावर सरास शोषण होत असे यावर निर्बंध घालण्यासाठी १७ जानेवारी १९२० ला महाराजांनी वनविला. शाहू महाराज बहुजन चळवळीचा उद्धारक का म्हंटले जाते त्याची यावरून आपणास जाणीव जाणवते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ. आंबेडकर युगाचा उदय हे या देशातील बहुजनांच्या आयुष्यातील सुवर्णयुग होता. जो चळवळीचे विविध आयाम असले तरी येते प्रामुख्याने पाच घटकांचा उल्लेख करता येईल. एक निवारण, दोन-वर्णव्यवस्था व जातीअंत, तीन-स्त्री-पुरुष समानता, चार- कायद्याचे राज्य व ते पुरस्कार, पाच -धर्मांतर. या लेखात आपणास आंबेडकरांची ही चळवळ ही चळवळ गतिमान यशस्वी करण्यात मराठा समाजातील कोणा-कोणाचे योगदान आहे. ही संख्या तशी विपुल मिळेल परंतु व्यक्तींचा प्रामुख्याने उल्लेख करता येईल. कृष्णराव केळूस्कर, शाहू महाराज, गायकवाड, डॉ. आंबेडकरांनी समतामुलक व शोषणविरहित धर्म म्हणून ज्या बौद्ध धर्माचा स्वीकार धर्मांतर केले त्या बुद्धाचे चरित्र आंबेडकर बालपणात असतानाच कृष्णराव केळूस्कर या शिक्षकांनी चरित्र 'भेट दिली होती. ही त्यांच्यासाठी आगळीवेगळी भेट होती.

शाहू महाराज व बाबासाहेब आंबेडकर

या दोघांच्या मध्यवर्ती सूत्र म्हणजे हे दोघेही शुद्रातिशूद्र व स्त्रियांची दास्यातून मुक्तता करून हे समताधिष्ठीत समाज निर्माण करू इच्छित होते. या समान ध्येयाच्या सुधारकांची प्रथम भेट दतोबा पवार यांनी घडवून आणली असे काहींचे मत आहे तर द.रा.वगाडे यांच्यामते या मध्ये दतोबा साळवी यांचा महत्वाचा सहभाग होता. प्रथम १९२० ची 'माणगाव परिषद' ही ऐतिहासिक होती कारण या परिषेदेला शाहू महाराज व आंबेडकर दोघेही उपस्थित होते. या परिषेदेत बाबासाहेब आंबेडकर हे देशाचे नेते होतील असे भाकीत केले होते तर आंबेडकरानी 'शाहू महाराजांचा जन्मदिन हा बहिष्कृतानी सणाप्रमाणे साजरा करावा' असा ठराव पास केला. या परिषदेनंतर नागपूर, दिल्ली, नाशिक येथील अस्पृश्य समाजांच्या परिषेदेत हे दोघेही सहभागी होते. पिढ्यानपिढ्या मूक असलेल्या समाजाचे पंथ मांडण्यासाठी आंबेडकरानी 'मूकनायक; हे वर्तमानपत्र सुरु करताना महाराजांनी भरीव अशी आर्थिक मदत केली. १९१९ च्या चेम्सफोर्ड सुधारणा कायद्यामध्ये ब्रिटिशानी ब्राम्हणत्तर समाजाच्या न्याय हक्काची उपेक्षा केली होती. कारण त्यांची खंवीर वाजू ब्रिटिशशासमोर मांडणारा कोणी नव्हता हि बाब शाहू महाराजांच्या लक्षात आल्यानंतर त्यांनी हि जबाबदारी आंबेडकरवर सोपविली. या संदर्भात ३ फेब्रुवारी १९२१ ला आंबेडकरानी भेट हि घेतली होती. आंबेडकरांच्या शिक्षणापासून ते सर्व चळवळीत शाहू महाराज त्यांच्या सोबत खंवीरपणे उभे राहिले. आंबेडकर इंग्लंडहून ४ सप्टेंबर १९२१ ला शाहू महाराजांना लिहिलेल्या पत्रात म्हणतात "हिंदुस्थानात प्रगती करित असलेल्या सामाजिक लोकशाहीच्या महान चळवळीचे आपण आधारस्तंभ आहात" हे खूप बोलके आहे.

सयाजीराव गायकवाड

आंबेडकरांच्या जीवनाला आकार देणाऱ्या ज्या काही व्यक्ती आहेत त्यापैकी एक महत्वाचे नाव म्हणजे सयाजीराव गायकवाड आहेत. १९१३ ला डॉ. आंबेडकरांचे वडील रामजी आंबेडकर यांचा १९१३ मध्ये मृत्यू झाल्यानंतर बाबासाहेबांना पुढील शिक्षण घेणे दुरापास्त झाले होते. कुटुंबाची जबाबदारी त्यांच्यावर येऊन पडली होती यातून मार्ग काढण्यासाठी त्यांनी वडोदा सैनिकात लेफ्टनंट म्हणून रुजू होण्याचा निर्णय घेतला. यावेळेस वडोदाचे राजे सयाजीराव गायकवाड महाराजांनी आंबेडकरांना मुंबई येथे एलिफंस्टंट महाविद्यालयात शिक्षण घेण्यासाठी आर्थिक मदत केली त्यामुळे आंबेडकर पदवीचे शिक्षण पूर्ण करू शकले. भारतातील शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर अमिरेकेतील कोलंबिया विद्यापीठात महाराजांचे पुत्र शिक्षण घेत होते त्याच ठिकाणी आंबेडकरांनी शिक्षण घ्यावे यासाठी सयाजीराव महाराजांनी पूर्ण सहकार्य केले. अर्थात या परस्पर सहकार्यामुळे भारताला एक समाजसुधारक, घटना शिल्पकार मिळाला.

प्रस्तुत लेखामध्ये मराठा समाजाचा बहुजन चळवळ उभारणीत योगदान स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संदर्भ

१. भोळे भास्कर लक्ष्मण, भारतीय साहित्याचे निमते महात्मा जोतीराव फुले, २०१३, साहित्य अकादमी, दिल्ली
२. देवरे श्रावण, मराठा समाजाचे ओबीसीकरण आणि जाती अंताचे धोरण, २००८, सुगावा प्रकाशन, पुणे
३. जाधव रमेश, राजश्री शाहू छत्रपती, २०१३ नॅशनल बूक ट्रस्ट, इंडिया, दिल्ली
४. खेडकर पुरुषोत्तम, कुणबी-मराठा समाजाच्या यशाची पंचसूत्री, २०१२, जिजाई प्रकाशन, पुणे
५. पानसरे गोविंद, शिवाजी कोण होता?, २०१३, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई
६. पवार जयसिंगराव, राजश्री शाहू छत्रपती जीवन व कार्य, २०१४, ताराराणी प्रकाशन, कोल्हापूर
७. पाटणकर भारत, मराठा इतिहास आणि सद्यस्थिती, १८ सप्टेंबर २०१६, महाराष्ट्र टाइम्स
८. साळुंखे आ.ह., सर्वोत्तम भूमिपुत्र: गोतम बुद्ध, २०१४, लोकायत प्रकाशन
९. Christophe Jaffreolt, A War of Labels, Indian Express
१०. Dolas Avinash, Dr. Babasaheb Ambedkar Writings and Speeches, vol-1 2016, Government Photozinco press, pune

Impact Factor - 3.452

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2018

SPECIAL ISSUE-XXXVIII

CHANGES IN TAX SYSTEM AND INDIAN ECONOMY

Guest Editor :

Dr. Ujjwala Deore

Principal,

Smt. Pushpatai Hiray Arts, Sci. & Comm.

Mahila Mahavidyalaya, Malegaon Camp, Dist. Nashik

Chief Editor :

Dr. Dhanraj T. Dhangar

Dept. of Marathi,

MGV's Arts & Commerce College,

Yeola, Dist. Nashik (MS) India.

Executive Editor : **Mr. Mahadev Kshirsagar, Dr. Rajani Sawant & Dr. Meena Patil**

Smt. Pushpatai Hiray Arts, Sci. & Comm. Mahila Mahavidyalaya,

Malegaon Camp, Dist. Nashik (MS) India.

This journal is indexed in :

- UGC Approved Journal List No. 40705 & 44117
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Impact Factor - 3.452

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2018

SPECIAL ISSUE-XXXVIII

CHANGES IN TAX SYSTEM AND INDIAN ECONOMY

Guest Editor :

Dr. Ujjwala Deore

Principal,

Smt. Pushpatai Hiray Arts, Sci. & Comm.

Mahila Mahavidyalaya, Malegaon Camp,

Dist. Nashik (MS) India.

Chief Editor :

Dr. Dhanraj T. Dhangar

Deptt. Marathi,

MGV's Arts & Commerce College,

Yeola, Tal. Yeola,

Dist. Nashik (MS) India.

Executive Editor of this issue : Mr. Mahadev Kshirsagar,
Dr. Rajani Sawant & Dr. Meena Patil
Smt. Pushpatai Hiray Arts, Sci. & Comm.
Mahila Mahavidyalaya, Malegaon Camp,
Dist. Nashik (MS) India.

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 275/-

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Indirect Taxation in India: Reforms for Economic Prosperity	Dr. Ritesh Kumar Singhal	05
2	Advantages and Disadvantages of GST in India	Dr. G. D. Kharat	10
3	Is GST A Bugbear for Indian Customers?	Ruby Gandhi	15
4	Impact of GST on Industries	Dr. Somnath Sanap	19
5	Role of GST in Modern Indian Economic Era	Dr. G. L. Shendge, Prof. G. T. Pawar	22
6	GST India Indirect Tax Reforms	Dr. Sunil Ghuge	24
7	Impact of Goods and Services Tax on Indian Economy - with reference to Agriculture sector	Mr. B. S. Pawar	29
8	GST- Structure, Impact and Future	Mr. D. P. Kamble	34
9	GST and Its Advantages and Disadvantages: A Study of Nashik City	Dr. Vijaykumar Wawle	36
10	GST Council : An Overview	Prof. Rizwana Hamdani	43
11	'Goods and Services Tax (GST) – Its Impact on Consumers'	Prof. Vitthal Sadafule	48
12	Impact of Goods and Service Tax on Indian Industry	Dr. Ajaykumar Palwe	52
13	Problems of Indian Tax System	Dr. H. M. Kshirsagar, Dr. M. V. Jagtap	56
14	Goods and Service Tax (GST) and Indian Economy	Dr. N. C. Pawar	62
15	Revolution in the Tax System of India	Dr. D. R. Bachhav, Dr. Smt. Meena Patil	66
16	GST-Industry and Service Sector	Dr. Arti Lokhande	71
17	A Study on Impact of GST on Indian Economy	Dr. Vaijyanti Rathi	76
18	वस्तू व सेवा कराचे फायदे व त्यातील उणीवा	डॉ. नारायण गाढे	81
19	वस्तू व सेवा कराचे फायदे : एक दृष्टीक्षेप	प्रा. देवानंद मांडवघरे	87
20	जीएसटी आणि लघु व मध्यम उद्योग	डॉ. रजनी सावंत	90
21	जीएसटी आणि ग्राहक	डॉ. चंद्रकला शेवाळे	93
22	जीएसटी : भारतीय कर प्रणालीतील एक बदल	प्रा. एम. व्ही. हिरे	96
23	भारतीय कर प्रणाली	प्रा. अरुण शिंदे	100

Problems of Indian Tax System

Dr. H. M. Kshirsagar* & Dr. M.V. Jagtap

MVP's Arts and Commerce College, Soygaon

*E Mail Id :- hksagar1@gmail.com

Introduction :

India has a thriving and continuously adopting new changes in accordance with the state of the country. It has drawn the power to do so from the Constitution of India, which allows the Central government and the State Government to levy taxes. Collecting taxes is a way of income for the government, which is later, used for various purposes in order to boost the economy of the country. The power to levy taxes has been distributed among a three tier of the government i.e., Central Government, State Government, Local Bodies. The Central Government is given power to collect taxes in regard with Income Tax, Custom Duties, Central Excise and Sales Tax and Service Tax. The State Government has been empowered to levy taxes in regard to Sales Tax (intra State sale), Stamp Duty, State Excise, Land Revenue, Duty on Entertainment and tax on Profession and Callings. The Local Bodies are empowered to levy taxes on properties, Tax on Markets, Octroi etc., Over the past decade significant changes have been taken place in the tax system wherein slabs for imposition of the tax have undergone major changes, restructuring the rates of any particular tax being levied by the government, tax laws have been simplified for better understanding of the people. With the recent economic reforms tax structure in India has been in line with the Liberal Policy. Few of the changes include rationalization of tax structure, reduction in corporate tax, introduction of the value added tax, customs duties to be aligned with the ASEAN levels. These reforms have led to a better compliance, better enforcement, and easy payment of the taxes levied.

Problems In Present Indirect Tax Structure:

Taxes Central Excise, Service Tax, VAT etc., is levied by the Central and State Governments are multistage value added taxes. Before introduction of VAT in Sales Tax and CENVAT in Central Excise and Service Tax, the tax system is very complex and has cascading effect. The product or services are taxed on various stages or destinations. The tax levied at one destination is also be taxed on another destination. In recent past there is much significant progress in the taxation scenario, which not only improved the tax structure by using new and improved technologies.

Objectives of taxes

The following are the main objectives of taxes:

- Raising revenue: The primary purpose of taxes is to raise the revenue for the government. The modern government has to perform several functions for the welfare of the public. The performance of these functions involves substantial amount of public expenditure.
- Regulation of consumption and production: Taxes are sometimes used to discourage the consumption and production of unnecessary or harmful goods like liquor, tobacco etc. This also results in the diversion of production from luxury goods to necessities.

- Encouraging domestic industries: Taxes in the form of custom duties are used to reduce the import of certain goods that are domestically available and thereby the domestic industries for the production of these goods. For example, high customs duties on goods like TV, AC etc switch over the demand for the foreign brands.
- Stimulating investments: The instrument of taxation can also be used in the stimulating investment of the private sector. This can be done by providing various tax-incentives in the form of tax-holidays, investment allowance and lower profits.
- Reducing income inequalities : Taxation policy of the government is often used in reducing the income inequalities of incomes and assets. Inequality of income can be reduced by the system of progressive taxation under which the rich people are required to pay much more taxes than poor. The taxes collected from the rich can further be utilized for providing social services which benefit the low income groups.
- Promoting economic growth: Taxation policy can also be used for promoting economic development of the country. The revenue collected by the government can be used in promoting development of industries and agriculture. The government can also use these funds in building a better infrastructure like transport and communication, power etc.
- Development of backward regions: Tax system can be used in ensuring the development of backward regions. Entrepreneurs can be motivated to set up their industries in the backward regions by providing tax concessions to them.
- Ensuring price stability : Direct taxes like income tax can be used to ensure price stability. These taxes reduce the disposable income of individuals and thereby reduce their purchasing power. This results in the fall in aggregate demand in the economy and thereby reducing demand-pull inflation.

Characteristics of good tax system

- Canons of equality : Canon of equality states that persons should be allowed to pay their taxes as per their ability to pay. Equality, however does not mean equal amount of tax but the burden of tax should be fair and just. Equality of tax burden can be achieved if the rich people are taxed more than the poor people not only in terms of tax but also in the terms of tax rate. This canon tries to achieve the objectives of economic justice.
- Canon of certainty: Many a times, it is seen that the rates of taxes keep on fluctuating and the tax-payers are absolutely uninformed about it. They pay the regular rates and then, the government officials keep on harassing them. They have to spend most of their time in the public offices explaining the reasons why did they pay less. Some are even unaware of the place where they need to pay the taxes that results in the delay in the payments. They have to submit several documents of which most of the tax-payers are uninformed. They need to visit their house again and again to get those documents. Thus, the canon of certainty implies that the tax-payer should be informed about every detail relating to the payment of each and every kind of taxes.
- Canon of economy: Every tax has a system of cost of collection which is the administrative cost of collection. The canon of economy should be such that the cost

oof collection should be minimum. It will be useless to impose a tax that involves huge expenditure in its collection.

- Canon of productivity: All taxes should be productive. The canon of productivity implies two things. In the first place, the tax system should be able to generate enough revenue to meet the required expenditure. If a tax yields poor revenue, it cannot be considered as productive revenue. Secondly, taxes should be imposed in such a way as not to obstruct and discourage production.
- Canon of elasticity: The canon of elasticity implies that the taxes should be levied that the yields of the taxes can be easily increased or decreased as per the need of the government.
- Canon of diversity: The canon of diversity requires that the tax system should be such that the government depends on the number of the taxes so that every class of citizen may be called upon to contribute something towards the state revenue.
- Canon of simplicity: The tax system should be easy and simple so that the tax payer can easily understand its implication, the basis and the method of calculation etc. without the costly help of the experts. A complex and complicated method of taxation will make it costly for the tax payers since he will have to seek the help of the experts in order to understand its implications.

Direct taxes

Direct tax is one that is imposed on the income and property of a person. Thus, income tax, corporation tax, property tax, death tax, capital gains tax etc. are all the direct taxes.

Merits of direct taxes

The following are the **merits of direct taxes**:

- Economical: Direct taxes are very economical in the sense that the cost of collecting these taxes are relatively less as they are usually collected at the source and they are paid to the government directly.
- Certainty : Direct taxes satisfy the canon of certainty. The tax payers know that how much they have to pay and on what basis they have to pay. The government also knows fairly the amount of tax it is going to collect.
- Equity: Direct taxes can be made to conform to the principle of ability to pay by choosing the most appropriate rate schedules. By making the rate structure possible and progressive their burden can be put more on rich than poor.
- Reducing inequalities: Direct taxes are progressive in nature. Rich people are subjected to higher taxes on the basis of their higher income and hence reduces the inequalities of income and wealth.
- Civic consciousness: When one knows that his taxes shall be well utilized for the benefit of the public such as the developmental and defense projects, infrastructural development, establishment of government schools, hospitals, maternity homes etc., they take active part in the process of payment of taxes. They pay their dues on time and pay it will honesty. On the other hand, the in direct taxes go in the hands of the traders and the citizens do not have any account whatsoever in the utilization of these taxes. Hence, it acts an disincentive for them.

Demerits of direct taxes

- Unpopular: Direct taxes are directly imposed on the person. They cannot be shifted. Tax payers feel their pinch directly.
- Possibility of tax evasion: Direct taxes encourage tax evasion. People conceal their income from the tax official so as to evade taxes. In (India, there is a large scale tax evasion on the part of the businessman.
- Inconvenience: The main drawback of the direct taxes is that they cause a lot of inconvenience to the tax payers. Sometimes, the tax payers are required to pay the entire tax in one installment. Besides, the tax payers have to give an elaborate documents on their income and expenditure.
- Adverse effects on the will to work and save: Direct taxes may have an adverse impact on the will to work and save. Higher rates of income tax may discourage people to work hard or work overtime. Similarly, the direct taxes may reduce their willingness to save.

Merits of indirect taxes

- Convenience: Indirect taxes have the great advantage if being convenient. They are paid in small amounts and in installments instead of lump sum payment. Moreover, the amount of the tax is included in the price of the commodity and hence the burden of these are not felt much by the tax payers.
- Elastic: Indirect taxes can be made elastic and productive, particularly when they are imposed on the essential goods and services like edible oils, flour etc. whose demand is inelastic. The government can get adequate revenue by increasing the tax rate of these commodities.
- Less chances of tax evasion: Another merit of indirect taxes is that with proper administration, the chance of tax evasion in these are very less. They are difficult to be evaded as they are included in the price of the commodity.
- Wide coverage: Indirect taxes can be imposed on a large variety of goods so that most of the persons contribute something to the revenue of the government.
- Equity: Indirect taxes can be made equitable to the people by imposing high taxes on luxury items and low taxes in the essential goods.
- Promote production and investment: Indirect taxes can be used to allocate resources in accordance with the requirements of the economy. The government can shift the production and investment from low priority industries to high priority industries. There has been various provisions for this in the budgets passed by the government of India.

Demerits of indirect taxes

- Regressive and unjust: The main drawback of indirect taxes is that they feed inflationary forces. Indirect taxes are generally imposed on the consumption of the goods. They are unjust in the sense that poor people have to pay as much as rich people. They negate the principle of ability to pay and therefore their burden is more on poor people.
- Inflationary impact: Another weakness of indirect taxes is that they feed inflationary forces. The imposition of indirect taxes on a commodity increase its price. This may

CENVAT System. There are various services such as Oil, Gas Production, Mining, Agriculture, Wholesale and Retail Trade, Real Estate Construction has been kept out of range of CENVAT Credit. These taxes are included in the output services and products are producing cascading effects. In VAT system also various taxes such as Entry tax, Octroi, Luxury Tax, Entertainment tax are kept outside of VAT Scheme.

6. In case of CST on Inter State Sales, no set off is allowed, which also increase cascading effect.
7. The Central and State Government are using new and modern technologies to administer the taxes, but more improvement required. The present system, the dispute resolution system is complex and more time and money consuming. These difficulties should be addressed.
8. There are various tax forms and returns are required to be filed related to various duties under various taxation laws and rules. These returns are complex and lengthy, and these should be simplified.
9. There is lack of cross verification of returns filed under various State as well as Central Taxation Rules and there are different in detailed filed by the assessed by paying Central and State taxes simultaneously.
10. At present there are more than fifteen taxes under Indirect Tax System. All these taxes are of different rates and required to be filed through different forms and returns.

Reference :

1. Bagchi, A, 1994. "India's tax reform: a progress report", Economic and Political Weekly, vol. XXIX, 22 October, pp. 2809-2815.
2. Burgess, Robin and Nicholas Stern, 1993. "Tax reform in India", Working Paper No. 45, STICERD, London School of Economics.
3. India, 1994. Reform of Domestic Trade Taxes in India: Issues and Options, Report of the Study Team
4. Joshi, Vijay and I.M.D. Little, 1996. India's Economic Reforms 1991-2001 (New Delhi, Oxford University Press.

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2018

SPECIAL ISSUE-XXXIX

GOODS AND SERVICE TAX (GST)

Editorial Board :

Guest Editor :

Dr. Arjun P. Patil

Principal,

MVPS's Arts and Commerce

College, Makhmalabad, Nashik

Executive Editor of This Issue :

Prof. Smt. Chhaya Labhade

Dr. Gorkshanath Pingle

Prof. Smt. Vaishali Kshirsagar

Prof. Vijaykumar Sonawane

Dr. Dattatraya Weljali

Dr. Y. P. Jadhav

Chief Editor :

Dr. Dhanraj Dhangar

This Journal is indexed in :

- UGC Approved Journal List No. 40705 & 44117
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Impact Factor – 3.452

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2018

SPECIAL ISSUE-XXXIX

GOODS AND SERVICE TAX (GST)

Editorial Board

Guest Editor

Dr. Arjun P. Patil
Principal,

MVPS's Arts and Commerce College, Makhamalabad, Nashik

Executive Editor of This Issue

Prof. Smt. Chhaya Labhade

Dr. Gorkshanath Pingle

Prof. Smt. Vaishali Kshirsagar

Prof. Vijaykumar Sonawane

Dr. Dattatraya Weljali

Dr. Y. P. Jadhav

Chief Editor

Dr. Dhanraj Dhangar

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 400/-

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Reforms in Indirect Taxes in India	Dr. Dnyaneshwar Phad	05
2	A Critical Evaluation of the Goods and Service Tax & Its Relevance to the Indian Economy : Towards the New Tax Reform	- Prof. Kiran Jadhav	08
3	Role of GST in Controlling Black Money	- C.A. Galib Mirza	13
4	An Awareness About the Basic Concepts in GST	- C.A. Dr. Trupti Deore	16
5	Effects of GST on the Small Businesses in Mumbai and Suburban Areas	- Prof. Suhasini Durve	24
6	A Comparative Study of Before and After Implementation of GST on Various Sectors Related to Common Man	- Prof. Sachin Jadhav	30
7	Goods and Service Tax (GST) and Indian Economy	- Prof. N.C. Pawar	34
8	Impact of GST on E - Commerce Sellers and the Common Man	- Dr. Amol Gaikwad & Dr. Hiranman Kshirsagar	38
9	Goods and Service Tax: Challenges and Opportunities	- Dr. N. N. Gadhe	42
10	A Study of Impact of GST on Market and Common Man	- Dr. Krishna Shahane	46
11	Prospects and Problems of Goods and Service Taxes with Reference of Insurance and Agriculture Sector in India	- Dr. Chandrakant Chaudhari	49
12	GST: Prospects and Implications for Consumers	- Dr. Jayashri Jadhav	56
13	Effects of GST on Business	- Dr. Balkrushna Shelar	59
14	Impact of GST on The Role of Cost Accountant	- Prof. Pravin Dhepale	64
15	A Study of Goods and Service Tax	- Dr. Pankaj Nikam	68
✓16	Impact of GST on Indian Economy: Positive and Negative	- Dr. Manoj Jagtap	71
17	Impact of Goods and Service Tax (GST) on Indian Economy	- Prof. Dipak Dokhale	73
18	Benefits and Challenges of Goods and Service Tax	- Prof. Smt. Swati Shelake	76
19	Impact of GST on Indian Economy	- Prof. Nishant Kute	79
20	Impact of Goods and Service Tax (GST) on Common Man	- Prof. Yashwant. Chaudhari	81
21	A Study of Impact of GST on Small and Medium Enterprises	- Dr. Mangesh Bhavsar	86
22	Impact of GST on Various Business Sectors	- Prof. Sopan Watpade	91
23	Need for GST in India	- Dr. Yuvraj Jadhav	96

Impact of GST on Indian Economy: Positive and Negative

Dr. Manoj V. Jagtap

Assistant Professor, Department of Economics
 Arts and Commerce College, Soygaon, Malegaon (Nashik)

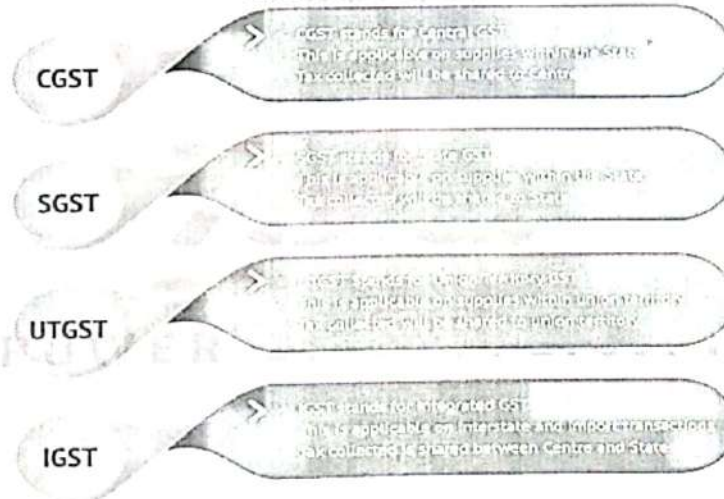
Abstract:

Traditionally India's tax regime relied heavily on indirect taxes. Revenue from indirect taxes was the major source of tax revenue till tax reforms were undertaken during nineties. The major argument put forth for heavy reliance on indirect taxes was that the India's majority of population was poor and thus widening base of direct taxes had inherent limitations. But the Indian system of indirect taxation is characterized by cascading, distorting tax on production of goods and services which leads to hampering productivity and slower economic growth. There are endless taxes in present system few levied by Centre and rest levied by state, to remove this Multiplicity of taxes and reducing the burden of the tax payer a simple tax is required and that is Goods and Service Tax (GST).

Introduction:

The proposed GST is likely to change the whole scenario of current indirect tax system. It is considered as biggest tax reform since 1947. Currently, in India complicated indirect tax system is followed with imbrications of taxes imposed by union and states separately. GST will unify all the indirect taxes under an umbrella and will create a smooth national market. Experts say that GST will help the economy to grow in more efficient manner by improving the tax collection as it will disrupt all the tax barriers between states and integrate country via single tax rate. GST was first introduced by France in 1954 and now it is followed by 140 countries.

GST Tax Structure

Positive Impact of GST on Indian Economy:

- GST is structured to simplify the current indirect system by removing multiple taxes. It creates India as a single market.
- It taxes goods and services at the same rates so many disputes are eliminated on tax matter.
- GST will be levied only at the final destination of consumption based on VAT principle and not at various points (from manufacturing to retail outlets).

- This will help in removing economic distortions and bring about development of a common national market.
- The procedural cost is reduced due to uniform accounting namely, CGST, SGST, IGST have to be maintained for all types of taxes.
- The reduced tax burden on companies will reduce production cost making exporters more competitive at national and international level.
- More business entities including unorganized will come under the tax system thus widening the tax base. This may lead to better and more tax revenue collections.
- Many businesses create depots and go downs in different states simply because there is a difference in tax rates. Now that GST will come, this difference between states will vanish. It would help to remove the tax difference as a bias, thereby helping businesses.

Negative Impact of GST on Indian Economy:

- There will be dual control on every business by Central and State Government. So compliance cost will go up.
- All credit will be available on from online connectivity with GST Network.
- Hence, small businesses may find it difficult to use the system
- VAT and service tax on some products may become higher than the current levels.
- States may lose autonomy to change their tax rates.
- Manufacturing states would lose big revenue
- Service sector may oppose because they have to register in every state with central and state government. So every business at all India level will have around 60 registrations while they are having just one today. Moreover their rates will also go up.
- Retail business may oppose because their taxes will go up and they will also have to deal with Central Government now in addition to States.
- GSTN may not work optimally for quite some time.

6. Conclusion:

Considering the federal structure of India, it is proposed that GST will be levied concurrently by the Centre (CGST) and the states (SGST). It is expected that the basic model and other critical design features would be common between CGST and SGST across all individual states. Both CGST and SGST would be levied on the basis of the destination principle. The strong IT infrastructure needs to be developed for a smooth implementation. Removal of tax barriers on introduction of uniform GST will make country a common unified market leading to greater economies of scale in production and efficiency in supply chain. It will expand sales and commerce and modernised warehousing leading to a greater ease of doing business and big savings in logistic costs across all sectors.

References:

1. Goods and Service Tax (GST) A Brief History. <http://www.gstvoice.com/sample-page/>
2. "GST impact on economy: Five things to watch out for" hindustantimes.com.
3. www.gstindia.com

Impact Factor – 3.452

ISSN

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION
RESEARCH JOURNAL

ISSN :
2348-7143
January
2018

Multidisciplinary International E-Research Journal

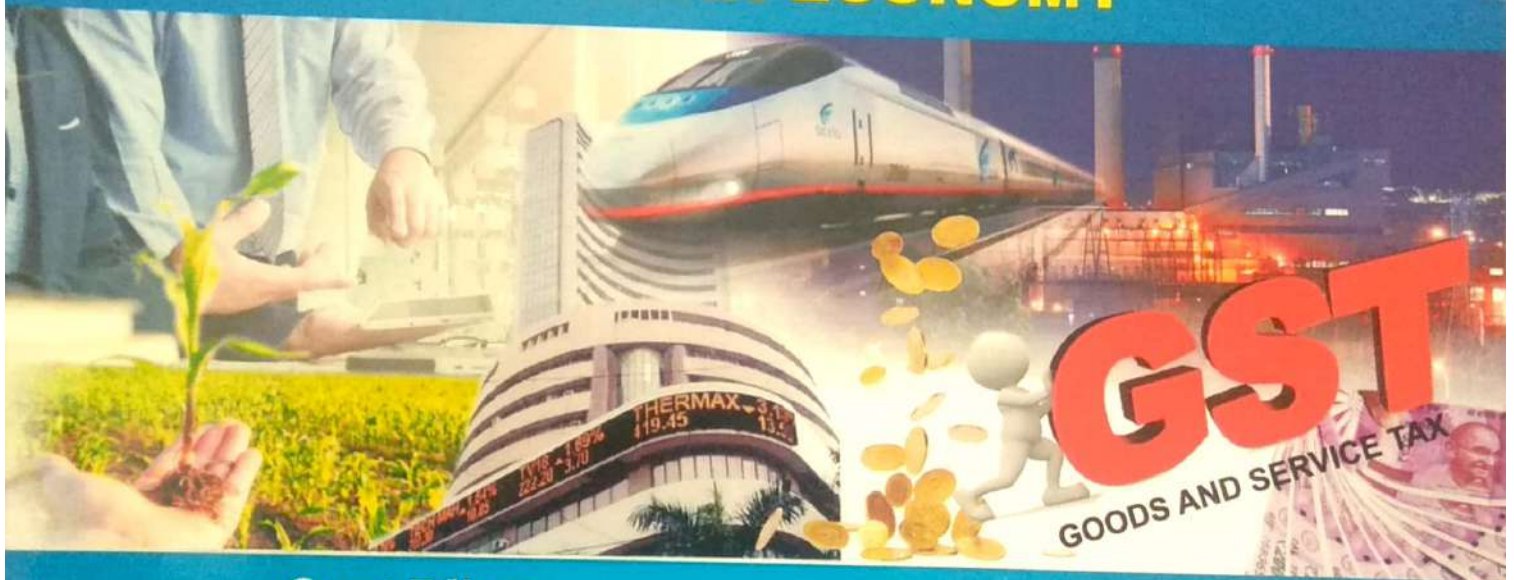
7143

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2018

SPECIAL ISSUE-XXX

**IMPACT OF GST ON PRIORITY SECTORS
OF INDIAN ECONOMY**

Guest Editor

Dr. Hiranman M. Kshirsagar
Principal

MVP's Arts & Commerce College, Soygaon
Tal-Malegaon, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Chief Editor

Dr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)

MGV's Arts & Commerce College, Yeola,
Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editor : Dr. Manoj V. Jagtap

Associate Editor : Prof. Sachin G. Pawar

This Journal is indexed in :

- University Grants Commission (UGC) List No. 40705 & 44117
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Impact Factor - 3.452

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2018

SPECIAL ISSUE-XXX

IMPACT OF GST ON PRIORITY SECTORS OF INDIAN ECONOMY

Guest Editor

Dr. Hiranman M. Kshirsagar
Principal,
MVP's Arts & Commerce College, Soygaon
Tal-Malegaon, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Chief Editor

Mr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College, Yeola,
Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editor : Dr. Manoj V. Jagtap
Associate Editor : Prof. Sachin G. Pawar

SWATIDHAN I NTERNATIONAL P UBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Index

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	GST Impact on Marketing & Economy	Dr. Jagdish J. Patil	6
2	Impact of GST on Inflation	Dr.D.R.Bacchav	11
3	GST Impact on Small & Medium Business	Dr. S. K. Pagar	15
4	Impact of GST on Priority Sectors in India	Dr. Hiranman M. Kshirsagar	18
5	Impact of GST on Industry	Dr. Amol A. Gaikwad	23
6	GST : An Overview	Dr. Patil Meena Fakira	26
7	Advantages and Disadvantages of GST	Dr.Pankaj Tryambak Nikam	29
8	Impact of GST on Manufacturing Sector	Mr. Kardak Santosh Eknath	32
9	How GST will affect Service Sector in India?	Dr. Jayashri P. Jadhav	36
10	GST and Customers: A Brief Study	Prof. Ankush Ananda Kapadne	40
11	Impact of GST on India's Foreign Trade	Prof.D.D.Gavhane Prof. N.D.Wadghule	43
12	GST And Indian Economy	Swati Kisanrao Shelke	48
13	Goods and Service Tax-One Tax One Nation	Prof .Sonawane Rameshwar N.	51
14	The Impact of Goods and Service Tax (GST) on India's International Trade.	Prof .Nilesh.B .Nerkar	54
15	वस्तु व सेवा कर आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	डॉ. करणसिंग राजपूत	57
16	वस्तु व सेवा कर (जीएसटी) - स्वरूप व फायदे-तोटे	प्रा. डॉ. सुनील पं. उगले	62
17	जीएसटी : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. कारे डी. एन.	67
18	यंत्रमाग उद्योगातील जॉबवर्क आणि जीएसटी	डॉ. सौ. जाधव लीला दोधा	70
19	जीएसटी : भारतीय कररचनेतील महत्वाचा बदल	प्रा. एम. व्ही. हिरे	72
20	भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील जीएसटी परिणामांचे अध्ययन	प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर एन. सोनवणे	76
21	भारतातील वस्तु व सेवा कराचे भवितव्य	प्रा. डॉ. ना. ना. गाढे	80
22	जीएसटीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव	प्रा. डॉ. मनोज विठ्ठल जगताप	84
23	जीएसटी : फायदे व तोटे	डॉ. मनीषा के. आहरे	87
24	जीएसटी आणि उत्पादन क्षेत्र	प्रा. सचिन जी. पवार	90
25	जीएसटीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या प्राधान्य क्षेत्रावरील परिणाम	प्रा. मनोज पी. देशमुख	93
26	वस्तु व सेवा कर (GOODS & SERVICES TAX)	प्रा. समाधान पुंजाराम सूर्यवंशी	95
27	वस्तु व सेवा कर भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	प्रा. बागुल पुंडलिक एस.	98

जीएसटीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव

प्रा. डॉ. मनोज विठ्ठल जगताप

अर्थशास्त्र विभाग

कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, सोयगाव (मालेगाव)

प्रस्तावना :

जीएसटी अर्थात वस्तू व सेवाकर भारतीय करप्रणालीतील १९४७ म्हणजेच स्वातंत्र्यप्राप्तीपासून आजपर्यंत सर्वात मोठा क्रांतिकारक बदल ज्या कराने भारतीय करप्रणालीतील अप्रत्यक्ष करांचे स्वरूपच बदलून टाकले. या आधीही अप्रत्यक्ष करांच्या रचनेत ,, सर्विसेसवर कर असे बदल झालेले आहेत. परंतु जीएसटी हा या सर्वातील क्रांतिकारक व मोठा असा बदल ठरलेला आहे .जीएसटी वस्तू व सेवांवर आकारला जाणारा "मूल्यवर्धित प्रणालीचा कर" आहे .जगात सर्वात प्रथम कॅनडा या देशाने १९०५ मध्ये जीएसटी अंमलबजावणीचा प्रयत्न केला.परंतु कॅनडा ने १९९१ नंतरच जीएसटी लागू केला. त्यामुळेच एप्रिल १९५४ मध्ये जीएसटी आकारणारा फ्रांस हा जगातील पहिला देश ठरला.

जीएसटी कर सर्वात प्रथम अटल बिहारी वाजपेयी सरकारच्या काळात १९९९ मध्ये देशासमोर मांडला गेला. यानंतर सरकार च्या काळात २००९ मध्ये हे बिल लोकसभेत मांडले गेले मात्र ते संमत करण्यात त्यांना अपयश आले. १३ व्या वित्त आयोगाचे अध्यक्ष डॉ. विजय केळकर कमिटीने भारतात जीएसटी लागू करण्याची शिफारस प्रभावीपणे केली.भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या प्रगतीचा दर जर भविष्यात वाढवायचा असेल तर अप्रत्यक्ष करांच्या माध्यमातून कराचा हिस्सा वाढवणे व कररचनेतील त्रुटी दूर करून करांचा विस्तार वाढविण्याच्या शिफारशी केळकर कमिटी ने सुचविल्या होत्या. त्यानुसारच १ जुलै २०१७ रोजी भारताचे राष्ट्रपती प्रणव मुखर्जी व पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी या क्रांतिकारक अशा जीएसटी कराला लागू केले. १२२ वे घटनादुरुस्ती बिल ३ ऑगस्ट २०१६ मध्ये लोकसभेत मंजूर झाले त्यानंतर ते राज्यसभेत ८ ऑगस्ट ला मांडले गेले व ८ सप्टेंबर २०१६ ला राष्ट्रपतींनी या विधेयकावर स्वाक्षरी केली. १०१ क्रमांकाची घटनादुरुस्ती होऊन जीएसटी कर भारतात लागू झाला .

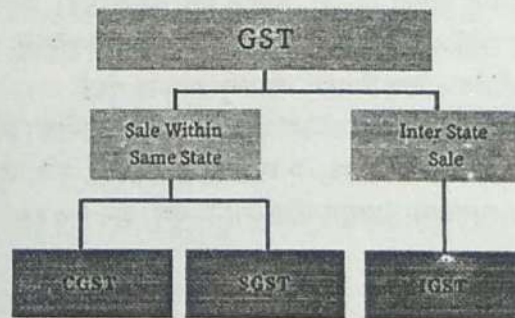
संशोधनाचे उद्दिष्टे : प्रस्तुत संशोधनाचे उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे

१) जीएसटी कराचा अभ्यास करणे.

२) जीएसटी चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील अनुकूल प्रतिकूल परिणामांचा अभ्यास करणे .

संशोधन पद्धती : प्रस्तुत संशोधन हे दुय्यम सामग्रीवर आधारित आहे .प्रस्तुत संशोधनासाठी जीएसटी वर विविध संशोधकांचे लेख, वृत्तपत्रातील लेख, संकेतस्थळ इ. दुय्यम सामग्रीचा वापर संशोधकाने केलेला आहे.

जीएसटी चे स्वरूप:

जीएसटी दर: जीएसटी मध्ये पाच प्रकारचे दर ठेवण्यात आले आहेत.

- ०% जीएसटी - दैनंदिन वापराच्या जीवनाश्यक वस्तू, दुध, अंडी, मीठ, भाजीपाला, शिक्षण, आरोग्य, इत्यादी .
- ५% जीएसटी - एल.पी.जि. , रॉकेल, साखर, कॉफी, औषधे, इत्यादी
- १२% जीएसटी- तूप, लोणी, प्रक्रिया केलेले खाद्यपदार्थ, फळांचे रस, इत्यादी
- १८% जीएसटी- दूधपेस्ट, हेअरऑईल, कॉम्प्युटर, इत्यादी
- २८% जीएसटी- ए.सी., फ्रीज, वाशिंग मशीन, लहान कार, इत्यादी.

जीएसटी चे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम:

जीएसटी कर प्रणाली ही अप्रत्यक्ष कर प्रणालीतील क्रांतिकारक व कर रचनेचे संपूर्ण स्वरूप बदलणारी घटना आहे. या कर रचनेतील बदलाचे अर्थव्यवस्थेवर अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम होणार आहेत.

अनुकूल परिणाम:

- कर भरणे सोपे जाईल. कर भरण्याच्या, आकारण्याच्या पद्धतीत सहजता आणि सुलभता आली.
- राजस्व मध्ये वाढ होणार आहे. जीएसटी कर रचणेमुळे सर्व व्यापार्यांना नोंदणी करूनच व्यापार करावा लागणार आहे त्यामुळे राजस्व मध्ये वाढ घडून येण्याचा अंदाज आहे.
- कर चुकवेगिरी थांबणार आहे.
- पेपरलेस अर्थव्यवस्था - जीएसटी कर प्रणाली हि संपूर्ण संगणकीकृत व्यवस्था असल्यामुळे कर वसुली करण्यातील मोठी यंत्रणा यातून वाचणार आहे व पेपरलेस अर्थव्यवस्था निर्माण होऊन कर वसुलीचा खर्च वाचणार आहे.
- cascading effect टाळला जाऊन ग्राहकांचा फायदा होणार आहे . जीएसटी हा vat पद्धतीने आकारला जाणार असल्यामुळे करावर कर टाळला जाऊन वस्तूच्या किमती कमी होतील व ग्राहकांची क्रयशक्ती वाढणार आहे.
- देशात कुठेही पुरवठा केल्यास समान जीएसटी दर, समान जीएसटीएन पोर्टल, एकल खिडकी निपटारा यामुळे देशभरात एकसामाईक बाजार पेट तयार झालेली आहे. यामुळे विदेशी गुंतवणूकदार भारतीय अर्थव्यवस्थेकडे आकर्षित होतील.
- करदाता आणि कर विभाग यामधील मध्यस्थांची साखळी कमी झाल्यामुळे काळा बाजार कमी होऊन काळा पैसा थांबेल.
- जीएसटी कर आकारणीमुळे केंद्रसरकार अधिक सशक्त बनणार आहे. राष्ट्रीय एकात्मतेच्या तसेच राष्ट्राच्या सार्वभौमत्वाच्या दृष्टीकोनातून एक देश एक कर रचनेकडे टाकलेले हे प्रभावी पाठल आहे.

प्रतिकूल परिणाम

- जीएसटी हा मूल्यवर्धित प्रणालीप्रमाणे वसूल होणार असल्यामुळे केंद्र तसेच राज्यांचा महसुलात सुरवातीच्या काळात घट येण्याची शक्यता आहे .
- राज्य सरकारांचे कर महसूलात होणारे नुकसान केंद्र सरकार पहिल्या पाच वर्षात भरून काढणार असल्याचे आश्वासन दिले आहे.
- आधारभूत संरचनेची कमतरता असल्यामुळे जीएसटीएन पोर्टलवर नोंदणी करण्यासाठी व्यापार्यांना अनेक

अडथळे निर्माण झाले.

- जीएसटी ची यशस्वीता इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांवर अवलंबून राहणार आहे ,ई-आक्रमण ,डेटा संग्रहण ,सर्वर डाऊन अशा समस्यांना प्रारंभी भारतीय कर व्यवस्थेला सामोरे जावे लागणार आहे .
- जीएसटी कर प्रणालीत वस्तू उत्पादन करणार्या राज्यांना फायदा मिळणार नाही त्यामुळे उत्पादक राज्यांचा या करासाठी विरोध झालेला आहे.
- जीएसटी कर प्रणालीत भविष्यात सेवांचा दर वाढण्याची शक्यता आहे त्यामुळे ग्राहकांना सेवा महाग होतील .

सारांश :

विविध राज्य एकाच वस्तूवर वेगवेगळ्या दराने कर लावत त्यामुळे एकाच वस्तूची वेगवेगळ्या राज्यात वेगवेगळी किंमत असे आता असे होणार नाही .आता राज्य आकारत असलेले विविध कर रद्द झाल्यामुळे राज्यांना करापासून मिळणार्या उत्पन्नात घट होणार आहे त्यामुळे प्रारंभी पेट्रोल, डिझेल,मद्य इत्यादी वस्तू जीएसटी तुन बाहेर ठेऊन राज्यांचा विरोध कमी केला आहे या वस्तूवर कर लावण्याचे अधिकार राज्यांकडे अजून आहेत .जीएसटी लागू झाल्यामुळे लॉजिस्टिक, ई -कॉमर्स,ऑटोमोबाईल,INTERTENDMENT,इत्यादी क्षेत्रातील कंपन्यांना फायदा होईल ज्या कंपन्या एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात मालाची ने -आण होते त्यांना फायदा होईल,त्यांच्या वाहतूक करात बचत होईल .करांची रक्कम ठरविणे व जागोजागी कर भरणे वाचेल त्यामुळे कंपन्यांचा फायदा होणार आहे.

संदर्भ:

- 1) डॉ.किरण जि.देसले ,अर्थशास्त्र भाग-२ , दीपस्तंभ प्रकाशन जळगाव.
- 2) www.gstindia.com
- 3) ww.businessworld.in

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2018

SPECIAL ISSUE-XXXIX

GOODS AND SERVICE TAX (GST)

Editorial Board :

Guest Editor :

Dr. Arjun P. Patil

Principal,

MVPS's Arts and Commerce

College, Makhamalabad, Nashik

Executive Editor of This Issue :

Prof. Smt. Chhaya Labhade

Dr. Gorkshanath Pingle

Prof. Smt. Vaishali Kshirsagar

Prof. Vijaykumar Sonawane

Dr. Dattatraya Weljali

Dr. Y. P. Jadhav

Chief Editor :

Dr. Dhanraj Dhangar

This journal is indexed in :

- UGC Approved Journal List No. 40705 & 44117
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Reforms in Indirect Taxes in India	Dr. Dnyaneshwar Phad	05
2	A Critical Evaluation of the Goods and Service Tax & Its Relevance to the Indian Economy : Towards the New Tax Reform	- Prof. Kiran Jadhav	08
3	Role of GST in Controlling Black Money	- C.A. Galib Mirza	13
4	An Awareness About the Basic Concepts in GST	- C.A. Dr. Trupti Deore	16
5	Effects of GST on the Small Businesses in Mumbai and Suburban Areas	- Prof. Suhasini Durve	24
6	A Comparative Study of Before and After Implementation of GST on Various Sectors Related to Common Man	- Prof. Sachin Jadhav	30
7	Goods and Service Tax (GST) and Indian Economy	- Prof. N.C. Pawar	34
8	Impact of GST on E - Commerce Sellers and the Common Man	- Dr. Amol Gaikwad & Dr. Hiranman Kshirsagar	38
9	Goods and Service Tax: Challenges and Opportunities	- Dr. N. N. Gadhe	42
10	A Study of Impact of GST on Market and Common Man	- Dr. Krishna Shahane	46
11	Prospects and Problems of Goods and Service Taxes with Reference of Insurance and Agriculture Sector in India	- Dr. Chandrakant Chaudhari	49
12	GST: Prospects and Implications for Consumers	- Dr. Jayashri Jadhav	56
13	Effects of GST on Business	- Dr. Balkrushna Shelar	59
14	Impact of GST on The Role of Cost Accountant	- Prof. Pravin Dhepale	64
15	A Study of Goods and Service Tax	- Dr. Pankaj Nikam	68
✓16	Impact of GST on Indian Economy: Positive and Negative	- Dr. Manoj Jagtap	71
17	Impact of Goods and Service Tax (GST) on Indian Economy	- Prof. Dipak Dokhale	73
18	Benefits and Challenges of Goods and Service Tax	- Prof. Smt. Swati Shelake	76
19	Impact of GST on Indian Economy	- Prof. Nishant Kute	79
20	Impact of Goods and Service Tax (GST) on Common Man	- Prof. Yashwant. Chaudhari	81
21	A Study of Impact of GST on Small and Medium Enterprises	- Dr. Mangesh Bhavsar	86
22	Impact of GST on Various Business Sectors	- Prof. Sopan Watpade	91
23	Need for GST in India	- Dr. Yuvraj Jadhav	96

24	Advantages and Disadvantages of Goods and Services Tax (GST) - Prof. Smt. Chhaya Labhade	100
25	Goods and Services Tax : Concepts, Challenges and Difficulties - Prof. Smt. Vaishali Kshirasagar	103
26	GST and Its Impact on Various Sectors - Prof. Sandip Gadekar	107
27	Composition Scheme : Boon for Small Taxpayers - Miss Ishwari Labhade	111
28	Impact of GST on Service Sector in India - Mr. Anurag Pange	113
29	वस्तु व सेवा कर - प्रत्यक्ष अंमलबजावणीनंतरची स्थिती - डॉ. सुनिल उगले	116
30	भारतीय वस्तु व सेवा कर : एक दृष्टीक्षेप - डॉ. दिपक कारे	122
31	भारतीय वस्तु व सेवा कर - डॉ. मनिषा आहरे	126
32	वस्तु आणि सेवाकर [GST] : एक अवलोकन - प्रा. राजेंद्र शहाणे	130
33	वस्तु व सेवा कर : बदलती स्थिती व परिणाम - डॉ. गोरक्षनाथ पिंगळे	133
34	भारतातील सर्वसमावेशक करप्रणाली - जी.एस.टी. - प्रा. गणेश बर्वे	136
35	जी.एस.टी. - 'एक राष्ट्र, एक कर' - प्रा. सुनील कर्डक	140
36	जी.एस.टी. चे विविध क्षेत्रावरील व सामान्य माणसावरील होणारे परिणाम - प्रा. श्रीमती कल्पना चोपडे	144
37	सर्वसामान्यांच्या दृष्टिकोनातून वस्तु व सेवा कर - कु. प्रियंका थोरात व गुंजन दुसाणीस	147
38	वस्तु व सेवा कर : एक दृष्टीक्षेप - कु. वैष्णवी कुमावत व कु. तौफिक आत्तार	150
39	वस्तु व सेवा कर : सकारात्मक अभ्यास - तुषार महाले व प्रताप पगारे	154
40	वस्तु व सेवा कर : संकल्पना आणि फायदे, तोटे - ज्योती पडघने व आरती घुगे	156
41	वस्तु व सेवा कर : प्रणाली व इ-कॉम. - डॉ. सुजाता गडाख	159
42	जी.एस.टी. चे भारतीय शेतीवर होणारे परिणाम - डॉ. दिनकर भदाणे	163

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the paper on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the paper are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor-

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Nashik

Impact of GST on E - Commerce Sellers and the Common Man

Dr. Amol A. Gaikwad* & Dr. Hiranman Kshirsagar**

* Assistant Professor, Dept. of Economics KTHM College, Nashik

** Arts and Commerce College, Soygaon, Tal- Malegaon

Since the passing of the GST Constitutional Bill by the Rajya Sabha in August last year, the country has been preparing itself for the new tax regime. The new GST law is India's biggest tax reform initiative which is expected to improve compliance levels, increase government revenue, and create a common playing field for the businesses by amalgamating a host of central and local taxes. On the face of it, GST seems to be a mixed bag with some of the necessities becoming cheaper, while the others might get more expensive. While in the longer run the Goods and Service Tax might have a favorable effect on most of the sectors of the economy, in the short run, as with the most of the reforms, the benefits seem to be limited. Based on the experience of GST implementation in other countries, India could observe an inflationary impact at the onset of the reform, which might fade away once the legislation sinks in. The Goods and Services Tax (GST) is the single biggest reform in India's indirect tax structure since the liberalisation of the economy in 1991. Through this reform, the government has integrated the previously disparate segments of the Indian economy and has truly begun the process of creating one market for the entire nation. The idea of a single tax on the supply of goods and services, from manufacturing to delivery to the final consumer, has eliminated the need for sellers to register with multiple tax platforms and file multiple tax returns. GST is going to have a major impact on e-commerce in the country. Apart from consumers, this trade segment has two key players: the e-commerce marketplaces and the sellers. While e-commerce marketplaces such as Flipkart and Amazon are required to make necessary adjustments to their operations, it is the impact on e-commerce sellers, represented by the thousands of retailers that sell through the marketplace that requires intense scrutiny. Through this blog, we assess the impact of GST on e-commerce sellers and the steps such businesses need to take to ensure regular compliance.

Impact of GST on e-commerce sellers:

Presently, GST appears to be an assortment of compliance guidelines. The enhanced regulatory requirements might take a seller's focus away from operations for some time. However, GST as a single tax for products across India will be beneficial for all e-commerce sellers in the long run because of the aspect of transparency in trade brought forth by this new indirect tax reform. Let's discuss the impact of GST on an online seller's operations:

1. Increased reach of e-commerce sellers: GST has opened avenues for small and medium sized e-commerce sellers to compete with larger enterprises at a national level. Previously, these sellers were limited to operating within the confines of one state due to the looming tax rates of trading across multiple states. By unifying the taxation, e-sellers need not be burdened by multiple taxes while selling to consumers across various states.

2. Compulsory registration required: The government has specified a turnover threshold of Rs 20 lakh for registration under GST. This has been relaxed to Rs 10 lakh for north-eastern states. However, for e-commerce sellers, registration is mandatory, irrespective of whether they fall

below the turnover slab of Rs 20 lakh or not. Removal of the threshold for registration will help bring more online businesses into the sphere of taxation.

3. Ineligible for Composition Scheme: E-commerce sellers are not eligible for the Composition Scheme either. The Composition Scheme permits businesses with a turnover of under Rs 75 lakh to file quarterly returns instead of monthly and pay tax at a low rate of 2%. Although this might seem to be a disadvantage for e-commerce sellers, the number of documents required to file for the Composition Scheme is relatively higher, reducing the burden of document collation on the seller.

4. Tax collected at source (TCS): E-commerce marketplaces are required to deduct 2% TCS on the net value of sales as the GST liability of the seller and deposit it with the government. Further, the sales reported by both the e-commerce marketplace as well as the seller need to tally at the end of each month. Discrepancies, if any, will be added to the turnover of the seller and they will be liable to pay GST on the additional amount. This measure will weed out fraudulent sellers and shall subsequently build trust between marketplaces and sellers.

5. Filing of tax returns: The e-commerce sellers need to follow the same process that is followed by brick-and-mortar retailers. Form GSTR-1, containing details of outward supplies, needs to be submitted by the 10th of every month. The seller will receive Form GSTR-2A by the 11th of the same month, which contains details of the tax collected by the e-commerce marketplace. They then need to review and submit Form GSTR-2 by the 15th of the month. Discrepancies in supplies are to be submitted through Form GST ITC-1 by the 21st of the same month. This would require businesses to be particular about tallying data coming from different sources before filing returns. Taking the help of a professional GST services provider in meeting compliance has become a requisite in light of these regulations.

6. Increase in Credit: The GST law has established 'input tax credit' to cover goods or services used by a company in the course of business. E-commerce sellers need to establish a direct relationship between the input material and the final product/service is eliminated. Much like other registered entities under GST, e-commerce sellers too can now avail input credit.

7. Refunds under cash on delivery: Consumers extensively opt for 'cash on delivery' in India and such sales witness return of orders to the tune of 18%. The reconciliation process for refunds takes around 7-10 days. Initially, there might be confusion around generating refunds for cancelled orders where taxes have already been filed.

The impact of GST on Common Man :

With the Government having done away with multiple layers of tax, GST is bound to reduce costs incurred in e-commerce logistics. This reduction, according to some estimates, could be as high as 20%. Also, with state-level taxes being subsumed under GST, e-commerce platforms can reduce warehousing costs as they need not maintain huge warehouses across multiple locations in India. Such warehouses were earlier operating below their rated capacities, adding to inefficiencies and the selling price of products. Now, e-commerce marketplaces can opt for maintaining a few warehouses at strategic locations. These well-maintained logistics hubs will be able to attract FDI inflows and lead to an increase in overall efficiency in operations. With the free movement of goods and services and a uniform tax rate across states, e-commerce sellers will be free to transport across different locations in India. The implementation of GST stands to benefit e-commerce sellers, as due to the elimination of entry taxes and faster

movement of goods vehicles across states, the last mile delivery costs will come down. This benefit can be passed on to customers. Also, e-commerce marketplaces are now free to source goods from SMEs across India and not just limit themselves to local players across states. They were compelled to do this earlier to save costs on heavy inter-state taxation. Such a move will give impetus to the SME sector in India and foster healthy competition among SMEs, thereby improving the quality of products and services available in India.

Things that might get costlier:

The present rate of service tax is 15 percent and is applicable to most of the services excluding essential ones like cultural activities, ambulance services, and certain pilgrimages and sports events. Under Goods and Service Tax, this rate would increase to 18 percent making the services more costly. For some goods like edible oil, textiles, etc. the excise duty is nil and the VAT in several states is 5 percent. Hence, the total cost of such goods is close to 8%-9%. With GST, the cost of such goods is likely to increase and this might put a hole in the budget of a common man. The Government has a negative outlook towards sin goods which includes cigarettes, tobacco products, and aerated drinks. These goods are going to be taxed at higher rates than normal, which is good for you if you have been planning to cut down on your consumption of these products. Some of the things which could get costlier once GST comes into play include:

- Restaurant and hotel bills
- Mobile bills and internet packs
- Transportation services including railways, air travel, and cab services
- Jewelry and precious metals
- Luxury cars
- Cigarettes and other tobacco related products
- Aerated drinks
- Courier and DTH services

Things that might get cheaper:

The cost of the indirect tax on goods is presently at the higher levels. This is because most of the goods such as consumer electronics, beauty products, non-luxury automobiles, etc. draw an excise duty of 12.5 percent and state VAT around 12.5%-15%. Moreover, there are several cascading taxes due to CST, input tax credit retention under the VAT regulations, levy of octroi, entry tax and other taxes imposed by the local body, during the entire value chain till the product reaches the customer. For the manufactured consumer goods, the present tax regime implies that the consumer has to pay nearly 25%-26% in excess of the production cost of the goods due to excise duty and VAT. So, with the rollout of the Goods and Service Tax where the rate is expected to be 18 percent for most of the goods, these are likely to get cheaper. Some of the products which could get cheaper once GST comes into play include:

- Wood articles and Plyboards
- Online Shopping
- Fast moving consumer goods (FMCG) goods like processed foods, shampoos, chocolates, etc.
- Pharma products
- Branded apparel

- Movie tickets
- Paint, cement and several construction materials
- Air coolers, fans, water heaters, TVs, and other electronic items
- Solar panels, and fingerprint scanners

The Bottom Line

Goods and Services Tax, hailed as one of the most powerful tax reforms which India has ever seen, purports to do away with the multiple tax regulations on most of the goods and services. GST would change the current tax regime of production-based taxation to a consumption-based system. There is no doubt that the corporates would benefit once the GST has been rolled out; however, the advantages to the common man are still speculative. We hope that the end consumer would also reap the benefits of the new tax regime, once the business houses have transitioned completely to the new tax structure and start to pass on the benefits to the average Indian.

Conclusion :

There is no doubt that e-commerce will be subject to increased tax compliance and subsequently increased costs. However, in the long run, GST should level the playing field for e-commerce sellers, thereby streamlining their operations and setting the tone for increased business growth

Reference :

1. The Economic Times (2009) Featured Articles from The Economic Times.
2. Gst India (2015) Economy and Policy.
3. Sardana M (2005) Evolution Of E? Commerce In India Part 3.
4. Patrick M (2015) Goods and Service Tax: Push for Growth. Centre for Public Policy Research (CPPR).

Impact Factor – 3.452

ISSN

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION
RESEARCH JOURNAL

ISSN :
2348-7143
January
2018

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2018

SPECIAL ISSUE-XXX

**IMPACT OF GST ON PRIORITY SECTORS
OF INDIAN ECONOMY**

Guest Editor

Dr. Hiranman M. Kshirsagar
Principal

MVP's Arts & Commerce College, Soygaon
Tal-Malegaon, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Chief Editor

Dr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)

MGV's Arts & Commerce College, Yeola,
Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editor : Dr. Manoj V. Jagtap

Associate Editor : Prof. Sachin G. Pawar

This Journal is indexed in :

- University Grants Commission (UGC) List No. 40705 & 44117
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Index

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	GST Impact on Marketing & Economy	Dr. Jagdish J. Patil	6
2	Impact of GST on Inflation	Dr.D.R.Bacchav	11
3	GST Impact on Small & Medium Business	Dr. S. K. Pagar	15
4	Impact of GST on Priority Sectors in India	Dr. Hiranman M. Kshirsagar	18
5	Impact of GST on Industry	Dr. Amol A. Gaikwad	23
6	GST : An Overview	Dr. Patil Meena Fakira	26
7	Advantages and Disadvantages of GST	Dr.Pankaj Tryambak Nikam	29
8	Impact of GST on Manufacturing Sector	Mr. Kardak Santosh Eknath	32
9	How GST will affect Service Sector in India?	Dr. Jayashri P. Jadhav	36
10	GST and Customers: A Brief Study	Prof. Ankush Ananda Kapadne	40
11	Impact of GST on India's Foreign Trade	Prof.D.D.Gavhane Prof. N.D.Wadghule	43
12	GST And Indian Economy	Swati Kisanrao Shelke	48
13	Goods and Service Tax-One Tax One Nation	Prof .Sonawane Rameshwar N.	51
14	The Impact of Goods and Service Tax (GST) on India's International Trade.	Prof .Nilesh.B .Nerkar	54
15	वस्तु व सेवा कर आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	डॉ. करणसिंग राजपूत	57
16	वस्तु व सेवा कर (जीएसटी) - स्वरूप व फायदे-तोटे	प्रा. डॉ. सुनील पं. उगले	62
17	जीएसटी : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. कारे डी. एन.	67
18	यंत्रमाग उद्योगातील जॉबवर्क आणि जीएसटी	डॉ. सौ. जाधव लीला दोधा	70
19	जीएसटी : भारतीय कररचनेतील महत्वाचा बदल	प्रा. एम. व्ही. हिरे	72
20	भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील जीएसटी परिणामांचे अध्ययन	प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर एन. सोनवणे	76
21	भारतातील वस्तु व सेवा कराचे भवितव्य	प्रा. डॉ. ना. ना. गाढे	80
22	जीएसटीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव	प्रा. डॉ. मनोज विठ्ठल जगताप	84
23	जीएसटी : फायदे व तोटे	डॉ. मनीषा के. आहरे	87
24	जीएसटी आणि उत्पादन क्षेत्र	प्रा. सचिन जी. पवार	90
25	जीएसटीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या प्राधान्य क्षेत्रावरील परिणाम	प्रा. मनोज पी. देशमुख	93
26	वस्तु व सेवा कर (GOODS & SERVICES TAX)	प्रा. समाधान पुंजाराम सूर्यवंशी	95
27	वस्तु व सेवा कर भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	प्रा. बागुल पुंडलिक एस.	98

Impact of GST on Priority Sectors in India

Dr. Hiranman M. Kshirsagar

Assistant Professor, Dept of Economics

Arts and Commerce College, Soygaon, Tal- Malegaon (Maharashtra)

Introduction:

India is one of the fastest growing economy and holds the seventh place for having largest economy in the world. Trade is one of the most significant factors that leads to the growth of a country's economy. Therefore, it is imperative to keep a tab on the trade performance in both the domestic as well as international markets. With the introduction and implementation of GST launched on 1st July 2017, there has been a change in the way business in India is done. GST has had a significant impact on the international trade (import and export) of the goods and services through the changes in the taxation structure and removal of certain indirect taxes and exemptions.

GST will be one of the biggest tax reforms that will replace all indirect taxes (like Central Excise Duty, Additional Exercise duty, Service Tax, Customs duty, State VAT etc.) levied on goods and services by the government both center and state once it is implemented. It is an indirect consolidated tax, based on a uniform tax rate fixed for both goods and services (namely automobile, food products, telecom, insurance etc.) payable at the final point of consumption through a tax credit mechanism. GST subsumes a series of all indirect taxes under a single domain. The recommended GST bill gives concurrent powers to both states and the center to make laws on the taxation of goods as well as services. Consumer of manufacturing goods mean any form of an article or a component that is manufactured or distributed for sale to a consumer for his/her ultimate consumption. Implementation of GST bill will eliminate the cascading impact of taxes on production or distribution which will reduce the prices of goods and services and this will benefit the end users. Implementation of GST bill will mark an important milestone in the field of Indirect Tax Reforms in India. It's likely to benefit all stake holders like The Governments, The Trade and Industry and the consumers at large. It will harmonize the taxing of consumption of goods and services uniformly throughout the country and will pave way for creation of common market across India.

GST Simplifying the new Tax System in India and it shows the flaws and adverse effects of GST on the economy of India. The bill was brought to implement one tax in the country but resulted into the biggest drawback as it ended up implementing 31 different taxes under GST. It is not only a burden on the Indian economy but is a deadly weapon for poor and middlemen of the country. Price hikes in basic amenities make a wider gap between consumers and the market. Despite all the shortcoming, this model could be a grand success had it been planned considering the welfare of poor people. When GST was implemented it was claimed that it would bring great changes in the Indian economy in the market and increase country's GDP by 7% but reality is that it has made Indian economy worse as the economy was already in a death phase due to Demonetization. According to the latest report of Reserve Bank Of India the economic development rate of the country is decreased from 9.1% (March 2016) to 6.1%

(January –March) and now suffering at 5.7% (April – June) which shows that the implementation of GST is the biggest failure of the present government. Even the finance minister said that the rate 5.7 % in last three months is really a matter of concern. This shows that the plan of GST was brought without a vision which might harm the country's economy in the long run.

In this paper we are discuss about the impact of GST on various sectors in India.

The Goods and Services Tax commonly known as GST was introduced in India on 1st July 2017. The basic idea to introduce GST in India to remove the multiple tax system which was a part of central and state government and to provide uniform tax system throughout the country. The present GST tax model is inspired from the Canadian GST model and is divided into different tax slabs ranging from 0% to 28%.

After implementation of GST, India became one of the 160 countries to introduce a unified tax regime at midnight. And by unified, we mean four slabs (5%, 12%, 18%, and 28%) and an additional 'sin tax' of 40% to be implemented on rare occasions.

A comparative look at the rates in Asia and Europe shows, not only does India have the highest tax rates, but also by splintering a so-called unified structure, we have made it a whole lot more confusing. Therefore, by the present model of GST we cannot conclude the system just by seeing its few advantages but we should also consider its disadvantages and the wrongful decision of implementing GST on Indian phase which is recovering from death phase after demonetization.

The present GST tax system is full of flaws and lacks economic vision as the present GST bill has various loopholes which are laying adverse effects on Indian economy and the people of the country either from working or business class.

The principle on which GST works i.e. one nation, one tax is not suitable for India. Previously we had 32 taxes which included 29 state VAT taxes, 1 sales tax, 1 excise duty and 1 service tax and after implementation of GST we have now 31 taxes including 29 SGST taxes, 1 CGST and 1 IGST which again gives complicated tax structure to the country and contradicts the principle of single tax in nation.

The Constitutional Provisions and Judgments on GST. If we want to impose a single GST tax system in India it is not possible due to,

According to the 101st amendment in the constitution, Article 246 A states that parliament and state can levy taxes on supply on goods & services. So not only parliament but state can have its own GST.

Article 279 A of the constitution says that GST council has only recommendatory powers. So it's up to state governments to implement its ideas. In this way state government levies its own GST and distorts the entire GST system of the country. On 11th November 2016, 9 judges on behalf of the Supreme Court of India gave its judgment regarding entry tax case that every state is as sovereign as parliament in its powers to levy taxes. So it gives freehand to state by which they can levy their own GST.

The present GST Tax System has certain flaws that thereby weakens the movement thus started and proves to be a shockwave for the disturbed economy:

GST system is totally dependent on the online submission of taxes which in result overburdens the online system of the Ministry Of Corporate Affairs and the online infrastructure existing is

not very sound, so the problem of hanging and website crashes occurs repeatedly which makes tax filing more adverse than before.

Due to the implementation of the present GST system in the country it also increases the problem of tax evasion which results in huge loss in the economic condition of the country due to the following provision existing in the Bill which states that business entity with an annual turnover less than Rs. 20 lakhs is given exemptions under GST registration. The above provision provided in the bill is the biggest loophole which can increase the problem of tax evasion and can be explained by a simple example — If a businessman owns a firm or company with an annual turnover of 80 lakhs and falls under the tax paying category according to the norms of the GST but rather paying taxes he divides his business into 4 firms of 20-20 lakhs and make his wife, son, daughter and himself director of the following four firms and by showing the business into four parts with an annual turnover of rupees 20 lakhs he is not entitled to pay GST but originally these four firms were only in the papers and he saves his firm which has annual turnover of 80 lakh rupees to pay GST and this is how people will do tax evasion in many forms and thus, will result in huge economic loss to our country.

According to the previous tax system in our country, one had to file tax twice a year but now the system has been made so complicated that one has to file GST thrice a month on the 10, 15 and 20 dates of the month respectively, only through online system. So in a simple way one has to file 36 GST taxes then has to file 12 TDS returns. So now $36+12=48$ and 1 annual return so total 49 taxes are filed in a year which is really tedious process and hence lays overburdening on the Tax department of India and businessmen too and if a person owns 13 outlets in 13 states of country then he has to file $49*13= 637$ taxes in same year which is simply very irrelevant system.

India's GST model is based on the Canadian GST model but is a failure in country like India because in Canada throughout there is uniformity and same culture but country like India which is a diversified country and is not uniform throughout as in the North there is an entirely different culture compared to the South. In North where people demand wheat, in south there is huge demand for rice, so by the implementation of GST uniformly in India would lay adverse impacts in near future, as the demands in different areas differ in a huge country like India, unlike small ones like Singapore.

Impact of GST on agricultural sector

Before and after independence of the India its economy is mainly dependent on primary sector i.e. agricultural sector and now also agricultural sector is considered the backbone of Indian economy but due to implementation of GST this backbone is broken and is suffering a lot as tax slabs in agro sector has been increased without taking initiatives for making the infrastructure and new irrigation techniques for the betterment of farmers but imposing more tax than before not only lays adverse effects on agricultural sector but is also responsible for the increase in price in manufacturing sector too, as cost of production will increase if the primary or raw material is costly. We can analyze adverse effects on agro sector by following aspects : Fertilizers are considered as key factor of agricultural sector but previously 6% (1%excise + 5% VAT) tax was levied on that but after GST now it is put under tax slab of 12%. The same impact is there in tractors, waiver on the manufacture of the tractors is removed and

GST of 12% has been imposed and its spare parts lie under the 28% tax slab which is considered

as luxury category tax slab and kept with the parts of BMW and AUDI which is totally irrelevant as without tractors agriculture is not possible and levying 28% tax on tractor parts is a mockery with the poor farmers who spends his entire life on fields just to fulfill his nation's demand and needs.

India's milk production in 2015-16 was 160.35 million ton, increased from 146.31 million ton in 2014-15. Previously only 2% VAT tax was charged on milk and certain milk products but under GST the rate of fresh milk is nil and skimmed milk is kept under 5% bracket and condensed milk is taxed under 18% tax slab which again is burden on farmers and cattle farmers.

Tea is considered as a crucial item in the Indian household but its prices are also increased due to imposed 5% GST more than previous VAT rate of 4-5% with Assam and West Bengal with the exception of 0.5% and 1%. So, imposing heavy taxes on the agricultural is not justified with the poor section of the society which includes farmers and peasants, this will not only increase the cost of production for farmers but also decrease their profit margin which will subsequently result in increase in creditability among farmers and instead of giving them support this tax system is increasing insecurity and due to which suicidal cases among farmers, peasants will take a boost.

Impact of GST on Insurance sector

On one hand the government is pushing every citizen of the country to open a bank account by initiating 'PradhanMantri Jan DhanYojna' and on the other hand GST has made financial services expensive. Transactions fees in financial services have become more expensive as these services are put under 18% tax bracket in the new goods and services tax (GST) regime. Previously these services were so taxed at 15% and the hike in the tax rate means that individuals will have to pay 3 rupees more for every 100 rupees paid for banking transactions. (Economic times: you will have to shell out more from banking transactions from July).

India is amongst the most under-penetrated Insurance market (less than 10% population of India has insurance). This was the only reason for the governments launching the 'Pradhan Mantri Jeevan Bema Yojna' however, with the GST, insurance premiums have become expensive which is proving a roadblock in a price sensitive market like India. Life, health and motor insurance are increased up by 300 basis points.

Impact of GST on Telecom sector

The telecom sector is already under server debt and a burden of license fee. The current debt stands at around 4 lakh crore (Telecom debt unsustainable – TOI). So with the implemented GST model further taxes in this field will increase definitely. On one hand, government is initiating 'Digital India' and on the other hand telecom services (Phones, broadband etc-) is getting costlier as most of the operators will pass on the increase to the consumers in order to cope up with GST. Therefore, it contradicts the initiative of Digital India in order to give boost to Digital India initiative. Government should lower the tax slab in telecom sector. So that the telecom services can be accessed easily even by the poor sections of the society.

Impact of GST on the Petroleum Sector

The petroleum sector is not kept under GST slab. Petroleum products like crude, high-speed diesel, ATF are kept away from tax slabs. So its costs are likely to rise because of dual indirect tax mechanism.

Impact on IT Sector :

For the implementation of GST in the country, the Central and State Governments have jointly registered Goods and Services Tax Network (GSTN) as a not-for-profit, non-Government Company to provide shared IT infrastructure and services to Central and State Governments, tax payers and other stakeholders. The key objectives of GSTN are to provide a standard and uniform interface to the taxpayers, and shared infrastructure and services to Central and State/UT governments. GSTN is working on developing a state-of-the-art comprehensive IT infrastructure including the common GST portal providing frontend services of registration, returns and payments to all taxpayers, as well as the backend IT modules for certain States that include processing of returns, registrations, audits, assessments, appeals, etc. All States, accounting authorities, RBI and banks, are also preparing their IT infrastructure for the administration of GST. There would no manual filing of returns. All taxes can also be paid online. All mis-matched returns would be auto-generated, and there would be no need for manual interventions. Most returns would be self-assessed.

Reference :

1. www.wiki/gstgov.in
2. www.mahagst.gov.in
3. Girish Garg, (2014), "Basic Concepts and Features of Good and Service Tax in India", International Journal of scientific research and management (IJSRM) Volume-2, Issue-2.
4. The Constitution (122nd Amendment) (GST) Bill, 2014.
5. Kumar, N. (2014). Goods and Services Tax In India: A way forward. Global Journal of Multidisciplinary Studies, Volume 3(Issue 6).
6. MoneyControl (January 2015). *GST on Ecommerce in Retail Sector: Boon or Bane?*

Goods and Service Tax-One Tax One Nation

Prof. Sonawane Rameshwar Narayan
Arts and Commerce College, soygaon Tal- Malegaon
Dist- Nashik (Maharashtra)

Abstract:

GOODS AND SERVICE TAX one of the most ambitious tax reforms undertaken by the government has ushered India into an era of one tax, one market and one nation. GST aiming in India to integrate state economics and boost overall growth by creating a single, unified Indian market to make the economy stronger. GST is comprehensive destination based indirect tax levy of goods as well as service at the national level. It's main objective is to consolidate multiple indirect tax levies into a single tax thus subsuming an array of tax levies, overcoming the limitations of existing indirect tax structure, and creating efficiencies in tax administration.

Key words: goods and service tax, Indian economy, CGST, SGST, etc.

Introduction:

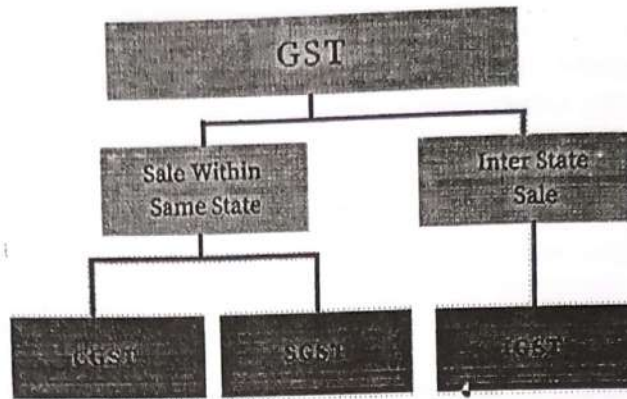
"Any tax on supply of goods or services or both except taxes on supply of the alcoholic liquor for human consumption". GST in article 366(12A)

The introduction of Goods and service tax (GST) would be very significant step in the field of indirect tax reforms in India. By amalgamating a large number of central and state taxes into a single tax. It would mitigate cascading or double taxation in a major way and pave the way for a common national market. From the consumer point of view, the biggest advantage would be in terms of a reduction in the overall tax burden on goods, which is currently estimated to be around 25%-30%. Introduce of GST would also make Indian products competitive in the domestic and international market. GST is a well- designed value added tax on all goods and services, Is the most elegant method to eliminate distortion and to tax consumption. Taxes proposed to be subsumed under GST are as follows.

Central taxes/ state taxes	State VAT
CENTRAL Excise duty	Central sales tax
Duties of excise (medicinal and toilet preparations)	Purchase tax
Additional duties of excise(goods and special importance)	Luxury tax
Additional duties of excise(textile and textile products)	Entry tax
Additional duties of customs (CVD)	Entertainment tax (except local bodies)
Special Additional duties of customs(SAD)	Taxes on advertisement
Service tax	Taxes on lotteries, betting and gambling
Cesses and surcharge insofar as they relate to supply of goods or services	State Cesses and surcharge insofar as they relate to supply of goods or services

The structure provided under GST is dual in nature and under this, the centre and the state will simultaneously levy tax on a common base. The GST levied by the centre or inter state supply of goods and services would be called the central GST (CGST) and that levied by the state would be called the state GST (SGST). Similarly, integrated GST (IGST) will be levied and administered by centre on every inter-state supply of goods and services.

GST international scenario:

Internationally GST was first introduced in France and now more than 150 countries have introduced GST. Key features of GST prevalent in some other countries.

Country Name	Name	Date Of Introduction	Standard Rate
United Kingdom	Value Added Tax	1.04.1973	20% (Reduce Rate 5%)
Canada	Federal Gst	01.01.1991	5%
Australia	Goods And Service Tax	01.07.2000	10%
China	Value Added Tax	01.01.1994	17% (Re.Rate 13/6/4/3%)
New Zealand	Goods And Service Tax	01.10.1986	15%
Singapore	Goods And Service Tax	01.04.1994	7%

Benefits of GST: GST will bring numerous benefits to all. Some of these benefits are listed below:

- Seamless flow of credit: GST will facilitate seamless credit across the entire supply chain and across all states under a common tax based.
- Eliminating flows of credit: goods and service tax would eliminate the cascading effect of taxes on production and distribution cost of goods and services.
- Revenue gain: revenue will increase under GST regime because of widening of the dealer base by capturing value addition in the distributive trade and increased compliance.
- Enhanced transparency: GST regime shall enhance transparency in the indirect tax framework and is expected to bring down the rate of inflation.
- GST will boost Indian exports, thereby improving the balance of payments position.
- Increased uniformity: uniform GST will reduce the incentive for evasion by eliminating rate arbitrage between neighbouring states and that between intra and inter-state sales.

Harmonization of laws, procedure and rates of tax will make compliance easier and simple.

- GST is designed to be electronic thereby eliminating manual filling. Such a change shall bring about transparency and accountability in the process.

All these benefits are expected to aid in improving India's GDP.

Criticism of GST:

Several criticism have been levelled against GST. Some tax experts are of the opinion that the GST structure that has been rollout is complicated and flawed due to multiple tax rates and a complex tax structure. Lack of adequate IT infrastructure and government's incapability at resolving it has angered the business community.

GST increase cost of service means, an add-on to your monthly expenses.

Conclusion:

The enumeration of benefits casts a welcome setting for GST of India. GST of India is superior and sufficient system depends upon the structure it is designed into and manner of implementation. While it serves to be beneficial set up for the industry and the consumer, it can lead to increase in revenue to government. Hopethis 'one nation one tax' proves to be a game changer in a positive way and proves to be beneficial not only to the common man but to the country as a whole.

References:

1. <http://economictimes.indiatimes.com>
2. www.icsi.edu
3. Guides on GST – ICSI PUBLICATION.
4. The economic times articles
5. GST INDIA (2015) economy and policy
6. Indian management magazine (2017 july)

Index

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	GST Impact on Marketing & Economy	Dr. Jagdish J. Patil	6
2	Impact of GST on Inflation	Dr.D.R.Bacchav	11
3	GST Impact on Small & Medium Business	Dr. S. K. Pagar	15
4	Impact of GST on Priority Sectors in India	Dr. Hiranman M. Kshirsagar	18
5	Impact of GST on Industry	Dr. Amol A. Gaikwad	23
6	GST : An Overview	Dr. Patil Meena Fakira	26
7	Advantages and Disadvantages of GST	Dr.Pankaj Tryambak Nikam	29
8	Impact of GST on Manufacturing Sector	Mr. Kardak Santosh Eknath	32
9	How GST will affect Service Sector in India?	Dr. Jayashri P. Jadhav	36
10	GST and Customers: A Brief Study	Prof. Ankush Ananda Kapadne	40
11	Impact of GST on India's Foreign Trade	Prof.D.D.Gavhane Prof. N.D.Wadghule	43
12	GST And Indian Economy	Swati Kisanrao Shelke	48
13	Goods and Service Tax-One Tax One Nation	Prof .Sonawane Rameshwar N.	51
14	The Impact of Goods and Service Tax (GST) on India's International Trade.	Prof .Nilesh.B .Nerkar	54
15	वस्तु व सेवा कर आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	डॉ. करणसिंग राजपूत	57
16	वस्तु व सेवा कर (जीएसटी) - स्वरूप व फायदे-तोटे	प्रा. डॉ. सुनील पं. उगले	62
17	जीएसटी : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. कारे डी. एन.	67
18	यंत्रमाग उद्योगातील जॉबवर्क आणि जीएसटी	डॉ. सौ. जाधव लीला दोधा	70
19	जीएसटी : भारतीय कररचनेतील महत्वाचा बदल	प्रा. एम. व्ही. हिरे	72
20	भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील जीएसटी परिणामांचे अध्ययन	प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर एन. सोनवणे	76
21	भारतातील वस्तु व सेवा कराचे भवितव्य	प्रा. डॉ. ना. ना. गाढे	80
22	जीएसटीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव	प्रा. डॉ. मनोज विठ्ठल जगताप	84
23	जीएसटी : फायदे व तोटे	डॉ. मनीषा के. आहरे	87
24	जीएसटी आणि उत्पादन क्षेत्र	प्रा. सचिन जी. पवार	90
25	जीएसटीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या प्राधान्य क्षेत्रावरील परिणाम	प्रा. मनोज पी. देशमुख	93
26	वस्तु व सेवा कर (GOODS & SERVICES TAX)	प्रा. समाधान पुंजाराम सूर्यवंशी	95
27	वस्तु व सेवा कर भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	प्रा. बागुल पुंडलिक एस.	98

The Impact of Goods and Service Tax (GST) on India's International Trade.

Prof .Nilesh.B .Nerkar

Assistant Prof, Arts and Commerce College Soygaon
Tal: Malegaon Dist: Nashik, Maharashtra India.

Abstract:

Goods and service tax (GST) is very comprehensive tax structure which implemented at the national level. It is one of the biggest tax revolutions which is all set to integrate the state and national economy to boost the overall growth of the country. The implementation of the bill is expected to ease India's cumbersome tax system, help goods move seamlessly across district and state borders. GST will be an indirect tax at all the stages of production to bring about uniformity in the system. On the bringing GST into practice, there would be amalgamation of central and state taxes into single tax payment .it would be also enhance the position of India in both ,domestic as well as international market .It would be interesting to understand why this proposed GST regime may helper the growth and development of international trade .

Key Word: Goods and service tax, economic development, value added tax.

Introduction:

Trade plays very important role in economic development of the country there impact on both competence and fairness. As efficient tax system should keep in view issues of income and circulation and at the same time also attempt to produce tax revenues to sustain government spending on public service and infrastructure development. GST is expected to overcome the issues and shortcoming of the existing indirect tax structure. Historically, indirect tax regime in India has been very complex with multiple levies at multiple taxable events. GST is expected to introduce a simple, efficient and uniform indirect tax structure in India. Existing complexities in international trade relating to work such as contract, software, intellectual property, E-commerce, import and export, agro product etc. In GST it is expect lower administrative burden and provide simplicity by standardizing GST return /challans and payments and provide for easy access through a central web-portal for registration ,refund etc in short it is interesting to study GST performance in international trade where in affected trade or not .

Research problem:

The concept of Goods and service (GST) is one of the biggest revolution in decades around the world .But it seems that India is facing problem in various sector specially in International trade and its impact direct and indirect on international trade and Indian economy

Objective of the study:

- 1) To understand the concept of Goods and Services Tax (GST)
- 2) To understand the impact of GST on Indians international trade.
- 3) To understand the impact on export and dependent industry.

Research Methodology:

The study focuses on study of secondary data collected from various books, national and international journals ,DGFT reports ,RBI bulletin, Ministry of commerce report ,publication

from various website which has been published and focused on various aspects of Goods and service tax .

Concept of Goods and service Tax:

GST or goods and service tax is applicable on supply of goods and service .It will replace the current taxes of central excise, VAT, jakat, and service tax. Currently different state have different tax and VAT law and event rate also different to different commodities so its create problems even difficult for paying tax or doing business or transport and sell in different state .GST will bring uniform taxation across the country and allow full tax credit from the procurement of inputs and capital goods which can later be set off against GST output liability .This reform gives equal footing to the big enter price as well as SMEs .The aim of GST is thus to simplify tax hurdles for the entire economy. **Who will pay GST?** GST will paid by all manufacturers and seller, service provider, consultants, charter account etc. At national level the proposed tax will be levied on all transactions involving supply of goods and services, except those which are kept out of its purview.

Impact on international trade:

The current indirect tax regime provides lower or no customs duty on import for importer who use those import in producing goods that subsequently exported. However, under GST import would be subject to IGST (CGST plus SGST) and any exemptions or additional levy will not exist .This would provide level-playing field to domestic manufacturers against importer. For trade and transport industry it will be good impact like

- 1) Reduction in multiplicity of Taxes.
- 2) Mitigation of cascading /double taxation.
- 3) More efficient neutralization of taxes especially for exports.

India trade performance in 2016-17 reaches a level of us \$262.29 billion in that negative growth of 15.48 percent as compared to a negative growth of 1.29 per cent during the previous year. India export recorded a positive growth of 0.15 per cent during April-October 2016-2017. India import during April-October 2016-2017 was US \$ 208.70 billion as against US \$ 233.42 billion during the corresponding previous year registering a negative growth. goods export during April-August 2017-2018 increase by \$ 8.57% billion while import for the same period grew \$26.63% to 181.71 % billion .Trade deficit during April -August was \$63.1 billion almost double the \$ 34.3 billion in the corresponding period of the last fiscal .

From above India export climb 10.3% reversing five month slowdown in September 2017 it show declining of trade in the area of engineering goods, petroleum product and chemical. In that most of the employment generating sector and small and micro exporters like leather, textiles , gems and jewellery and agricultural and allied product production worst affected by them .

GST Challenges flagged:

Due to GST impact labour intensive sector such as gems and jewellery, leather, apparel and handicraft either posted negative growth or modest growth, which is worrisome sign for Indian industry and trade. Number of people dependent on it gets unemployed and even the country GDP rate also decline up to 6.9 % in year 2017-18 from last year from 7.75 %.

GST Unfavorable for exporter:

Exporter allege no duty drawback refund from state .state government have effectively stopped paying tax refund under duty drawback scheme (DDS) compounding their liquidity issues .since GST regime they allege getting refund for state components of the levy has become very difficult under the DDS ,with the requisite mechanism not in place .another impact a severe crunch in liquidity under the GST regime has been flagged by exporter as the most challenging issue .Their cost have risen by up to 1.25 per cent (freight on board value) after GST implementation ,according to their value calculation .The figure is changing as late refund pinch smaller players hard and even larger entities have difficult over streamlining of operation . in such way there are several problem face to exporter in international trade so the growth rate also decline and its indirect impact on Indian economy we see in decline of GDP rate and decline in collection of tax over all Indian economy in short term inflationary impact on international trade, consensus is that GST will, in the long term, increase competitiveness of Indian international trade.

Conclusion:

For industry a transition into any new tax regime is usually fraught with several challenges and issues .While some of these are one time -short term issues, some other are long term and recurring and could have lasting impact on the business .such an understanding is imperative is imperative for timely implementation of measures to overcome these issues and avoid potential disruptions they could cause to the business.

References:

1. www.rbi.gov.in
2. www.dgft.gov.in
3. Ministry of Commerce Government of India Data 2017-18

Index

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	GST Impact on Marketing & Economy	Dr. Jagdish J. Patil	6
2	Impact of GST on Inflation	Dr.D.R.Bacchav	11
3	GST Impact on Small & Medium Business	Dr. S. K. Pagar	15
4	Impact of GST on Priority Sectors in India	Dr. Hiranman M. Kshirsagar	18
5	Impact of GST on Industry	Dr. Amol A. Gaikwad	23
6	GST : An Overview	Dr. Patil Meena Fakira	26
7	Advantages and Disadvantages of GST	Dr.Pankaj Tryambak Nikam	29
8	Impact of GST on Manufacturing Sector	Mr. Kardak Santosh Eknath	32
9	How GST will affect Service Sector in India?	Dr. Jayashri P. Jadhav	36
10	GST and Customers: A Brief Study	Prof. Ankush Ananda Kapadne	40
11	Impact of GST on India's Foreign Trade	Prof.D.D.Gavhane Prof. N.D.Wadghule	43
12	GST And Indian Economy	Swati Kisanrao Shelke	48
13	Goods and Service Tax-One Tax One Nation	Prof .Sonawane Rameshwar N.	51
14	The Impact of Goods and Service Tax (GST) on India's International Trade.	Prof .Nilesh.B .Nerkar	54
15	वस्तु व सेवा कर आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	डॉ. करणसिंग राजपूत	57
16	वस्तु व सेवा कर (जीएसटी) - स्वरूप व फायदे-तोटे	प्रा. डॉ. सुनील पं. उगले	62
17	जीएसटी : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. कारे डी. एन.	67
18	यंत्रमाग उद्योगातील जॉबवर्क आणि जीएसटी	डॉ. सौ. जाधव लीला दोधा	70
19	जीएसटी : भारतीय कररचनेतील महत्वाचा बदल	प्रा. एम. व्ही. हिरे	72
20	भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील जीएसटी परिणामांचे अध्ययन	प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर एन. सोनवणे	76
21	भारतातील वस्तु व सेवा कराचे भवितव्य	प्रा. डॉ. ना. ना. गाढे	80
22	जीएसटीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव	प्रा. डॉ. मनोज विठ्ठल जगताप	84
23	जीएसटी : फायदे व तोटे	डॉ. मनीषा के. आहरे	87
24	जीएसटी आणि उत्पादन क्षेत्र	प्रा. सचिन जी. पवार	90
25	जीएसटीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या प्राधान्य क्षेत्रावरील परिणाम	प्रा. मनोज पी. देशमुख	93
26	वस्तु व सेवा कर (GOODS & SERVICES TAX)	प्रा. समाधान पुंजाराम सूर्यवंशी	95
27	वस्तु व सेवा कर भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	प्रा. बागुल पुंडलिक एस.	98

Index

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	GST Impact on Marketing & Economy	Dr. Jagdish J. Patil	6
2	Impact of GST on Inflation	Dr.D.R.Bacchav	11
3	GST Impact on Small & Medium Business	Dr. S. K. Pagar	15
4	Impact of GST on Priority Sectors in India	Dr. Hiranman M. Kshirsagar	18
5	Impact of GST on Industry	Dr. Amol A. Gaikwad	23
6	GST : An Overview	Dr. Patil Meena Fakira	26
7	Advantages and Disadvantages of GST	Dr.Pankaj Tryambak Nikam	29
8	Impact of GST on Manufacturing Sector	Mr. Kardak Santosh Eknath	32
9	How GST will affect Service Sector in India?	Dr. Jayashri P. Jadhav	36
10	GST and Customers: A Brief Study	Prof. Ankush Ananda Kapadne	40
11	Impact of GST on India's Foreign Trade	Prof.D.D.Gavhane Prof. N.D.Wadghule	43
12	GST And Indian Economy	Swati Kisanrao Shelke	48
13	Goods and Service Tax-One Tax One Nation	Prof .Sonawane Rameshwar N.	51
14	The Impact of Goods and Service Tax (GST) on India's International Trade.	Prof .Nilesh.B .Nerkar	54
15	वस्तु व सेवा कर आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	डॉ. करणसिंग राजपूत	57
16	वस्तु व सेवा कर (जीएसटी) - स्वरूप व फायदे-तोटे	प्रा. डॉ. सुनील पं. उगले	62
17	जीएसटी : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. कारे डी. एन.	67
18	यंत्रमाग उद्योगातील जॉबवर्क आणि जीएसटी	डॉ. सौ. जाधव लीला दोधा	70
19	जीएसटी : भारतीय कररचनेतील महत्वाचा बदल	प्रा. एम. व्ही. हिरे	72
20	भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील जीएसटी परिणामांचे अध्ययन	प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर एन. सोनवणे	76
21	भारतातील वस्तु व सेवा कराचे भवितव्य	प्रा. डॉ. ना. ना. गाढे	80
22	जीएसटीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव	प्रा. डॉ. मनोज विठ्ठल जगताप	84
23	जीएसटी : फायदे व तोटे	डॉ. मनीषा के. आहरे	87
24	जीएसटी आणि उत्पादन क्षेत्र	प्रा. सचिन जी. पवार	90
25	जीएसटीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या प्राधान्य क्षेत्रावरील परिणाम	प्रा. मनोज पी. देशमुख	93
26	वस्तु व सेवा कर (GOODS & SERVICES TAX)	प्रा. समाधान पुंजाराम सूर्यवंशी	95
27	वस्तु व सेवा कर भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	प्रा. बागुल पुंडलिक एस.	98

जीएसटी आणि उत्पादन क्षेत्र

प्रा.सचिन जी.पवार

वाणिज्य विभाग,

कला व वाणिज्य महाविद्यालय सोयगाव, ता.मालेगाव, जि-नाशिक

प्रास्ताविक -

वस्तु व सेवा कर भारतातील अप्रत्यक्ष कराच्या क्षेत्रातील सुधारणांचे लक्षणीय पाउल मानले जात आहे. केंद्र आणि राज्य सरकारच्या अनेक करांचे एकत्रीकरणामुळे तसेच कराच्या आधीच्या टप्प्यावर वजावट देण्यामुळे दुहेरी कर आकारणीचा होणारा दुष्परिणाम कमी होऊन संपूर्ण देशात एकत्रित कर पद्धतीचा मार्ग मोकळा झाला आहे. तसेच वस्तु व सेवा करातील बदलामुळे उत्पादने स्थानिक तसेच आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत स्पर्धा करू लागतील. यामुळे आर्थिक प्रगतीस प्रोत्साहन मिळण्यास मदत होणार आहे. तसेच व्यापारातील वाढ, कर आधाराचा विस्तार आणि कर अनुपालन यामुळे केंद्र आणि राज्य सरकारांच्या महसुली उत्पादनात वाढ होण्यास मदत होणार आहे. वस्तु व सेवा करप्रणाली तिच्या पारदर्शकतेमुळे प्रशासकीय अमलबजावणीस सोपी होणार आहे.

केंद्राकडून आधी आकारल्या जाणाऱ्या केंद्रीय उत्पादन शुल्क, उत्पादन शुल्क, अतिरिक्त उत्पादन शुल्क, अतिरिक्त सीमा शुल्क, सेवा कर, वस्तु व सेवांच्या पुरवठ्याशी संबंधित असलेला केंद्रीय अधिभार आणि उपकर इ. तसेच राज्यांकडून आकारले जाणारे राज्य मुल्यवर्धित कर, विक्रीकर, ऐसआराम कर, प्रवेशकर, करमणूक आणि मनोरंजन कर, खरेदीकर या सारख्या विविध कराची जागा सध्या वस्तु व सेवा कराने घेतली आहे.

वस्तु आणि सेवा कर या अप्रत्यक्ष करांच्या क्षेत्रातील सुधारणांचे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रावर अनुकूल प्रतिकूल परिणामाचा अभ्यास करत असतांना सदर शोधनिबंधासाठी, "जीएसटी आणि उत्पादन क्षेत्र" या विषयाची निवड केली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- 1) जीएसटी कराचा अभ्यास करणे .
- 2) जीएसटी मुळे उत्पादन उद्योगावर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम साधनसामग्रीचा वापर करण्यात आला असून यामध्ये - विविध संशोधन अहवाल, तज्ञांचे लेख, वर्तमानपत्रातील लेख, संकेतस्थळे आणि मासिके इ. दुय्यम साधनाचा वापर करण्यात आला आहे.

उत्पादन क्षेत्र आणि भारतीय अर्थव्यवस्था :-

भारतातील उच्च वाढीच्या क्षेत्रांपैकी एक म्हणून उत्पादन क्षेत्र उदयास आले आहे. भारताचे पंतप्रधान मा.नरेंद्र मोदी यांनी 'मेक इन इंडिया' कार्यक्रमाची घोषणा केल्यापासून उत्पादन क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात भरभराट होण्यास सुरुवात झाली आहे . यामुळेच जागतिक नकाशावर एक औद्योगिक केंद्र म्हणून भारताला आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेला जागतिक मान्यता मिळाली आहे. वर्ष २०२० च्या अखेरीस भारत जगातील पाचव्या क्रमांकाचा मॅन्युफॅक्चरिंग देश ठरण्याची शक्यता जागतिक वर्तुळात वर्तविण्यात येत आहे.

मूलभूत स्थिरतेनुसार (२०११-२०१२) भारतातील उत्पादन क्षेत्राच्या (मॅन्युफॅक्चरिंग सेक्टरच्या) दरांमध्ये वाढीव मूल्यवर्धित (जीव्हीए) वाढीचा दर वर्ष २०१६-१७ मध्ये ७.९ टक्के होता. सरकारच्या वार्षिक उत्पन्नाच्या

दुसऱ्या अस्थायी अंदाजानुसार भारतात "मेक इन इंडियाच्या "मदतीने भारत सरकारचा उद्देश आहे की मॅन्युफॅक्चरिंग सेक्टरचा हिस्सा सकल देशांतर्गत उत्पादनात (जीडीपी) २०२२ पर्यंत १६ टक्क्यांवरून वाढवून २५ टक्क्यांपर्यंत नेण्याचा ठेवला आहे .तसेच उत्पादन क्षेत्रात १० कोटी नवीन रोजगार निर्मिती होण्याची दाट शक्यता आहे. भारतीय उत्पादन क्षेत्रातील व्यावसायिक स्थिती अजूनही सकारात्मकच राहिली आहे.

उत्पादन क्षेत्रावरील जीएसटी चा परिणाम :-

उत्पादन क्षेत्रावरील जीएसटी चा परिणामाचा अभ्यास करतांना पुढील मुद्दे विचारात घेणे आवश्यक ठरतील.

१) सुधारित रोख प्रवाह :-

नवीन जीएसटी कर कायदानुसार उत्पादक इनपुट वस्तूवर दावा करू शकतात .जे रोख प्रवाहासाठी एक सकारात्मक चिन्ह असल्याचे दिसते.

२) एकल नोंदणी प्रक्रियेची सोय :-

आधीच्या कर यंत्रणेमध्ये उत्पादकांना प्रत्येक उत्पादकीय सुविधेसाठी स्वतंत्रपणे नोंदणी करावी लागत असे अगदी उत्पादन उद्योग त्याच राज्यात असला तरी, मात्र जीएसटी ने त्याच राज्यातील सर्व उत्पादन संस्थाना एकाच नोंदणीला परवानगी देवून नोंदणी प्रक्रिया सुलभ केली आहे

३) टाळला जावून ग्राहकांना वस्तु कमी किमतीत उपलब्ध होतील :-

पूर्वी अस्तिवात असलेल्या कर रचनेमध्ये उत्पादकांना आंतरराज्य व्यवहार कर जसे जकात, सेंट्रल विक्री कर यासारखे कर घावे लागत होते .परंतु नवीन जीएसटी कर रचनेमध्ये यासारख्या कराचे उच्चाटन केल्यामुळे उत्पादनाची किंमत कमी होवून ग्राहकांना वस्तु कमी किमतीत उपलब्ध होतील.

४) वाहतूक खर्च आणि वेळेत बचत :-

जीएसटी अंतर्गत जकात सारखे कर कमी झाल्याने खर्चत बचत होईल आणि जकात रद्द झाल्याने राज्याच्या सिमारेषावर असलेल्या जकात चौक्याची संख्या देखील कमी होईल .यामुळे वेळेत बचत होईल आणि जलद सेवा पुरवली जाईल.यामुळे उत्पादन अधिक स्पर्धात्मक बनून चांगल्या दर्जाच्या वस्तूच्या किमती प्रभाविपणे कमी करेल.

५) गोदामाची कमी आवश्यकता :-

पूर्वी राज्य आधारित अप्रत्यक्ष कर यंत्रणेमुळे खर्च बचतीसाठी स्थानिक गोदामाची निर्मिती मोठ्या प्रमाणात करावी लागत होती. जीएसटी प्रणालीने असे अप्रत्यक्ष कराचे उच्चाटन केल्याने प्रादेशिक गोदाम निर्मिती करण्याची आता आवश्यकता कमी झाली आहे. या बचतीमुळे निर्मात्यांना क्षमता वाढवण्यास मदत होईल आणि आर्थिकदृष्ट्या अधिक उत्पादन होईल. तसेच एकूण पुरवठा साखळीत कमी किमतीला सुधारित सेवा स्तर मिळण्याचा मार्ग मोकळा होईल.

६) भौगोलिक व्यवसायस्थळाचे आगमन :-

सुधारित जीएसटी करप्रणालीमुळे व्यवसाय गोदामाची जागा स्थापन करण्याचा निर्णय आता भौगोलिक स्थितीनुसार केला जाईल. आणि कर आधारित निर्णयानुसार बऱ्याच नवीन ठिकाणी आकर्षक गुदामे नावारूपास येतील.अखेरीस हि बचत पुरवठा साखळीत प्रवेश करतील आणि शेवटी उत्पादन खर्च कमी करण्यास मदत करते.

७) समान राष्ट्रीय बाजारपेठ विकास घडवून आणण्यास मदत :-

जीएसटी करप्रणालीमुळे कर केवळ उपभोगाच्या शेवटच्या ठिकाणावर लावला जाणार आहे. यामुळे मध्यस्थांची साखळी कमी होवून आर्थिकविकृती हटविण्यास मदत होईल. आणि समान राष्ट्रीय बाजारपेठ विकास घडवून आणण्यास मदत होईल.

८) निर्यात व्यवसाय वाढीस मदत होईल :-

जीएसटी भारताबाहेर निर्यात केल्या जाणाऱ्या वस्तु आणि सेवांवर लागू नाही म्हणून निर्यात व्यापार वाढण्यास प्रोत्साहन मिळेल .

९) भ्रष्टाचार कमी होईल :-

जीएसटी अंतर्गत आणि नियमन करणाऱ्या संस्थांचा कमी सहभाग, चांगले प्रशासन हे भ्रष्टाचार कमी करण्यास मदत करेल. यामुळे काळा पैसा कमी होवून वित्तीय अनुपालनाची गरज वाढेल.

१०) एम.आर.पी मूल्यमापन :-

जीएसटी पूर्वी रिटेल वापरासाठी असलेले विविध - केलेली उत्पादने उत्पादन शुल्काच्या अधीन होती. जी transaction मूल्यावर नसून , वर छापलेल्या जास्तीत जास्त किरकोळ किमतीवर आहेत. एम.आर.पी आधारित मूल्य बहुतेक प्रकरणांमध्ये x- transaction मूल्यापेक्षा फारच जास्त असते. यामुळे उत्पादन शुल्क वाढले आहे त्याचा परिणाम उच्च एम.आर.पी मध्ये झाला आहे. त्यामुळे उपभोक्त्यांना अधिक किमतीचा भर सोसावा लागतो. नवीन जीएसटी करप्रणालीमध्ये जीएसटी व्यवहार मुल्यानुसार उत्पादकास देय आहे आणि शेवटच्या उपभोक्त्यांपर्यंत पुढील विक्रीसाठी विश्वसनीय आहे. त्यानुसार एम.आर.पी रचनेचे ओझे यापुढे राहणार नाही.

निष्कर्ष :-

जीएसटी च्या रूपाने भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कररचनेत बदल घडवून आणला आहे. त्यामुळे उत्पादन क्षेत्राला स्पर्धात्मक फायदा होवून स्थूल देशांतर्गत उत्पादन वाढीस मदत होईल. जीएसटी अंतर्गत संचलित झालेल्या विकासाच्या मार्गावर सकारात्मक बदल घडवून आणण्यासाठी आणि उद्योगाला चालना देण्यासाठी व्यावसायिकांच्या हाती सत्ता ठेवते. यावरून वरील सर्व परिणामांच्या अभ्यासांती असे म्हणता येईल की, उत्पादन क्षेत्रावरील जीएसटी चा परिणाम सकारात्मक आहे. जीएसटी कर देणार ऐवजी, व्यवसाय अनुपालन अधिक सुसंगत आणि नफा फायदेशीर बनण्यासाठी एक अनोखी संधी प्रदान करते.

संदर्भ :-

1. <https://en.wikipedia.org/wiki/Manufacturing>
2. <https://auto.economictimes.indiatimes.com/news/industry/gst-to-impact>
3. भारतीय अर्थव्यवस्था भाग-२ ,किरण जी देसले, दीपस्तंभ प्रकाशन,जळगाव

Index

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	GST Impact on Marketing & Economy	Dr. Jagdish J. Patil	6
2	Impact of GST on Inflation	Dr.D.R.Bacchav	11
3	GST Impact on Small & Medium Business	Dr. S. K. Pagar	15
4	Impact of GST on Priority Sectors in India	Dr. Hiranman M. Kshirsagar	18
5	Impact of GST on Industry	Dr. Amol A. Gaikwad	23
6	GST : An Overview	Dr. Patil Meena Fakira	26
7	Advantages and Disadvantages of GST	Dr.Pankaj Tryambak Nikam	29
8	Impact of GST on Manufacturing Sector	Mr. Kardak Santosh Eknath	32
9	How GST will affect Service Sector in India?	Dr. Jayashri P. Jadhav	36
10	GST and Customers: A Brief Study	Prof. Ankush Ananda Kapadne	40
11	Impact of GST on India's Foreign Trade	Prof.D.D.Gavhane Prof. N.D.Wadghule	43
12	GST And Indian Economy	Swati Kisanrao Shelke	48
13	Goods and Service Tax-One Tax One Nation	Prof .Sonawane Rameshwar N.	51
14	The Impact of Goods and Service Tax (GST) on India's International Trade.	Prof .Nilesh.B .Nerkar	54
15	वस्तु व सेवा कर आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	डॉ. करणसिंग राजपूत	57
16	वस्तु व सेवा कर (जीएसटी) - स्वरूप व फायदे-तोटे	प्रा. डॉ. सुनील पं. उगले	62
17	जीएसटी : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. कारे डी. एन.	67
18	यंत्रमाग उद्योगातील जॉबवर्क आणि जीएसटी	डॉ. सौ. जाधव लीला दोधा	70
19	जीएसटी : भारतीय कररचनेतील महत्वाचा बदल	प्रा. एम. व्ही. हिरे	72
20	भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील जीएसटी परिणामांचे अध्ययन	प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर एन. सोनवणे	76
21	भारतातील वस्तु व सेवा कराचे भवितव्य	प्रा. डॉ. ना. ना. गाडे	80
22	जीएसटीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव	प्रा. डॉ. मनोज विठ्ठल जगताप	84
23	जीएसटी : फायदे व तोटे	डॉ. मनीषा के. आहरे	87
24	जीएसटी आणि उत्पादन क्षेत्र	प्रा. सचिन जी. पवार	90
25	जीएसटीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या प्राधान्य क्षेत्रावरील परिणाम	प्रा. मनोज पी. देशमुख	93
26	वस्तु व सेवा कर (GOODS & SERVICES TAX)	प्रा. समाधान पुंजाराम सूर्यवंशी	95
27	वस्तु व सेवा कर भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	प्रा. बागुल पुंडलिक एस.	98

वस्तु व सेवा कर भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परीणाम

प्रा. बागुल पुंडलिक एस.

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सोयगाव (मालेगाव).

प्रास्ताविक:

वस्तु आणि सेवा कर हा एक नवीन प्रकारच कर आहे जो १ जुलै २०१७ पासून लागू झाला आहे. संपूर्ण जगभरातील अनेक देशांवर अमलात आहे. आणि ते सर्व त्यांची विक्री कर प्रणाली मानून विकत घेतात वस्तु आणि सेवा कर भारतातील वस्तु सेवांचे उत्पादन, आणि उपभोग यावर आकारला जाईल. जि १९४७ पासून अप्रत्यक्ष कर आकारणीमध्ये सर्वात सुधारित म्हटले जाते वस्तु व सेवा कर परिषद केंद्रीय वित्तमंत्री यांच्या आध्यक्षतेकली असेल वस्तु व सेवा कर मुख्य उद्देश देशातील केंद्रीय आणि राज्य स्तरावरील दोनी उत्पादनाच्य व उत्पादनाच्य विक्रीसाठी एकच कर प्रणाली आणणे आहे. वस्तु आणि सेवा कर प्रामुख्यानी अप्रत्यक्ष करांवर आकारला जाणार आहे २००० साली सर्वप्रथम वस्तु आणि सेवा कर संकल्पना मांडली आणि पश्चिम बंगालचे अर्थमंत्री अशीम दासगुप्ता यांच्या आध्यक्षतेकली वस्तु आणि सेवा कर प्ररुपाविषीय समिती नेमण्यात आली.

परिचय:

कर हा एक सक्तीचा योगदान आहे. "जनतेच्या कल्याणासाठी शासनाने करावा लागणारा खर्च भागविण्याचा हेतूने शासनाने लोकांकडून सक्तीने गेत्लेली रक्कम म्हणजे कर होय." जि.एस.टी. उत्पादन विक्री यावर वापरला जाणारा एक व्यापक कर आहे. देशातील जि.डी.पी. दर १% ते १.५% वाढण्याची अपेक्षा आहे. व म्हणूच जि.एस.टी.काळाची गरज आहे. सर्वात प्रथम जि.एस.टी.ची सुरवात करणारा पहिला देश फ्रान्स असून इतर अनेक देशमध्ये जि.एस.टी.लागू झालेली आहे. चीन मध्ये जि.एस.टी.वस्तु वरच लहू होते आणि दुरुस्ती प्रक्रिया करणार्या सेवा पुरवल्या जातात. तर भारतात वस्तु आणि सेवावर जी.एस.टी. आकारली जाणार नाही. जी.एस.टी दर १३ व्या वित्तआयोगने आपला अहवाल सदर केला. जीएसटी कार्यान्वित करण्यासाठी ११५ वि घटना दुरुस्ती विधेयक करून मार्च २०११ मध्ये लोकसभेत मांडले ते समंत होण्यापूर्वी १५ व्या लोकसभेचा कार्यकाल संपल्यामुळे ते विधेयक लोभ पावले. नवीन एन.डी.ए शासनाने जीएसटी कार्यान्वित करण्यासाठी नवीन सुधारित नियम १२२ वि घटना दुरुस्ती विधेयक तयार केले .१९ डिसें.२०१४ ल लोकसभेत मांडण्यात आले.

१२२ व्या कलमानुसार दुरुस्त्या २४६अ,२६९अ,२७९अ आणि २७९ या दुरुस्त्या करण्यात आल्या. जी.एस.टी. (गुड्स आणि सर्विसेस कर) करप्रणाली सुधारण्याच्या दृष्टीकोनातून हे विल फारच महत्वाचे आहे. २००६-२००७ च्या अंदाजपत्रकांत काँग्रेसच्या राजवटीत प्रथम जि.एस.टी. चा उल्लेख केला गेला होता. जी.एस.टी. हा एक अप्रत्यक्ष कराचाच एक प्रकार आहे. हा कर गुड्सचे उत्पादन, विक्री, आयात आणि सेवा या सर्वांवरील राष्ट्रीय पातळीवरील सर्वसमावेशक अप्रत्यक्ष कर असेल. निर्यात, आयकर आणि कॉर्पोरेट TAX या कराच्या कक्षेच्या बाहेर आहेत. केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारे जे निरनिराळे अप्रत्यक्ष कर लावतात त्या सर्व करांची जागा जि.एस.टी. घेणार आहे. सध्या VAT(VALUE ADDED TAX), एक्साईज, आणि सर्विस tax असे तीन कर लावण्याऐवजी एकच जी.एस.टी. हा कर लावला जाईल.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- जीएसटी करसंकल्पनेचा अभ्यास करणे.
- भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रात जीएसटी प्रभावाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनामध्ये महत्त्वपूर्ण माहिती व आकडेवारी दुर्ययम साधन सामाग्रीद्वारे प्राप्त केली आहे. दैनिक मासिके, संकेत स्थळे इ. साधनांचा वापर केला आहे.

जी.एस.टी. चे फायदे:

- कर भरणे सोपे जाईल. कर भरण्याच्या, आकारण्याच्या पद्धतीत सहजता आणि सुलभता येईल.
- कराची चोरी किंवा कर न भरणे किंवा कमी भरणे कमी होईल.
- देशाचे GDP (ग्रॉस डोमेस्टिक प्रॉडक्ट) वाढेल. प्रगतीचा वेग वाढेल.
- संपूर्ण देशांत सामान खरेदी करण्यासाठी एकच कर (जि.एस.टी.) आणि एकाच दराने कर द्यावा लागेल. पूर्ण देशांत एकाच किंमतीला एक प्रकारचे सामान खरेदी करता येईल. तुम्ही मुंबईला घ्या दिल्लीला घ्या नाहीतर कोलकात्याला घ्या एकाच किंमतीला मिळेल.
- वेगवेगळ्या प्रकारचे कर भरण्यापासून सुटका होईल. करवसुली, करआकारणी, करचुकवेगिरी, यामध्ये होणारी वादविवाद, हेराफेरी बंद होईल. एकाच व्यक्तीला किंवा संस्थेला एकाच गुड्स साठी अनेक ठिकाणी वेगवेगळे कर देणे भाग पडते ते थांबेल. एकदा जि.एस.टी. भरला की झाले. जि.एस.टी. मुळे TAX-STRUCTURE सोपे आणि कार्यक्षम होईल. त्यामुळे सरकारकडे करापोटी जमा होणारी रक्कम वाढेल आणि वस्तूच्या किंमती कमी होतील.
- TAX च्या रचनेत पारदर्शकता येईल. राज्यांना मिळणाऱ्या VAT, एनटरटेनमेंट कर, लक्झरी कर, एन्ट्री कर, लॉटरी कर आणि राज्य आकारीत असलेला विक्री कर बंद होतील. सामान खरेदी करताना किंवा कोणत्याही सेवेचा आस्वाद घेताना एकूण सर्व कर मिळून ३०% ते ३५% कर द्यावा लागतो. तो २०% ते २५% इतका द्यावा लागेल.
- त्याचवेळी भारताच्या प्रगतीचा दर १% ते १.५% ने वाढेल.
- हा जि.एस.टी. कर वस्तू आणि सेवा या दोन्हीवर लावला जाईल.
- कर वाचवण्यासाठी कंपन्या आपली उत्पादने राज्यातल्या राज्यातच विकत असत. राज्याबाहेर उत्पादने विकल्यास सेन्ट्रल सेल्स कर आणि एन्ट्री कर लागत असे. कारण हे कर उत्पादनाच्या वेळेस किंवा ट्रेडिंगच्या वेळेला लावले जात नाहीत. चांगली उत्पादने जी देशाच्या एका भागांत मिळतात ती देशांत सर्वत्र मिळायला लागतील त्यामुळे ग्राहकांना निवड करायला जास्त वाव मिळेल तसेच कंपन्यांचे मार्केटही सर्व देशभर वाढेल.
- गुड्स आणि सेवा ज्या वेळेला एकत्र पुरवल्या जातात त्यासाठी आता एकच जि.एस.टी. लावला जाईल. फ्रीज.
- जि.एस.टी. अंतर्गत विविध प्रकारच्या गुड्सचे वर्गीकरण सोपे आणि साधे केले आहे. यामुळे कर लावण्यासाठी कोणत्याही गुड्सचे वर्गीकरण वादग्रस्त ठरणार नाही.
- Retail सेक्टर साठी LEASE रेंटल आणि इन्व्हेनटरी खर्च कमी होईल.
- भरलेल्या जि.एस.टी. साठी सप्लाय चेन मधील घटकांना क्रेडीट देणे सोपे होईल.
- जि.एस.टी. मुळे असंघटीत उद्योगही कराच्या जाळ्यांत येईल. त्यामुळे सरकारचे उत्पन्न वाढेल आणि संघटीत आणि असंघटीत क्षेत्रातील दरी कमी होईल. संघटीत क्षेत्राला जास्त लेव्हल प्लेयिंग फिल्ड मिळेल.

जी.एस.टी. चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम:

विविध राज्ये एकाच वस्तूवर वेगवेगळ्या दराने कर लावत त्यामुळे एकाच वस्तूची वेगवेगळ्या राज्यांत वेगवेगळी किंमत असे. आता असे होणार नाही. आता राज्ये आकारत असलेले विविध कर रद्द झाल्यामुळे राज्यांच्या करापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नांत बरीच घट होईल असे राज्य सरकारांना वाटते. त्यामुळे जि.एस.टी. लागू होण्याच्या

सुरुवातीच्या काळांत राज्य सरकारांना बऱ्याच सवलती देण्यांत येतील. प्रत्येक राज्यसरकारला कराच्या उत्पन्नांत येणारे नुकसान केंद्र सरकार ५ वर्षेपर्यंत राज्यांना देईल. जि.एस.टी. लागू झाल्यामुळे लॉजिस्टिक, इ-कॉमर्स, ऑटोमोबाईल, FMCG, एन्टरटेनमेंट, या क्षेत्रातील कंपन्यांना फायदा होईल. ज्या कंपन्यांच्या मालाची आंतरराज्यीय वाहतूक होते, आणि माल या गोदामातून त्या गोदामातून, किंवा या शहरातून त्या शहरांत वाहतूक होते त्यांच्या या वाहतुकीवर लागणार्या करांत बचत होईल. कराची रकम ठरवणे कर जागोजागी भरणे तसेच त्यांच्या पावत्या सांभाळून ठेवणे हे सर्व कागदपत्रांचे काम कमी होईल. प्रत्येक टोल नाक्यावर टोल भरण्यासाठी लांबच लांब लाईन लागणे कमी होईल. तसेच यामुळे होणारी वाहतुकीची कोंडी कमी होईल. त्यामुळे मालाची नेआण करण्याच्या वेळांत बचत होईल, यामुळे कंपन्यांनी कमी इन्व्हेनटरी ठेवावी लागल्यामुळे एकूण खर्चात बचत होईल. विविध क्षेत्रातील कंपन्या ज्यांना जि.एस.टी. मुळे फायदा होईल या खालीलप्रमाणे

- लॉजिस्टिक :- TCI, VRL, SNOWMAN, गती. गेटवे डीस्ट्रीपार्क, ALLCARGO, कंटेनर कॉर्पोरेशन. लॉजिस्टिकचे ऑऊटसोर्सिंग करणे फायदेशीर आणि सोपे होईल. त्यामुळे लॉजिस्टिक कंपन्यांचा बिझिनेस वाढेल.
- FMCG: - त्रिटानिया, बाटा, एक्झाईड, अमर राजा, इमामी, डाबर, GODFREY फिलिप्स, ITC, RELAXO, INDAG रबबर, ज्योती lab, पॅट्स, टाईल्स उत्पादन करणार्या कंपन्या. या कंपन्यांना जि.एस.टी. चा थेट फायदा झाला नाही तरी कमी वेअरहॉउस खर्च, अधिक कार्यक्षम सप्लाय चेनचे नियोजन आणि योग्य इन्व्हेनटरी नियोजन यामुळे अप्रत्यक्ष फायदा होईल
- प्लास्टिक उद्योग :- या उद्योगांत असंघटीत क्षेत्र जास्त आहे, त्यामुळे असंघटीत क्षेत्रातील उद्योजक डीलर्सना जास्त मार्जिन डेट असत. आता जि.एस.टी. मुळे ते कराच्या जाळ्यात आल्यामुळे पूर्वीइतके मार्जिन देऊ शकणार नाहीत. याचा फायदा PLASTIBEND सारख्या कंपन्यांना होईल.
- ऑटो :- मारुती, महिंद्रा, VST एस्कोर्ट्स या क्षेत्राला थेट फायदा होईल. सध्या एक्साईज आणि VAT मिळून जेवढी रक्कम घावी त्यापेक्षा कमी रक्कम जि.एस.टी. म्हणून घावी लागेल.
- एन्टरटेनमेंट :- डिश टी व्ही, PVR, INOX LEISURE. BOX रेव्हेन्यू प्रमाणे कर आकारतात. हा कर प्रत्येक राज्यांत वेगवेगळ्या दराने आकारला जातो. हा कर लावताना १०० % ऑक्यूपन्सी गृहीत धरली जाते. त्यामुळे या कंपन्यांचा जि.एस.टी. मुळे फायदा होईल.

निष्कर्ष:

भारतातील जी.एस.टी. हा अप्रत्यक्ष कर आकारणी व्यवस्थेतील सुधारित व विकसित कर आहे. आजपावेतो १५० पेक्षा अधिक देशांमध्ये जि.एस.टी. चे अंमलबजावणी झालेली असून त्या देशांनी जि.एस.टी.चा स्वीकार केलेला आहे. भारताने त्या देशातील जि.एस.टी.कर प्रणालीचा अभ्यास करून आपल्या देशातील लोकसंख्या, आधुनिक तंत्रविज्ञान, इंटरनेट व जि.एस.टी. व्यवस्थापन तसेच प्रशासन या घटकांचा मेळ घालणे आवश्यक आहे. अप्रत्यक्ष कर प्रणालीत मोठ्या प्रमाणावर सुधारणा तसेच कर रचनेतील क्लिष्ट व गुंतागुंतीची करप्रक्रिया दूर होण्यास जि.एस.टी. ची मदत होईल.

संदर्भ :

- 1) Dani S (2016) A Research Paper on an Impact of Goods and Service Tax (GST) on Indian Economy. Bus Eco J 7: 264. doi: 10.4172/2151-6219.1000264
- 2) Concept Note on GST, www.dor.gov.in/Gstintro
- 3) GST benefits: Know who gains what- Industry, government, consumers, http://zeenews.india.com/business/news/economy/gst-benefits-know-who-gains-what-industry-governmentconsumers_1915038.html